

997
С-32

СЕРЕДНІ
ВІКИ
НА УКРАЇНІ

2

1973

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СЕРЕДНІ ВІКИ НА УКРАЇНІ

Випуск 2

*

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1973

У книзі вміщено дослідження з актуальних питань середньовічної історії України. Подаються узагальнюючі відомості про ранньослов'янські пам'ятки на території Волині й Прикарпаття, про особливості етно-історичних зв'язків у Середньому Подніпров'ї в другій половині I тисячоліття н. е., оборонне будівництво, історію козацтва, українську метрологію, історію книжкової справи та виробництва на Україні, історію стародавнього Криму. У збірнику використано писемні, археологічні, етнографічні матеріали та топонімічні дані.

Становить значний інтерес не тільки для істориків та археологів, а й для читачів, що цікавляться минулим українського народу.

Редакційна колегія:

В. Д. БАРАН, М. П. КУЧЕРА, О. М. ПРИХОДНЮК
(відповідальний секретар), Ф. П. ШЕВЧЕНКО (від-
повідальний редактор)

Рецензенти:

доктор історичних наук К. І. СТЕЦЮК,
кандидат історичних наук В. І. БІДЗІЛЯ

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є. А. Квятковський

ПЕРЕДМОВА

Другий випуск збірника «Середні віки на Україні» охоплює той самий період історії, що і попереднє видання. Період один, а статті, повідомлення, матеріали присвячено іншим темам.

У даному збірнику йдеться про події та історичні явища починаючи з середини I тисячоліття н. е. до середини XVII ст. За цей відрізок часу відбулися значні зміни в феодальному суспільстві. Певною мірою вони відображені в матеріалах, що вміщені в цьому випуску.

Ряд матеріалів збірника присвячено давній історії східнослов'янського масиву на території сучасної України. Йдеться про публікації В. Д. Барана, І. С. Винокура, О. М. Приходнюка, А. Т. Сміленко, Л. В. Вакуленко, Є. В. Махно, О. А. Купчинського. І ще раз можна переконатися в тому, що археологічні джерела дають можливість поставити та вирішити по-новому складні проблеми, зокрема й таку, як етногенез східних слов'ян.

Головним чином на основі археологічних джерел висвітлюються деякі питання історії Київської Русі та періоду феодальної роздробленості. Це праці С. Р. Кілієвич, І. М. Самойловського, М. М. Кучінки, Г. М. Шовкопляс, М. Ф. Котляра.

Про різні питання зрілого періоду феодальних відносин йдеться в ряді матеріалів збірника.

Народ — творець історії, а тому дослідження проблеми народу заслуговує на постійну увагу істориків середніх віків. Зміст поняття «народ» мінявся протягом часу. В нього вкладався різний зміст і в середні віки. Про поняття «народ» і про класи-стани в роки Визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні розповідається в статті Ф. П. Шевченка.

Фактичний матеріал свідчить, що на українських землях в середні віки розвивалися різні галузі економіки та культури. Певне уявлення про це дають праці М. П. Кучери, М. Г. Рабіновича, О. Я. Мацюка, Є. Й. Ружицького. На перший погляд може здатися, що вони розглядають не вузлові питання. Та відомо, що в деталях, частковостях проглядається ціле. Так, велика увага до книги в середні віки свідчить про цінування знань і відповідний культурний рівень.

В історії кожного народу є яскраві, важливі явища і події. Таким явищем на Україні було козацтво, яке більше трьохсот років відіграло видатну роль в усіх галузях життя українського народу. Але цілий ряд питань історії козацтва ще не знайшов свого висвітлення. Вміщені у збірнику матеріали О. С. Стрижака, Я. Д. Ісаєвича певною мірою дають відповіді на деякі питання, що стосуються історії козацтва. Можна сподіватися, що ця проблема знайде своє висвітлення і на сторінках наступних випусків збірника.

Важко уявити процеси, які відбувалися на Україні в середні віки без їх зв'язку з подіями та явищами, що мали місце в інших країнах. Від загального рівня медієвістики залежав і буде залежати стан вивчення середніх віків на Україні. Є ряд питань теоретичного характеру,

які не слід обмежувати однією країною. Українські історики не нехтували вивченням середніх віків в інших європейських країнах. І в зв'язку із сказаним не може не привернути уваги стаття Л. П. Калуцької і Г. В. Фрізмана про медієвістику на Україні за час з 1917 до 1930 р. У ці роки відбувалося становлення радянської історіографії на марксистсько-ленінській основі й остаточного краху зазнала буржуазна історіографія, що позначилося на вивченні всіх періодів та галузей історичної науки.

Складність історичного процесу, відсутність джерел для вивчення ряду етапів та проблем середніх віків на Україні викликає необхідність звернути увагу на методику дослідження, використовуючи для цього засоби спеціальних історичних дисциплін, які відіграють велику роль у розвитку історичної науки. Матеріали, вміщені в цьому збірнику, піднімають важливі історичні питання, але одночасно є певним вкладом у розвиток таких спеціальних історичних дисциплін, як історіографія, про що свідчить стаття Л. П. Калуцької і Г. В. Фрізмана, джерелознавство — М. Ф. Котляра, палеографія — О. Я. Мацюка і Є. Й. Ружицького, ономастика і топоніміка — О. А. Купчинського і О. С. Стрижака. Праці, написані на основі археологічного матеріалу, є одним із свідчень того, яку велику роль може відіграти ця галузь історичної науки в справі вивчення історії середніх віків на Україні.

Структура цього збірника (як і першого) продиктована складом і характером вміщеного в нього матеріалу.

Завдання, поставлені перед нашим виданням, його зміст можуть викликати у читачів ряд зауважень і побажань, які з вдячністю будуть враховані при підготовці наступних випусків збірника.

Ф. П. Шевченко

В. Д. БАРАН

**РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ
(За матеріалами Прикарпаття і Західної Волині)**

Археологічні дослідження ранньосередньовічних пам'яток на території Прикарпаття і Західної Волині розпочалися наприкінці XIX ст., проте до 50-х років нашого століття вони мали переважно випадковий епізодичний характер. Зокрема, довгий час не вдавалося виділити слов'янські пам'ятки VI—VII ст. серед більш ранніх і пізніших старожитностей, хоча окремі ліпні слов'янські посудини та інші знахідки цього часу (розкопки К. Гадачека в Неслухові на Західному Бугу) зберігалися у фондах музеїв ще з минулого століття.

У наш час на згаданій території відомо близько сотні слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 1). І все ж таки слід відзначити, що археологічне вивчення історії слов'ян третьої чверті I тисячоліття н. е. як на території Прикарпаття, так і України в цілому ще не досягло того рівня, який би відповідав важливості згаданій історичної епохи, коли слов'янське розселення досягає свого апогею, а на розвалинах родообщинного ладу формуються племінні союзи, виникають перші слов'янські держави.

Найслабіше досліджені ранньосередньовічні могильники, від вивчення яких великою мірою залежить правильне розуміння процесів соціального розшарування східнослов'янського суспільства.

Метою цієї статті є ознайомлення читачів з тими ранньослов'янськими пам'ятками Західної Волині й Прикарпаття, на яких проведені широкі археологічні дослідження, а також підвести деякі підсумки їх вивчення.

На Західній Волині археологічні розкопки у широких масштабах проводились на трьох слов'янських поселеннях поблизу с. Ріпнева над Західним Бугом, городищі в с. Зимному на р. Лузі, правій притоці Західного Бугу, в городку недалеко від Ровно¹. Ранньослов'янські житлові і господарські комплекси виявлені на території давньоруського городища в Пліснеську².

Ріпнівські поселення розташовані за 0,5—1 км одне від одного в урочищах «Базнище» (Ріпнів I), «Горохів» і «За Липами» (Ріпнів II),

¹ Ю. М. Захарук, О. О. Ратич. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області.— АП, т. V. К., 1955, стор. 40—45; В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів, Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 26—99; В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— SA, XIII-2. Братислава, 1965, стор. 319—376; В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне, Волинської області. МДАПВ, вип. 3. К., 1964, стор. 128—139; И. К. Свешников. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок, Ровенская область.— КСИА, вып. 97. М., 1963, стор. 127; Р. С. Багрий. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 120—131.

² І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.— АП, т. III. К., 1952, стор. 379—394; М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 3—56.

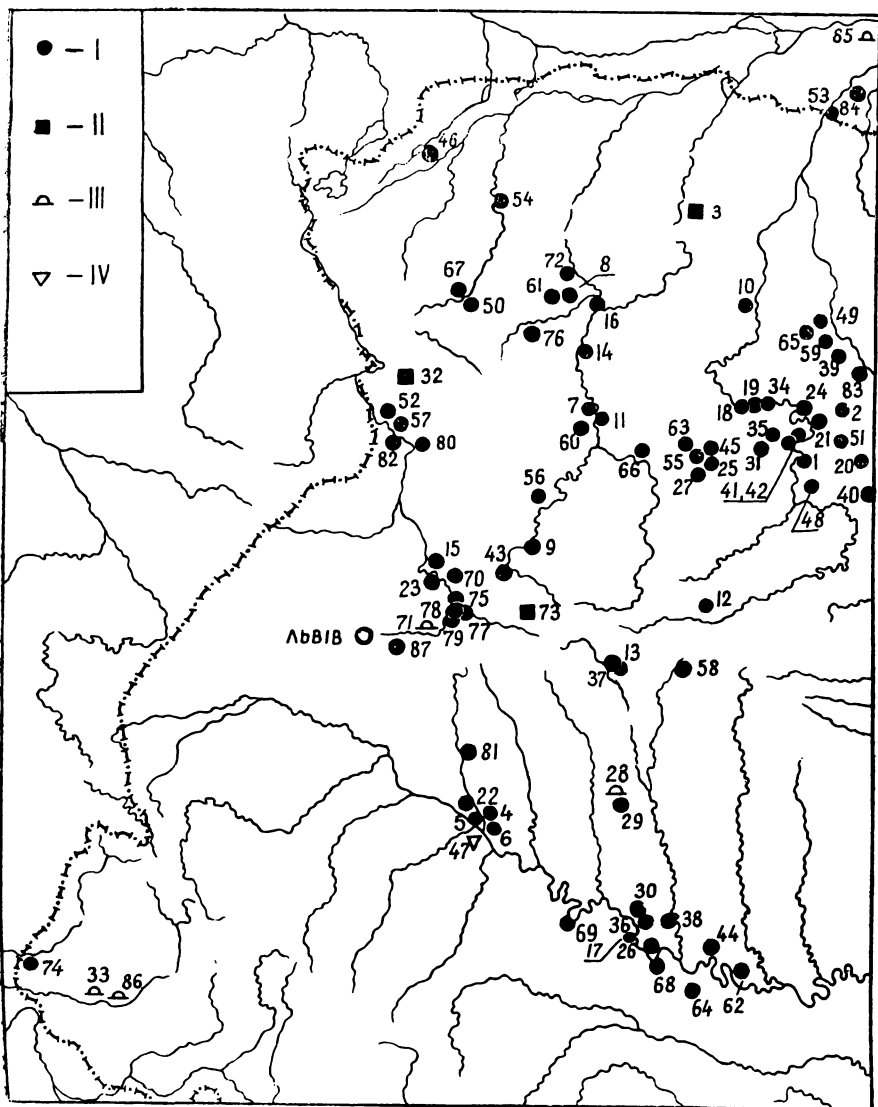

Рис. 1. Карта-схема слов'янських пам'яток VI—VII ст. Прикарпаття і Західної Волині.

I — поселення, II — городища, III — могильники, IV — скарби.
 1 — Агатівка, 2 — Бабин, 3 — Бабка, 4 — Бовшів I, 5 — Бовшів II, 6 — Бовшів III, 7 — Боратин, 8 — Борщівка, 9 — Бурдулаки, 10 — Бутейки, 11 — Великий Боратин, 12 — Великі Вікмині, 13 — Верхній Іванів, 14 — Вовняки, 15 — Волиця-Деревляньська, 16 — Ворсовичі, 17 — Городниця, 18 — Городок I, 19 — Городок II, 20 — Горция, 21 — Гоща, 22 — Дем'янів I, 23 — Деревляни, 24 — Дроздів, 25 — Жорнів, 26 — Заліщики, 27 — Заруддя, 28 — Звиняч I, 29 — Звиняч II, 30 — Зелений Гай, 31 — Здовбиця, 32 — Зимне, 33 — Зняцєве, 34 — Зозів, 35 — Золотівка, 36 — Іване Золоте, 37 — Івачів Горішній, 38 — Касперівці, 39 — Киянка, 40 — Климентовичі, 41 — Колесники I, 42 — Колесники II, 43 — Коліїв, 44 — Колодрібка, 45 — Костянець, 46 — Краска, 47 — Крилос, 48 — Кургани, 49 — Курчиця, 50 — Кутки, 51 — Лежниця, 52 — Кустичі, 53 — Лібіно, 54 — Лігіни, 55 — Липа, 56 — Липа, 57 — Литовеж, 58 — Луб'янка, 59 — Лучиця, 60 — Маяки, 61 — Мельниця, 62 — Мельниця, 63 — Мирогоща, 64 — Мишків, 65 — Морозівка, 66 — Муравця, 67 — Муровичі, 68 — Мусорівка, 69 — Незвисько, 70 — Неслухів, 71 — Новосілки-Ліські, 72 — Подріже, 73 — Плісеськ, 74 — Радванка, 75 — Ракобути, 76 — Раймісто, 77 — Ріпнів I, 78 — Ріпнів II, 79 — Ріпнів III, 80 — Ромош, 81 — Руда, 82 — Старгород, 83 — Урля, 84 — Хорск, 85 — Хотомель, 86 — Червенево, 87 — Чижиків.

«Закут» (Ріпнів III). Вони займають південні пологі схили над невеличкою р. Рудкою, що впадає в Західний Буг, та безіменним струмком.

На поселенні Ріпнів I, на відкритій площі в 1800 м², Ю. М. Захаруком та О. О. Ратичем у 1950 р. і В. В. Ауліхом у 1954—1955 рр., крім комплексів X—XI ст., відкрито дві напівземлянки з виключно ліпним посудом, характерним для початку третьої чверті I тисячоліття н. е. і п'ять споруд кінця VII—VIII ст. В останніх переважала кераміка, виготовлена на примітивному гончарському крузі; уламки ліпного посуду зустрічалися досить рідко. Напівземлянки VI—VII ст. мають чотирикутну форму і орієнтовані кутами за сторонами світу. Печі глиняні, вирізані у материковому останці. Житла VII—VIII ст.—чотирикутні або овальні напівземлянки. Печі глиняні, споруджені на долівці. Крім кераміки, в спорудах виявлені кістяні проколки, дві залізні шпори, залізний ніж, аварське окуття для пояса та пряслиця³.

На поселенні Ріпнів II у 1957—1961 рр. автором цих рядків відкрито десять жител, три печі по обробці заліза і одну господарську яму VI—VII ст. В нижньому шарі поселення виявлено житлові, господарські і виробничі комплекси черняхівського типу. Житло початку третьої чверті I тисячоліття н. е. розчищено на поселенні Ріпнів III, де також виступають пам'ятки черняхівського типу. Усі житла на поселеннях Ріпнів II і III являють собою чотирикутні напівземлянки, орієнтовані стінами за сторонами світу; нижня частина глиняних печей вирізана у материковому останці. Кераміка виключно ліпна, представлена горщиками. На поселенні Ріпнів II, крім посуду, виявлена бронзова лунниця, прикрашена наколами, вістря залізного ножа та глиняне і мергельне пряслиця⁴.

Важливе місце серед слов'янських пам'яток VI—VII ст. посідає Зимнівське городище. Воно відкрите О. Цинкаловським у 30-х роках. Досліджувалось у 1951—1964 рр. з перервами Ю. М. Захаруком і В. В. Ауліхом⁵. Городище розташоване в ур. Городище, що являє собою вузький залишок високого корінного берега р. Луги, правої притоки Західного Бугу. Форма урочища неправильна, близька до трикутної. Його довжина близько 135 м, найбільша ширина 14 м. Зимнівське городище займає центральну частину мису, відділену від двох інших частин глибокими перекопами, і піднімається над навколишньою долиною на висоту до 20 м. Краї мису, у місцях, де вони були пологі, підсипані землею, що робило їх більш стрімкими і недоступними. Південно-західний схил городища був укріплений частоколом і стіною, складеною із дерев'яних колод, закріплених вертикальними стовпами, залишки яких чітко простежувались в процесі розкопок. З північно-східного боку урочище має стрімкий неприступний схил, який, можливо, був укріплений лише легким частоколом, оскільки виразних слідів дерев'яних укріплень тут не вдалось простежити (рис. 2).

Під дерев'яною стіною з внутрішнього боку виявлено два паралельні ряди ям від стовпів, а між ними вогнища, завали перепаленої глини, уламки характерної ліпної слов'янської кераміки, кістки тварин, металеві й кістяні вироби та ін. Все це є залишками великої наземної споруди, можливо, поділеної на окремі камери. Споруда тягнеться вздовж усієї південно-західної частини городища і, мабуть, конструктивно пов'язана із дерев'яною стіною.

Горизонт, на якому виявлені згадані залишки, чітко відділяється від більш раннього нижнього горизонту з матеріалами культур морав-

³ В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 26—29.

⁴ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге, стор. 319—376.

⁵ В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища..., стор. 128—139; його ж. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища у с. Зимне, Волинської області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 92—106.

ської розписної, лійчастого посуду та поморської. Лише в одному місці ранньослов'янський шар порушений давньоруською напівземлянкою Х—ХІ ст., єдиною спорудою цього часу на урочищі.

Крім великої кількості ліпної кераміки, характерної для початку другої половини I тисячоліття н. е., правда фрагментарної, на цьому горизонті знайдені багаточисленні вироби з металу: знаряддя праці, предмети побуту і озброєння, прикраси, вироби з мергелю і кістки. Наявність на городищі відливних формочок, тигельків, наковальні, напівфабрикатів і виробничих відходів є свідомством того, що тут працю-

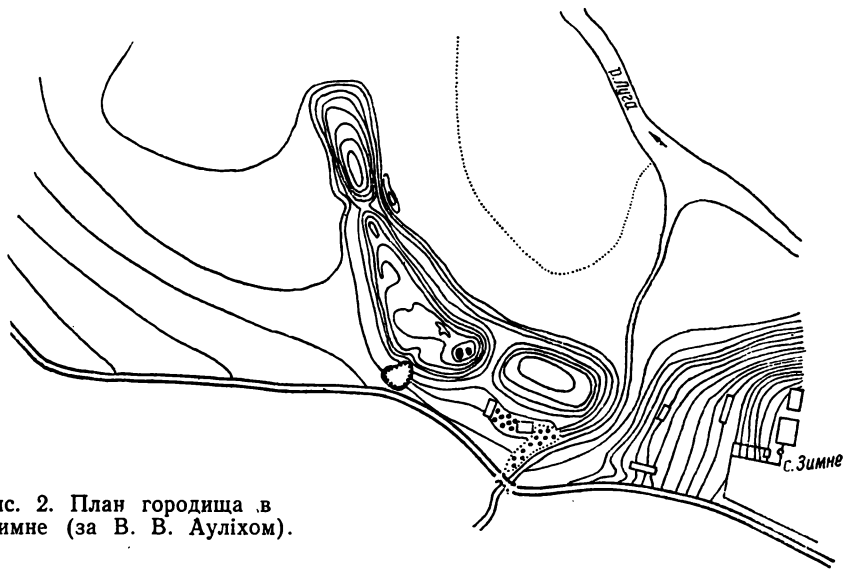

Рис. 2. План городища в с. Зимне (за В. В. Ауліхом).

вали ремісники. На городищі, за свідченням В. В. Ауліха, є сліди якихось культових споруд. Все це дозволяє вважати, що городище у с. Зимне було значним виробничим осередком, ймовірно культовим та політичним центром⁶.

Поселення у с. Городок Ровенського району багатозарове. Досліджувалось у 1960—1961 рр. І. К. Свешніковим. Тут, крім ранньослов'янських пам'яток, виступають пізніші давньоруські матеріали, а також пам'ятки більш ранніх періодів, починаючи з неоліту. Поселення займає південний і південно-східний схили першої надзаплавної тераси правого берега р. Устя, лівої притоки Горині. На поселенні виявлено п'ять жител—напівземлянок третьої чверті I тисячоліття н. е. Житла мали чотирикутну або овальну форму. Печі глиняні, в одному випадку кам'янка. У двох напівземлянках виявлено виключно ліпну кераміку, представлену горщиками і сковорідками, в трьох інших переважала кераміка, виготовлена на примітивному крузі, нерідко орнаментована багаторядною хвилею⁷.

На території давньоруського городища в Пліснеську у 1946—1949 рр. І. Д. Старчуком, а в 1953—1954 рр. В. К. Гончаровим і М. П. Кучерою відкрито п'ять жител і дві господарські споруди третьої чверті I тисячоліття н. е.⁸ Чотирикутні напівземлянкові житла, розміром 10—12 м², заглиблені в ґрунт на 0,8—1 м від сучасної поверхні. Печі-кам'янки, в одному випадку глиняна піч, вирізані у мате-

⁶ В. В. Ауліх. Соціальний зміст городища Зимне, стор. 54—58.

⁷ Р. С. Багрій. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині, стор. 120—127. За матеріалами Інституту суспільних наук ЛДУ.

⁸ І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська..., стор. 379—394; М. П. Кучера. Древній Пліснеськ, стор. 3—56.

риковій стінці напівземлянки. У житлах виявлено кераміку, обточену на ручному крузі, а також незначну кількість уламків ліпного посуду. Крім того, знайдені вироби з кістки, металу, каменя та ін. Згадані комплекси на плісненському городищі найбільш ранні. М. П. Кучера датує їх VII—VIII ст. н. е.

У верхньому Подністров'ї спільна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР і Державного Ермітажу під керівництвом К. К. Черниш та Г. І. Смирнової відкрила у 1954—1957 рр. на багат шаровому поселенні в с. Незвисько⁹ десять напівземлянкових жител з печами-кам'янками та декілька господарських ям третьої чверті I тисячоліття н. е. В усіх житлах виявлено виключно ліпний посуд, представлений горщиками і сковорідками. У деяких господарських ямах, крім ліпної кераміки, трапилися уламки посуду, виготовленого на примітивному крузі. Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега Дністра поблизу устя безіменного потічка. На поселенні, крім пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е., відкриті також більш ранні матеріали, починаючи з неоліту, і кераміка XII—XIII ст. Тут проводились розкопки ще у 1926 р., а потім у 1951—1953 рр.¹⁰, проте ранньослов'янські комплекси були виділені лише останньою експедицією, хоч попередні дослідники і відзначали наявність на поселенні слов'янської кераміки.

Між селами Бовшів—Дем'янів Галицького району Івано-Франківської області, на Гнилій Липі, лівій притоці Дністра, відкрито чотири слов'янські поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. Два з них розташовані в ур. Сулива і Мірчуки на правому березі річки, а два — в ур. Підліски й Ставки,— на лівому її березі. Відстань між поселеннями невелика (0,3—0,8 км), отже, вони, як і поселення поблизу с. Ріпнева, розташовані одним куцем. Слід відзначити, що три із згаданих поселень розташовані в заплаві річки; вони оточені широкою болотистою долиною, четверте в ур. Підліски займає південний схил першої надзаплавної тераси у підніжжі Касової гори. На трьох поселеннях у 1961—1964 рр. автором та Л. І. Крушельницькою проведено розкопки. На ур. Сулива виявлено чотири житлові споруди, на ур. Мірчуки — три і одну господарську яму, а в Підлісках — п'ять житлових споруд. Житла — чотирикутні напівземлянки, орієнтовані головним чином кутами за сторонами світу, з печами-кам'янками; у двох випадках з вогнищами (ур. Сулива). Виключно ліпна кераміка представлена горщиками, а на ур. Сулива й сковорідками, нерідко прикрашеними по краю вінець пальцевими вдавленнями. На ур. Мірчуки, крім кераміки, знайдено бронзову пальчасту фібулу, а на ур. Сулива срібну ромбовидну підвіску. На усіх чотирьох поселеннях, крім матеріалів третьої чверті I тисячоліття н. е., виявлені пам'ятки більш раннього часу, починаючи з неоліту, а також виділено горизонти із спорудами та речовим матеріалом XII—XIII ст.¹¹ (рис. 3).

Вісім слов'янських жител-напівземлянок відкрито автором у 1966—1967 рр. на поселенні в с. Зелений Гай Тернопільської області. Поселення було розташоване в центрі села на південному пологому схилі балки за 1,5 км від берега Дністра.

⁹ Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре.— РА, LI-1. Praha, 1960, стор. 222—239.

¹⁰ L. Kozłowski. Chaty kultury Czechy-Wysocko, odkryte w Niezviskach w pow. Horodeńskim w 1930 r.— Księga pamiątkowa ku uczczeniu prof. dr. Włodzimierza Demytrykiewicza. Poznań, 1930, стор. 206—223.

¹¹ Л. І. Крушельницька. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р.— МДАПВ, вип. 5, К., 1964, стор. 130—138; В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни.— Archeologické rozhledy, XX/5. Praha, 1968, стор. 583—593.

Житла являють собою чотирикутні напівземлянки з печами-кам'янами. Виняток становить лише житло, в якому було виявлено вогнище. У деяких спорудах простежувався вхід в напівземлянку.

Кераміка ліпна і, за винятком двох сковорідок з низькими бортиками, представлена горщиками, форма яких найчастіше повторює ліпні посудини попереднього черняхівського періоду. В ряді жител виявлено один-два уламки гончарного посуду черняхівського обліку. Судячи за керамічним матеріалом, це одне з найраніших слов'янських поселень,

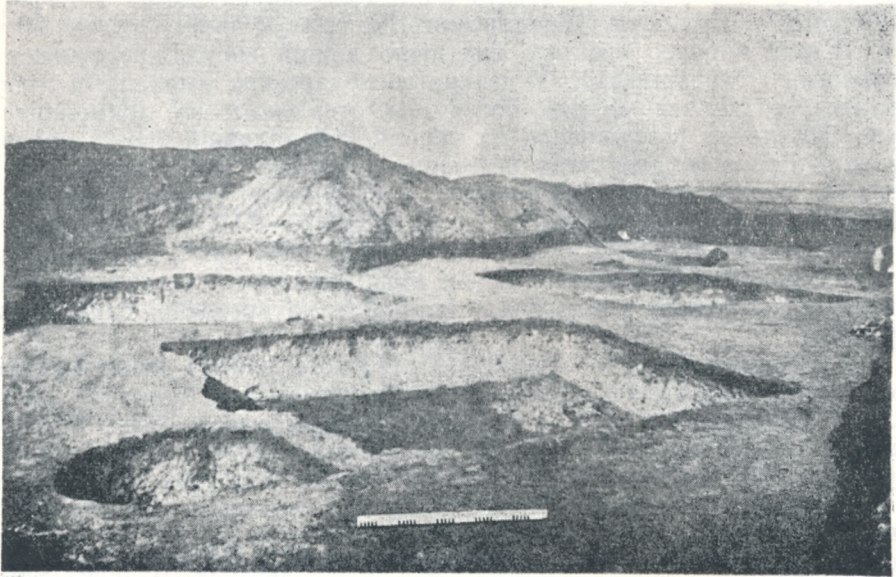

Рис. 3. Слов'янські житла на поселенні в ур. Мірчуки в процесі розчистки.

яке, можливо, виникло наприкінці V ст. Крім ранньослов'янських пам'яток на поселенні в Зеленому Гаю виявлено два житла липицької культури та декілька вогнищ ранньозалізного часу¹².

У Закарпатській області в колишньому с. Радванка, розташованому в межах м. Ужгорода, досліджувалося ранньослов'янське поселення. Воно розміщене на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Уж. У 1950 р. К. В. Бернякович відкрив тут житло — напівземлянку¹³ чотирикутної форми розміром 4,2—4,5 м, глибиною приблизно 0,60 м від рівня стародавньої поверхні. У кутах житла, а також під стінами розчищено вісім ям від стовпів. На долівці виявлено скупчення каміння, яке автор розкопок вважає завалом печі-кам'янки. Біля південно-західної стінки житла розчищено залишки глиняної жаровні майже прямокутної форми розміром 0,75×1,05 м.

З південно-східного боку поблизу житла відкрито невелику заглиблену господарську споруду. Кераміка представлена як ліпним посудом, так і виготовленим на примітивному гончарському крузі. Крім того, тут були знайдені глиняні пряслиця, уламки двох сопел, вироби з заліза і каменю.

Ще одне поселення цього часу виявлено С. І. Пеняком недалеко від с. Червенева Мукачівського району¹⁴. Воно розташоване на лівому

¹² В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения..., стор. 583—593.

¹³ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области, стор. 435—445.

¹⁴ С. І. Пеняк. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади.—Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої двадцятиріччю Ужгородського державного університету. Серія історична. Ужгород, 1965, стор. 58—59.

березі потічка Виля в ур. Густяки. В процесі розкопок на площі 600 м² відкрито два заглиблені житла і дві господарські споруди. Контури жител простежувалися слабо. Краще збереглися залишки печей, споруджених із глини з включенням каміння. У заповненні жител і культурному шарі за їх межами виявлено порівняно значну кількість уламків ліпних горщиків, декілька уламків сковорідок, а також посуд, виготовлений на примітивному крузі. Крім того, знайдено понад десяток пряслиць, прикрашених інколи прямими врізними лініями в комбінації із багаторядним хвилястим орнаментом і декілька залізних ножів. В одній із споруд знайдено куски залізних шлаків, криці й сопло. Це дозволяє припустити, що вона мала виробничий характер. Проте необхідно відмітити, що на поселенні виявлений і більш пізній комплекс кераміки, аналогічний до посуду з відомого городища поблизу с. Вари Берегівського району, яке на основі писемних джерел датується IX—X ст.¹⁵

За 200 м на північний схід від названого поселення в ур. Козуптово¹⁶ міститься відомий курганний могильник. Він нараховує 25 курганів, розміщених без будь-якої системи на площі близько 135×210 м. Насипи курганів знівельовані й піднімаються над рівнем поверхні понад 0,6 м. Їх діаметр в основі 6—12 м. У 1933 і 1938 рр. Й. Янкович відкрив 13 курганів¹⁷, із яких частково збереглася кераміка, однак, на жаль, немає ніякої польової документації. У 1961 р. археологічною експедицією Закарпатського краєзнавчого музею під керівництвом С. І. Пеняка відкрито ще три кургани. В більшості курганів виявлені тілоспалення з похованням в урнах, ямках, а також в купках під курганним насипом. В окремих випадках усі три способи поховання виступають разом. Крім того, в п'яти курганах залишки тілоспалення, у вигляді дрібних кісток, перемішаних з попелом, були розсіяні на досить широкій площі під курганним насипом на стародавньому горизонті, а інколи навіть у насипі. Разом з перепаленими кістками зустрічаються і дрібні фрагменти битого посуду. Однією з характерних рис поховального ритуалу, простежених в процесі дослідження цього могильника, є спалення небіжчика на стороні. Крім кераміки, в насипі одного з курганів знайдено кусок вістря залізного ножа, в другому — частину залізної платівки невідомого призначення та бронзову прикрасу до пояса.

У Закарпатському державному краєзнавчому музеї зберігаються чотири урни з розкопок Й. Янковича, дві з яких мають витягнуту форму, а інші являють собою широкогорлі горщики з дуже опуклим тулубом.

Ще один курганний могильник знаходиться між селами Зняцево—Драгиня. Він займає площу близько 3 км по обох берегах р. Мертвецької. Наприкінці XIX ст. Т. Легоцький простежив тут 91 курган. У наш час більшість їх розорано. Кургани виступають по три-чотири разом, на невеликій відстані один від одного. Максимальна висота насипів близько 0,7—0,8 м, діаметр основи 8—13 м.

Т. Легоцький розкопав чотири кургани¹⁸. У 1960—1962 рр. археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР і Закарпатського краєзнавчого музею відкрила вісім курганів¹⁹. В процесі розко-

¹⁵ A magyarok tetteiről, XIV, стор. 8. Budapest, 1898.

¹⁶ С. Пеняк. Деякі наслідки дослідження давньослов'янського курганного могильника в районі сіл Червенево—Зняцево Мукачівського району.—Тези доповідей і повідомлення XVII щорічної наукової конференції Ужгородського університету. Серія історичних наук. Ужгород, 1963, стор. 76—78.

¹⁷ J. Jankovich. A mukácsi Lehoczky — múzeum regesztéi a satasai a cseh megszallas alatt.—«Зоря», 1942, № 3—4 (Ужгород).

¹⁸ T. Lehoczky. Adatok hazánk archeologia jához, II kotet. Munkacsz, 1912.

¹⁹ Розкопки проводили М. А. Пелещин, В. М. Циглик, С. І. Пеняк. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади.—Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої ХХ-річчю Ужгородського університету. Серія історична. Ужгород, 1965, стор. 53—60.

пок простежено рештки тілоспалень у вигляді дрібненьких кісток, попелу і вугликів, розсипаних на широкій площі під насипом на рівні стародавнього горизонту. Вони або не супроводжувалися ніяким речовим матеріалом, на що звертає увагу С. І. Пеняк, який відкрив п'ять курганів²⁰, або разом із кісточками траплялися дрібні невиразні уламки посуду. Таким чином, на знявцьському могильнику спостерігається лише дві риси, характерні для червенівського могильника, — спалення на стороні та захоронення решток тілоспалення, розсипаних на стародавньому горизонті, під курганным насипом. Можливо, ця група курганів й синхронна червенівській, проте за сучасним станом досліджень про неї нічого більше сказати не можна.

На інших пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Прикарпаття і Волині проводилися переважно розвідкові розкопки. На окремих поселеннях виділені ранньослов'янські матеріали в процесі розкопок пам'яток інших періодів.

Зовнішній вигляд ранньослов'янських поселень досить одноманітний. Це — відкриті селища без будь-яких укріплень. Розташовані вони на південних схилах перших надзаплавних терас річок, струмків або вологих балок. Винятком є пам'ятка, що міститься поблизу с. Зимне. Саме її розташування на високому місі корінного берега р. Луги, оточеного болотистими заплавами, вказує на те, що вибір місця для поселення був не випадковим, а визначався умовами захисту. Залишки дерев'яних укріплень, стратиграфічно пов'язані з ранньослов'янським шаром, дозволяють віднести цю пам'ятку до категорії городищ.

Основним типом житла як на поселеннях Верхнього Подністров'я та Західної Волині, так і в Закарпатті є напівземлянка (рис. 4). До цього часу залишаються не зовсім ясними принципи житлобудування на Зимнівському городищі, де виявлено лише невиразні залишки конструкцій, які не дають достатніх даних щодо відтворення вигляду жител. Напівземлянки мали переважно чотирикутну форму і були орієнтовані стінками або кутами за сторонами світу. Однак зустрічаються житла й овальної форми. Площа їх коливається в межах 7,5—24,4 м², глибина 0,80—1,70 м від сучасної поверхні. Стінки, вирізані у матеріку, звичайно прямовисні, долівка рівна, добре утоптана, інколи підмазана глиною.

У деяких житлах на поселенні Ріпнів II вздовж двох або усіх чотирьох стінок розчищено материкові виступи із слідами облицювання їх деревом, які правили за лави або лежанки. Такі ж пристінні виступи із слідами дерев'яної обшивки виявлені у напівземлянках на поселенні в Городку.

Майже в усіх житлах виявлені печі, які стояли переважно у північному, північно-східному або північно-західному кутах. Лише у двох випадках на поселенні Бовшів II і в одній напівземлянці в Зеленому Гаю були відкриті вогнища.

Печі споруджувалися з каменю або глини. Печі-кам'янки, як правило, споруджені безпосередньо на долівці житла. В більшості випадків їх зовнішня частина має прямокутну форму, внутрішня — підковоподібну. Черені підмазані глиною, стінки і склепіння викладені з кусків каменю. У багатьох випадках для спорудження нижньої частини стінок печі використовувалися досить великі склоті кам'яні плити, поставлені ребром. На поселенні Бовшів II в одному з жител для спорудження нижньої частини печі були використані, крім каменю, великі шматки залізної руди. Розміри печей: 1×1,5—1,2×1,65 м. Печі цього типу виявлені на поселеннях у Незвиську, Бовшові, Дем'янові, Зеленому Гаю, Пліснеську, Радванці, Чижикові (рис. 5, 6). На поселенні в Городку і на городищі в Пліснеську обидва типи печей виступають разом.

²⁰ С. І. Пеняк. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття, стор. 58.

Глиняні печі на початку третьої чверті I тисячоліття н. е. споруджувались переважно в материковому виступі-останці, спеціально залишеному під час будівництва житла. Починаючи з кінця VII і, зокрема, у VIII ст. на території Прикарпаття і Західної Волині материкові останці зустрічаються лише в окремих випадках. В більшості жител глиняні

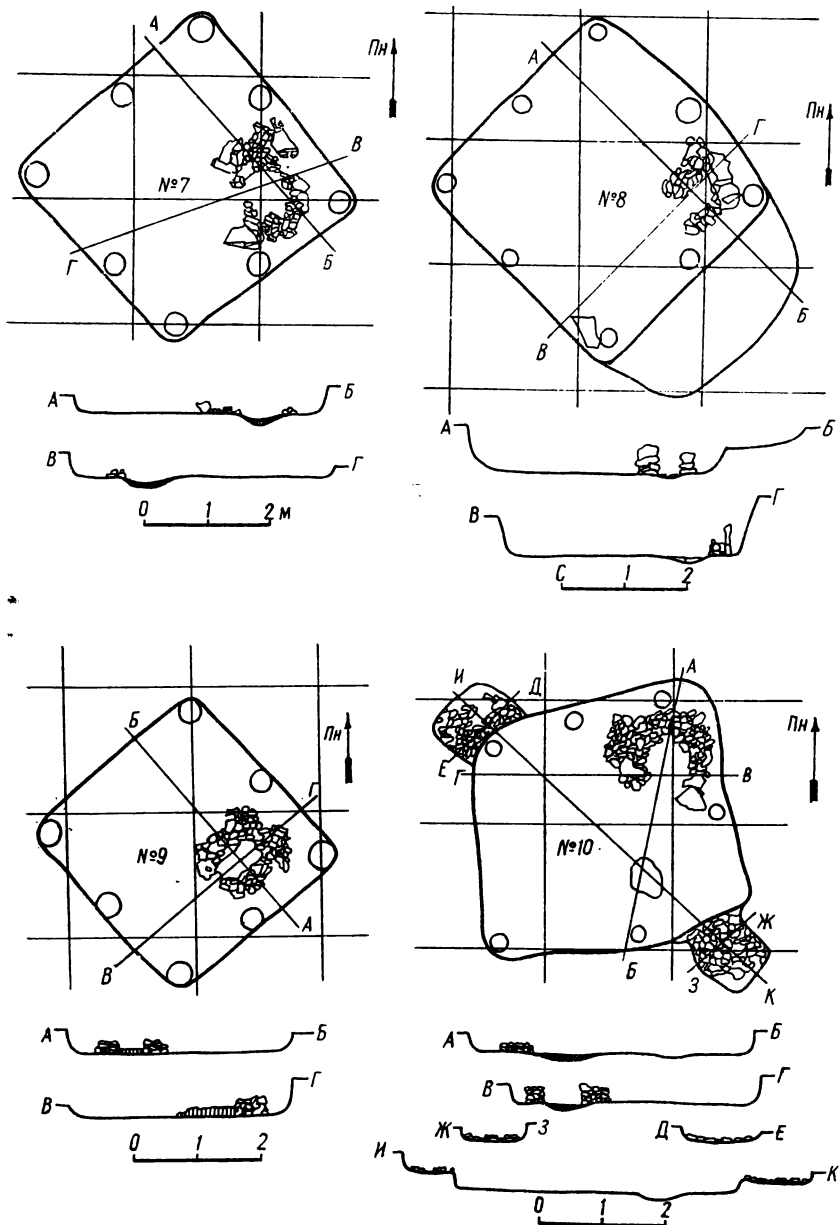

Рис. 4. План і розріз жител на поселенні в с. Зелений Гай.

печі побудовані безпосередньо на долівці житла. Виступи мали чотирикутну форму з заокругленими кутами. Їх висота сягає 0,2—0,8 м від рівня долівки напівземлянки. Стінки і черень печей підмазані глиною, склепіння в більшості споруджене з овальних конусовидних вальків. У середині печі мали підковоподібну або чотирикутну форму, їх внутрішні розміри коливаються від $0,4 \times 0,5$ до $0,8 \times 0,9$ м. Деякі печі, зокрема на поселенні Ріпнів II і в Городку, по декілька разів перебудову-

валися. Біля печей у ряді жител виявлено припічні ями, в заповненні яких, як правило, простежувались прошарки попелу, вугликів та глиняної обмазки.

В окремих житлах на поселеннях у Ріпневі, Пліснеську і Городку були підвальні ями господарського призначення.

Під час розчистки долівок напівземлянок у більшості з них виявлено ями від стовпів. Вони розташовані звичайно в усіх чотирьох кутах житла та посередині двох протилежних стінок. Найбільш виразно простежувалися ями від стовпів у житлах на поселеннях Ріпнів II, Дем'янів, Зелений Гай (рис. 4) і Радванка, де вони впущені у щільний материк. В процесі їх досліджень зроблено ряд важливих спостережень,

Рис. 5. Житло-напівземлянка № 3 на поселенні в с. Зелений Гай в процесі розчистки.

які дозволяють приблизно відтворити загальний вигляд житла. Так, у житлі № 29 в Ріпневі розчищено шість ям від стовпів, розміщених по кутках і посередині двох паралельних стінок. Крім того, тут виявлені обвуглені плахи, поставлені ребром під материковими стінками, які можна вважати залишками обшивки. Стовпи, очевидно, закріплювали дерев'яну обшивку нижньої земляної частини житла, до них кріпилися плахи, які піднімалися вище рівня земляної поверхні, стовпи були і опорою даху. Спираючись на дані І. І. Ляпушкіна щодо реконструкції напівземлянкових жител Новотроїцького городища з аналогічним розміщенням стовпів²¹, можна вважати, що основною опорою даху була пара стовпів, поставлених по центральній осі двох протилежних стінок. Вони мусили бути вищими від стовпів, розміщених по кутах житла; на них ставилась перекладка, до якої прикріплювалися верхні кінці крокв. Оскільки незначна глибина впущеної в землю частини житла не відповідала його нормальній висоті, то дах мусив бути досить високий. Найімовірніше, житло мало надземні стінки, конструктивно пов'язані з дахом. На дерев'яний каркас даху клався хворост і солома, а зверху все було покрито глиною. В процесі дослідження цього житла простежено шар обпаленої глини, що лінійовидно прорізував заповнення напівземлянки на горизонті (0,30—0,87 м від сучасної поверхні). На цьому ж

²¹ І. І. Ляпушкіна. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 193—195.

рівні розчищено залишки обвугленого дерева, зокрема переламану в двох місцях товсту чотирикутну в поперечному розрізі плаху — залишки дерев'яного каркасу. Форма даху була двох-, а скоріше всього трисхилою. Можна вважати, що така конструкція жител, за незначними винятками, була типовою для східнослов'янських племен третьої чверті I тисячоліття н. е. як на Верхньому Подністрів'ї та Волині, так і в Закарпатті.

Поруч із житлами на слов'янських поселеннях VI—VIII ст. споруджувалися невеликі ями, які використовувалися для господарських

Рис. 6. Житло-напівземлянка на поселенні Бовшів II.

потреб. Форма їх овальна, близька до округлої, стінки звужуються до низу і плавню переходять у дно. Діаметр коливається від 0,92 до 2 м, глибина 1,05—1,45 м від сучасної поверхні. Інколи поруч з житлом містилися й більш просторі приміщення господарського призначення.

На поселенні Ріпнів II відкрито три печі по обробці заліза. Вони вирізані в материк на борту одного з жител (№ 31). Їх форма близька до округлої. Дві з них мають челюсті з виходом до житла, третя замкнена з усіх боків. Стінки і черені печей підмазані глиною і сильно обпалені. Черені, крім того, мають підложжя з уламків ліпних горщиків. Внутрішні розміри печей коливаються від 1,05×1,06 до 1,52×1,57 м. Печі були заповнені темним гумусом із включеннями багатьох кусків залізних шлаків, глиняної обмазки, а також кусків криці. В одній з печей на поверхні череня простежено окиси міді. Немає сумніву, що житло і печі між собою конструктивно пов'язані і становлять один виробничий комплекс. Навіть піч, що знаходилась у самому житлі й конструктивно нічим не відрізнялася від печей інших жител, використовувалася не тільки для побутових потреб, а й для потреб виробництва, про що свідчать знайдені в ній куски залізних шлаків і криці. Залізні шлаки і криця були виявлені в одному з жител на поселенні в Зозові, а також в житлі на червенівському поселенні. Тут знайдено й сопло.

Для характеристики поховального обряду слов'янського населення Західної Волині та Прикарпаття на початку другої половини I тисячоліття н. е. матеріалу дуже мало. Виявлені випадково у с. Звиняч Чортківського району Тернопільської області два поховання, а також два

поховання в Ужгороді вказують на обряд тілоспалення в урнах²². Оскільки синхронні безкурганні могильники з аналогічними рисами поховального ритуалу виявлені у сусідніх районах Східної Волині²³ і Подніпров'я²⁴, можна припустити, що на початку другої половини I тисячоліття н. е. безкурганні поховання з тілоспаленням в урнах і ямках були характерними для поселення західних областей УРСР.

Наприкінці VII і, зокрема, у VIII ст. поховальний ритуал дещо змінюється: з'являються поховання з тілоспаленням під курганным насипом. На території Закарпатської області ці зміни засвідчені курганными могильниками в Червенево і Зняцеве, а на території Західної Волині підкурганными похованнями, виявленими у Новосілках Ліських Кам'янсько-Бузького району Львівської області²⁵ та у с. Перевали Луківського району Волинської області²⁶, які з певним застереженням можна віднести до VIII—IX ст.

На сусідній території Любленщини поблизу с. Липсько Замостівського повіту у 1922 р. М. Древо відкрив слов'янський курганный могильник, що нараховував близько 70 курганів²⁷. Висота курганных насипів в момент відкриття могильника сягала 1 м, діаметр основи 4—7 м. М. Древо розкопав сім курганів, у яких виявив виключно тілоспалення. На давньому горизонті, а інколи трохи вище, на підсипці, простежувався шар попелу, перемішаний з вугликами, шматками обпаленої глини і уламками посуду. Ці плями виділялися на фоні навколишнього ґрунту. Вони мали овальну форму діаметром 1,50×1,60 м. У кургані № 3 на горизонті виявлено роздавлений горщик, верхня частина якого підправлена на примітивному гончарському крузі. Він має розхилені назвні вінця, пологі плічка, злегка опуклий тулуб і рівне плоске дно. Плічка прикрашені однією прямою горизонтальною лінією, вище якої нанесені ще дві хвилясті горизонтальні лінії. Дані, приведені автором публікації, не дозволяють точно з'ясувати, де спалювали небіжчиків,— на місці чи в стороні, хоча загалом обряд поховання цього могильника характеризується рядом рис, властивих одній з груп поховань могильника поблизу с. Червенево. Маються на увазі ті поховання, в яких рештки тілоспалення (проведеного на стороні) у вигляді дрібних кісток, перемішаних з попелом, були розсипані на досить широкій площі під курганным насипом на стародавньому горизонті або навіть на підсипці кургану. Ці два могильники за характером матеріалу приблизно відносяться до одного часу: другої половини VII—VIII ст.

Таким чином, можна вважати, що тілоспалення, захоронені під курганом,— це одна із характерних рис поховального ритуалу слов'янського населення Прикарпаття і Західної Волині наприкінці третьої чверті I тисячоліття н. е.

Найчисленнішу групу знахідок як на поселеннях, так і на могильниках становить кераміка, яка за технікою виготовлення поділяється на дві підгрупи. Першу підгрупу становить ліпний посуд, другу— кераміка, виготовлена на примітивному крузі (рис. 7, 8, 9).

На більш ранніх пам'ятках виступає виключно ліпний посуд, на пізніших ліпний посуд виступає разом з керамікою, обточеною на при-

²² Обстеження місця знайдених поховань у с. Звняч провів В. Д. Баран.

²³ В. П. Петров. Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу.— Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 11—15; За матеріалами Інституту археології АН СРСР (розвідки і розкопки І. П. Русанової). И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древлян.— СА, 4. М., 1958, стор. 34—36.

²⁴ За матеріалами Інституту археології АН УРСР (розкопки Д. Т. Березовця).

²⁵ Я. Пастернак. Нові археологічні набутки.— Наукові записки НТШ, т. 154, стор. 264.

²⁶ ZOW, XIV, зощ. 1—2, стор. 26—27.

²⁷ M. Dzewko. Wielki kurhan wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość.— WA, XX, 1954, стор. 307—309.

мітивному крузі. В останній групі поселень ліпний посуд зустрічається у різній кількості. Так, на поселенні у Радванці він становить 20% уєіх знахідок²⁸, на червенівському поселенні — понад 60%²⁹, а в житлах на поселенні в Ріпневі і Пліснеську переважала кераміка, обточена на примітивному гончарському крузі.

Основною формою ліпного посуду є горщик, проте на поселеннях в Бовшові (Бовшів II), Незвиську, Городку, Червеновому, Радванці і Пліснеську виявлені й сковорідки. Винятком є невеличка товстостінна реберчаста мисочка, знайдена на поселенні Ріпнів II, яка, можливо, використовувалася як світильник, та невеликий ліпний кухлик, знайдений на поселенні Ріпнів I. Горщики переважно товстостінні, зокрема у нижній частині посудини. Тісто з домішками шамоту, жорстви або піску. Поверхня нерівна, горбкувата, колір темно-коричневий або бурий з сіруватим відтінком, обпал нерівномірний, вогнищевий.

Серед горщиків за кількістю переважають посудини середньої величини: діаметр вінець 8,4—16 см, висота 15,3—26 см, діаметр донець 5,5—11,4 см (рис. 7, 1—3, 5). Вони мають легко розхилені назовні вінця, опуклий тулуб з пологими або стрімкими плічками та плоске, як правило, товсте дно. Окрім горщики прикрашені по плічках пальцевими вдавленнями, врізною зигзагоподібною або хвилястою лінією, великом з косими насічками. Інколи пальцевими вдавленнями прикрашені й краї вінця посудин (рис. 7, 3, 7).

На деяких поселеннях виявлені великі товстостінні широкогорлі горщики, які використовувалися звичайно для збереження продуктів. Вони мають відігнуті назовні вінця, слабо виражені плічка, конічний тулуб та вузьке дно, через що недостатньо стійкі. Висота деяких з них 33—52 см, діаметр по вінцях 30—44 см, діаметр донець 13,5—17 см. Такі горщики виявлені на поселеннях поблизу Бовшова, Ріпнева, Здовбиці та на городищі у с. Зимне (рис. 7, 4).

Окремий тип посуду становлять горщики середньої величини із нахиленими до середини вінцями. Вони мають в більшості сильно опуклий тулуб, який донизу досить різко звужується, і плоске дно. Горщики виготовлені з глини із домішкою дрібного шамоту, інколи жорстви. Поверхня в більшості зглажена, а в окремих випадках навіть підмазана рідкою глиною. Діаметр по вінцях 5,7—17,7 см, висота 10—20 см, діаметр донець 5,8—9,4 см.

Сковорідки (рис. 8, 4—7) мають товсте плоске дно та низькі стінки — бортики, краї яких нерідко прикрашені пальцевими вдавленнями.

Посуд другої підгрупи представлений, як правило, товстостінними горщиками, в тісті яких є включення крупнозернистого піску, жорстви і, значно рідше, шамоту. Колір коричневий або темно-сірий, обпал в більшості посередній, хоч зустрічаються посудини, обпалені досить добре. За формою горщики можна поділити на два основні типи. До першого відносяться посудини з низькими відігнутими назовні вінцями з косо зрізаним або заокругленим краєм. Деякі з них мають високо підняті виразні плічка, в інших вони досить пологі, що надає їм бочкоподібної форми. До другого — відносяться витягнуті опуклобоккі горщики з виразною шийкою, пологими плічками, відігнутими назовні досить високими вінцями з косо зрізаним краєм. Діаметр шийки значно менший від висоти посудин. Характерною ознакою обох типів горщиків є орнамент, досить різноманітний за своїми мотивами, нанесений на плічка і тулуб посудин, а також на краї вінця, які нерідко прикрашалися з внутрішнього боку. Основні орнаментальні мотиви — це багаторядні прямі й хвилясті лінії, відбитки штампа, гребінцевидні наколи, поодинокі хвилясті або зигзагоподібні лінії, нанесені за допо-

²⁸ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области, стор. 443.

²⁹ За матеріалами Закарпатського краєзнавчого музею (розкопки С. І. Пеняка).

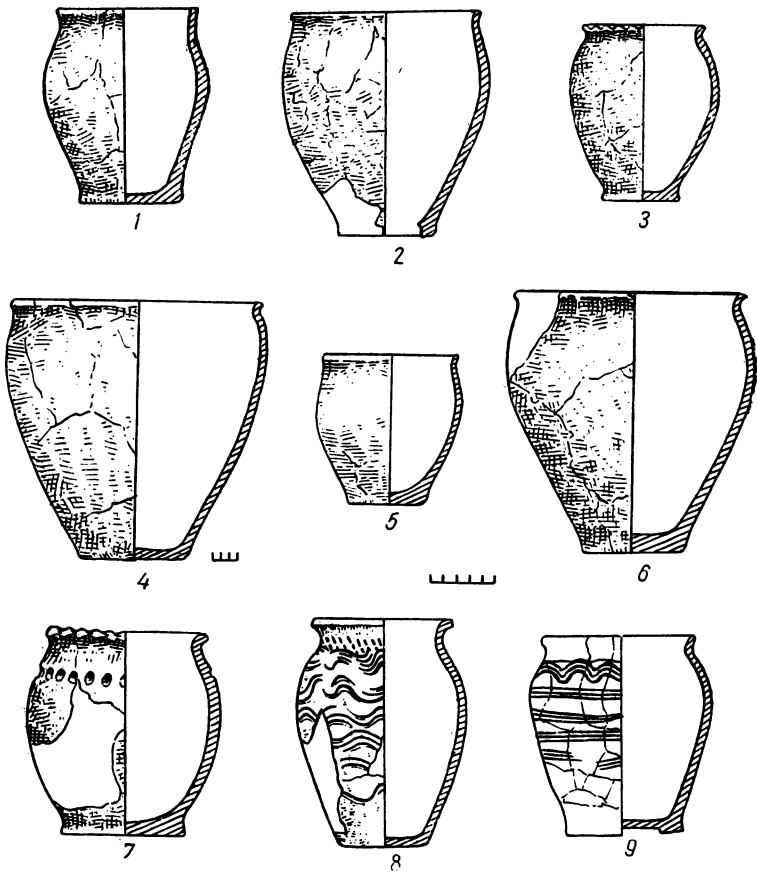

Рис. 7. Горщики з поселення Ріпнів II (1—7), з поселення в Радванці (8) та з городища в Пліснеську (9).

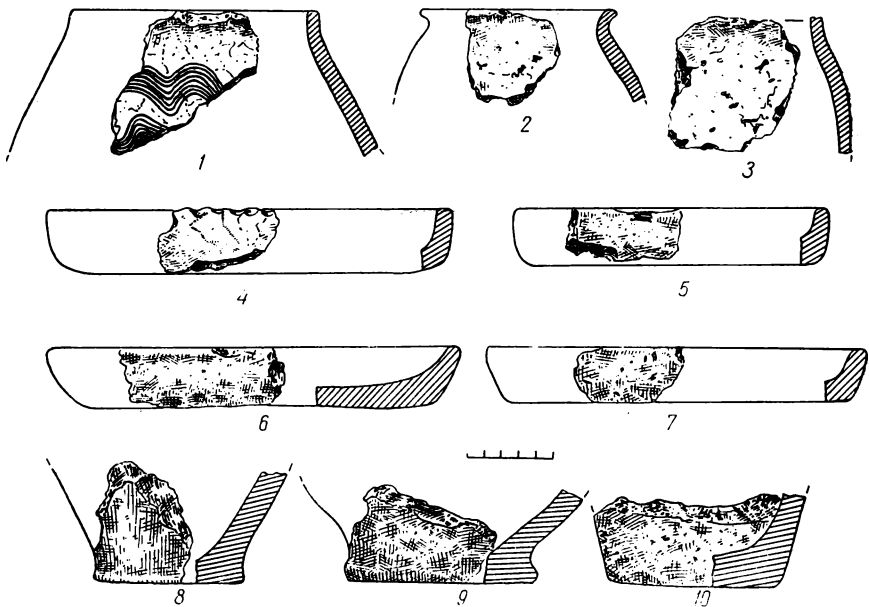

Рис. 8. Ліпний посуд із поселення Бовшів II:
1—3, 8, 9, 10 — уламки ліпних горщиків; 4—7 — сковорідки.

могою загостреного знаряддя. Найчастіше перераховані орнаментальні мотиви виступають разом у різних комбінаціях (рис. 7, 8, 9; 9, 1—6).

У процесі розкопок поселень і поховань знайдені предмети з металу, каменю, кістки, скляні намистини тощо.

Металеві знахідки та інші вироби на поселеннях, де виступає виключно ліпний посуд, зустрічаються досить рідко. Серед них заслуговує на увагу бронзова пальчаста фібула, знайдена на поселенні у Дем'янові (рис. 10, 9), бронзова лунниця і скляна намистина з поселення Ріпнів II, мергельні та глиняні пряслиця. Окреме місце посідає зимнів-

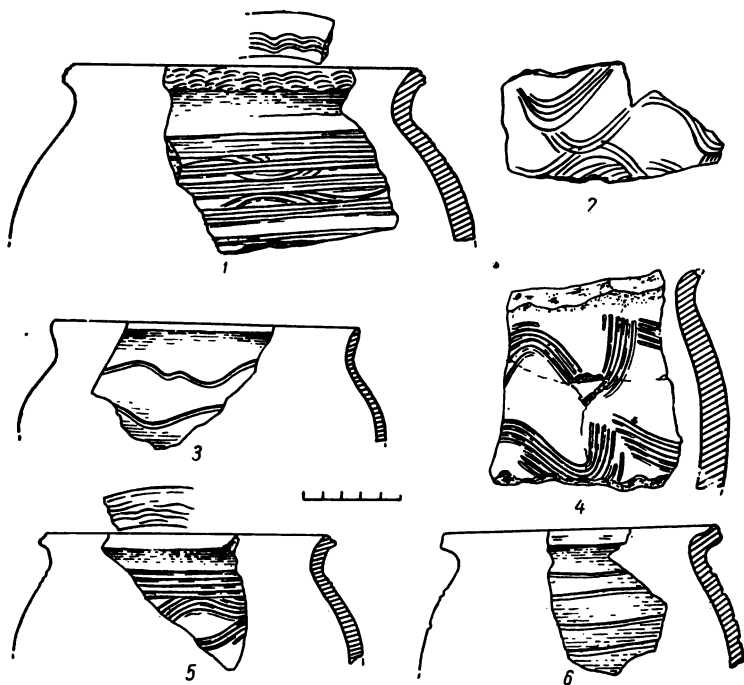

Рис. 9. Посуд, обточений на примітивному крузі, із поселення Ріпнів I (1—6), за В. В. Ауліхом.

ське городище, яке досліджувалося багато років. Тут зібрана багата колекція металевих виробів, виготовлених з заліза, бронзи та срібла. Крім того, тут виявлено деяку кількість мергельних відливних формочок, глиняні лячки та деякі напівфабрикати, які свідчать, що принаймні частина знайдених тут металевих предметів виготовлена на місці. Це в свою чергу дає підстави вважати, що у VI—VII ст. на Волині існували певні виробничі центри, продукція яких виготовлялася для збуту.

Привертає увагу різноманітність металевих виробів на Зимнівському городищі, їх високі технічні та художні якості. Тут виявлені знаряддя праці: ножі, коси-горбуші, токарний різець; зброя: наконечники списів, дротиків, стріл; предмети побуту та прикраси: залізні та бронзові пряжки простої і шарнірної конструкції, нерідко із фігурною основою, двоштиткові та фігурні поясні бляшки, прикрашені рельєфними пружками та вглибними точками, лита бронзова бляшка, що зображує сидячу хижу птицю, бронзові та срібні бляшки трапецієвидної форми, срібні й бронзові браслети з потовщеними кінцями, бронзова шпилька з фігурною голівкою, кільця з прорізним орнаментом тощо³⁰ (рис. 10, 1—8).

³⁰ В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси, стор. 95—105.

На окрему увагу заслуговують вироби з мергелю, і зокрема виготовлені на токарному верстаті мергельні пряслиця, виявлені на поселенні Ріпнів II і Зимнівському городищі. Виготовлення токарним способом пряслиць із мергеля у Західному Побужжі мало місце уже в другій чверті I тисячоліття н. е., про що свідчать їх знахідки на поселеннях черняхівського типу³¹. На одному з черняхівських поселень нами знайдено токарний різець. Наявність на території Західної Волині багатих виходів мергелю на поверхню, з одного боку, та токарного верстату, з другого, зумовило появу цього роду виробів раніше, ніж в інших районах Південно-Східної Європи.

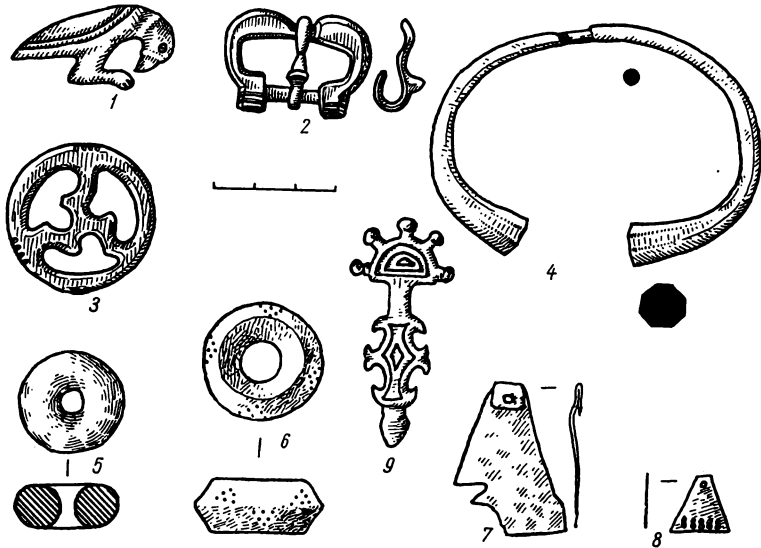

Рис. 10. Знахідки із городища в с. Зимне (за В. Ауліхом):

1 — бронзова птиця; 2 — бронзова пряжка; 3 — бронзове кільце; 4 — браслет, 5 — скляна намистина; 6 — глиняне пряслице; 7—8 — бронзові платівки; 9 — бронзова пальчаста фібула із поселення в с. Дем'янів.

На більш пізніх поселеннях, де присутня кераміка, виготовлена на примітивному крузі, металеві предмети, а також вироби з кістки і каменю зустрічаються частіше.

На поселенні у Радванці знайдено чотири залізні ножі, два наконечники стріл, шило, залізну пластинку, чотири пряслиця, два уламки сопел, куски жорнового каменю, точильні бруски. У спорудах Пліснеська разом з керамікою, виготовленою на примітивному крузі, виявлено залізні наконечники списів, трилопастовий наконечник стріли і шпора з гачкоподібними кінцями, загнутими до середини. Залізні ножі й глиняні пряслиця трапились на поселенні Ріпнів I, у Червенові та Червенівському могильнику. На поселенні Ріпнів I знайдено, крім того, дві залізні шпори з гачкоподібними кінцями, загнутими до середини, дволопастові наконечники стріл, бронзове аварське окуття до пояса, дві скляні намистини і декілька мергельних пряслиць.

Ранньослов'янські пам'ятки Прикарпаття і Західної Волині в цілому можна датувати у межах VI—VIII ст. Разом з тим більш детальне вивчення наявного матеріалу дозволяє поділити їх на два хронологічні етапи.

До першого етапу відносяться поселення Зелений Гай, Ріпнів I, Ріпнів II, Бовшів II, Дем'янів, городище в Зимному. Їх характерною

³¹ В. Д. Баран. Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 224.

рисою є наявність виключно ліпної кераміки. Лише на окремих найраніших поселеннях цього типу (Зелений Гай) зустрічаються окремі уламки гончарного посуду, характерного для пам'яток черняхівської культури. Житла — напівземлянки з піччю-кам'яною або глиняною піччю, нижня частина якої споруджена у материковому виступі останця та безкурганні поховання з тілоспаленням.

Стратиграфічні спостереження, зроблені в процесі досліджень поселень Ріпнів II і Бовшів-II, дозволяють віднести ці пам'ятки до періоду, який настає після занепаду пам'яток черняхівського типу і попереджує на цій території виникнення пам'яток, де вже виступає посуд, обточений на примітивному крузі.

На основі таких металевих виробів, як пальчаста фібула із Дем'янова, браслети з потовщеними кінцями, пряжки, бляшки поясного набору (рис. 10, 2, 4, 9), візантійська монета Юстина або Юстиніана (більш точно визначити не вдається) із зимнівського городища та кераміки, пам'ятки першого етапу можна датувати в межах VI—VII ст. Найраніші з них (Зелений Гай) виникли принаймні наприкінці V ст.

До наступного етапу відносяться пам'ятки, кераміка яких виготовлена на примітивному крузі (поселення і могилиники у селах Червене, Радванка, Чижикив, Ракобути, окремі комплекси на поселеннях у с. Незвисько, Городок, Пліснеську та Ріпнів I). На більшості поселень і могилиників цього етапу кераміка, виготовлена на крузі, кількісно переважає над ліпною. На окремих поселеннях (Червене) ліпний посуд становить більшу частину керамічного матеріалу. В цей період, крім чотирикутних напівземлянок, споруджуються й овальні житла (Ріпнів I, Городок); печі побудовані переважно безпосередньо на долівці; поховальний обряд характеризується наявністю підкурганних поховань з тілоспаленням. Певні відмінності в порівнянні з пам'ятками попереднього етапу спостерігаються і в металевих виробах.

Зібрані на згаданих пам'ятках матеріали, зокрема металеві знахідки (шпори із загнутими до середини кінцями, аварське окуття до пояса) дозволяють датувати їх кінцем VII—VIII ст. Проте треба мати на увазі, що знайти чітку хронологічну межу між матеріалом VIII і IX ст. не завжди легко. Тому можливо, що деякі комплекси, зокрема на поселеннях у Радванці, Пліснеську, Ріпневі I, Новосілках Ліських можуть датуватися VIII—IX ст. Хронологічна межа між пам'ятками першого і другого етапів, найімовірніше, відноситься до кінця VII—початку VIII ст.

Перехідними пам'ятками від першого до другого етапу можна вважати ті поселення, на яких ліпна кераміка кількісно переважає над посудом, обточеним на ручному крузі (Червене).

Порівняльне вивчення слов'янських пам'яток першого хронологічного етапу з Західної Волині і Прикарпаття з синхронними слов'янськими пам'ятками суміжних і віддалених районів приводить до висновку, що при наявності у них певних особливостей, про які буде сказано нижче, вони характеризуються рисами, спільними для слов'янської культури того часу в цілому. Вони простежуються в першу чергу в житловому будівництві. Усі слов'янські житла початку третьої чверті I тисячоліття н. е. як в Подністров'ї і Волині, так і в суміжних районах і районах, далеко віддалених на південь (Балканський півострів) і на захід (межіріччя Ельби і Заали), являють собою напівземлянкові споруди з кам'яною або глиняною піччю, нижня частина якої вирізана у материковому останці. На деяких слов'янських поселеннях цього часу, хоча й досить рідко, трапляються напівземлянки з вогнищем. Певні закономірності простежуються навіть в орієнтації жител, поставлених, як правило, стінками або кутами за сторонами світу.

У керамічному матеріалі слов'ян середини I тисячоліття н. е. на перше місце також висувуються спільні форми посуду. Вже сам набір форм, який зводиться головним чином до горщиків і сковорідок (дуже

рідко виступають мископодібні посудини) по всій слов'янській території від Дніпра до Ельби, якщо врахувати, що вони виготовлялися вручну, свідчить про глибоко традиційну внутрішню єдність матеріальної культури слов'ян. На всій цій території повторюються й певні форми горщиків, зокрема кухонні посудини із легко розхиленим вінчиком і заокругленими плічками та помірно опуклим тулубом, який закінчується товстим плоским дном (рис. 7, 2). Поодинокі горщики з нахиленими до середини вінцями.

Важливою рисою, яка відбиває єдність ідеологічних уявлень слов'янського світу того часу, є наявність сталих норм поховального ритуалу. Незважаючи на те що в усіх районах поширення слов'ян у VI—VII ст. в недостатній мірі вивчені слов'янські поховання (це відноситься у першу чергу до нашої території), можна вважати, що для цього періоду характерні головним чином безкурганні тілоспалення з похованням в урнах або ямках. Лише в окремих районах (Східна Волинь) виявлені окремі тілоспалення під курганным насипом.

До згаданих вже елементів матеріальної культури, які об'єднують пам'ятки слов'ян VI—VII ст., можна було б додати і виробу з металу, кістки тощо, проте треба мати на увазі, що більшість з них в середині I тисячоліття н. е. вже виходять за межі якоїсь однієї культури і поширюються на більш широку територію, зайняту в цей час різними етнічними групами. Лише деякі прикраси, наприклад певні типи пальчастих фібул, стійко тримаються районів, на яких поширені саме слов'янські пам'ятки.

Коли і в яких умовах могла скластися така досить стійка єдність матеріальної культури слов'ян, яка не згасає протягом майже двох перших століть третьої чверті I тисячоліття н. е.?

Ми вважаємо, що вона склалася раніше, протягом першої половини I тисячоліття н. е., коли слов'яни жили більш компактно.

Дослідження пам'яток VI—VII ст. дозволяють вважати, що у слов'ян в цей час існували вже певні традиційні норми житлобудування, керамічного виробництва та поховального ритуалу. Про це переконливо свідчить близька подібність пам'яток матеріальної культури слов'ян, віддалених від себе на сотні кілометрів (наприклад, поселення на Верхньому Дністрі, Ельбі, Прип'яті, Дунаї та ін.).

Бурхливі історичні події, які відбуваються в середині I тисячоліття н. е. в Європі: вторгнення аварів, війни з Візантією, розселення великої частини слов'ян у Подунав'ї і на Балканському півострові, освоєння ними нових земель на Заході — все це навряд чи сприяло інтеграції слов'ян, а найімовірніше, викликало процеси їх диференціації. Лише у межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю ми бачимо схрещення північно-західних і північно-східних елементів матеріальної культури слов'ян. Однак тут, як і на західних територіях, з часом зв'язки слов'янського населення із вихідною територією послаблюються, і під впливом місцевого середовища виникають нові політичні утворення із своєю матеріальною культурою. Значний вплив на розвиток цих процесів мало виникнення у слов'ян нових соціально-економічних відносин і утворення територіальної общини.

Наші висновки збігаються з висновками лінгвістів, які також вважають, що у VI—VII ст. «загальнослов'янська мовна єдність виявилась відмираючим явищем і перестала існувати як єдина цілість»³². Отже, підоснову єдності слов'янської матеріальної культури початку третьої чверті I тисячоліття н. е. необхідно шукати в більш ранній час і на більш обмеженій території, ніж та, яка вимальовується за слов'янськими археологічними пам'ятками VI—VII ст. Вона мусила скластися раніше, ніж почався інтенсивний процес їх розселення на нові землі,

³² Ф. П. Филин. Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962, стор. 165.

і в цьому відношенні не можна не погодитись з І. І. Ляпушкіним, який пояснює це явище спільністю походження слов'ян і їх довготривалим співжиттям на одній території³³.

Правда, зараз археологічні матеріали не дають таких даних, які б дозволяли визначити межі слов'янської території у першій половині I тисячоліття н. е., тобто напередодні їх розселення. Це питання можна буде розв'язати лише тоді, коли слов'янські пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е. будуть достатньо чітко вирізані серед інших синхронних культур.

П. М. Третьяков «вихідною територією, з якої після середини I тисячоліття н. е. почалося велике слов'янське переселення на південь...»³⁴, вважає райони пізньозарубинецької культури в Подніпров'ї і пшеворської культури в Повисленні. Обґрунтувати вказане положення важко, оскільки ці культури займають різну територію і самі вони відмінні одна від одної, щоб могли дати ту суму компонентів, з яких складається в цілому єдина слов'янська культура початку третьої чверті I тисячоліття н. е. Зокрема, це відноситься до пшеворської культури, яка характеризується рисами (виключно наземні житла, наявність зброї у похованнях — мечів, умбонів, — гостропрофільованих форм кераміки), яких немає у ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках як на нашій території, так і в південно-східних районах Польщі.

Можна погодитись з М. І. Артамоновим³⁵, що пшеворська культура мала певне відношення до процесу формування північної групи пам'яток слов'янської — прапольської культури, але лише як один з її компонентів. Щодо зарубинецької культури, то її типологічні зв'язки з матеріальною культурою слов'ян VI—VII ст., яких не можна заперекувати, можуть бути переважно посередніми, оскільки сама культура, за винятком Верхнього Подніпров'я, припиняє своє існування наприкінці II — можливо в першій половині III ст. н. е. Отже, між нею і ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками мусить бути ще одна посередня ланка, яку слід шукати серед культур III—V ст. Разом з тим, територію зарубинецько-корчуватівської культури, пам'ятки якої у наш час відомі на Південному Бузі та у Подністров'ї³⁶, є найбільше підстав вважати саме тією територією, де уже на початку I тисячоліття н. е. почали складатися ті елементи культури, які пізніше, пройшовши певну трансформацію, лягли в основу слов'янської культури VI—VII ст. Тут варто пригадати, що приблизно в межах цієї території античні автори I—II ст. (Плійні Старший, Тацит, Птоломей) розміщували ранньослов'янських венедев, В. І. Бідзіля, співставивши історичні відомості розміщення венедев з картою зарубинецьких пам'яток, дійшов висновку, що вони співпадають³⁷. Крім того, на цій же території у межиріччі Дністра — Дніпра і Верхньої Вісли у III—V ст. існують пам'ятки черняхівського типу з заглибленими житлами і характерною ліпною керамікою, що типологічно пов'язується із ранньослов'янськими пам'ятками VI—VII ст.

Поставивши на перше місце спільні ознаки матеріальної культури слов'ян VI—VII ст., які для цього періоду, на нашу думку, є визначаль-

³³ И. И. Ляпушкин. К вопросу о культурном единстве славян. Исследование по археологии СССР (Сборник в честь М. И. Артамонова). Л., 1961, стор. 208—209.

³⁴ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне..., стор. 249—250.

³⁵ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. Проблемы всеобщей истории. Ленинград, 1967, стор. 41—42.

³⁶ П. И. Павлюк. Исследования на Южном Буге. Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 256—258; За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР; В. Н. Цыгилик. Исследование поселений первых веков нашей эры в верховьях Золотой Липы.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 308—310.

³⁷ В. И. Бидзиля. Этническая карта Восточной Европы первой половины I тысячелетия н. э. Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972, стор. 19—29.

ними, ми разом з тим не заперечуємо наявності у ній певних локальних відмінностей, що свідчать про процеси їх диференціації. Правда, матеріал, на якому можна простежити ці специфічні риси в цілому єдиної слов'янської культури VI—VII ст., досить обмежений. Це головним чином кераміка, оскільки житла і поховальний ритуал, за незначними винятками, зберігають риси, характерні для широкого кола слов'янських пам'яток Південно-Східної і Центральної Європи.

Детальне вивчення керамічних комплексів довело, що слов'янські пам'ятки з ліпним посудом Верхнього Подністров'я і Західної Волині не позбавлені деяких специфічних рис. Вони проявляються у дещо своєрідних формах горщиків, в багатьох випадках відмінних від слов'янської кераміки межиріччя Дніпра і Південного Бугу і в той же час більш близьких до кераміки Східної Волині типу Корчака, а також Південно-Східної Польщі, Словаччини, Моравії та межиріччя Ельби і Заале, названої, за І. Борковським, празьким типом.

За характером наявного керамічного матеріалу досить виразно виділяються дві великі групи слов'янських пам'яток VI—VII ст.: перша — Дністровсько-Бузька, яка опускається до пониззя Дністра, і друга, що займає територію від верхів'я Дніпра і Прип'яті через Верхнє Подніпров'я, Південну Польщу до Ельби й Заале, у яку входять й наші пам'ятки.

Остання група має свої локальні варіанти, серед яких найбільш виразними є пам'ятки Східної Волині типу Корчака. Своєрідність пам'яток корчацької групи полягає в наявності підкурганних поховань, які в інших районах поширення слов'янських пам'яток з'являються не раніше VIII ст., горщиків видовжених форм з вузькою нижньою частиною і дещо опуклою верхньою нерідко без вінчика, високих майже циліндричних посудин, що невідомі за межами згаданого району. Спроби об'єднати усі пам'ятки Волині від Верхнього Дніпра до Західного Бугу і Дністра в одну корчацьку групу (В. В. Седов, І. П. Русанова) не можна вважати вдалим³⁸. Певну своєрідність корчацьких пам'яток відзначають й інші дослідники, зокрема В. П. Петров та Ю. В. Кухаренко³⁹.

Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. у межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю, з одного боку, включають в себе елементи кераміки, характерні для пам'яток типу пенківки, з другого — у них є форми посуду, аналогічного кераміці західних районів, в тому числі Верхнього Подністров'я і Волині. Поєднання цих елементів, мабуть, можна пояснити тим, що згадана територія була місцем стику слов'янського населення, яке розселялося як з території межиріччя Дністра і Південного Бугу, так і з більш західних районів. Привертає увагу, зокрема, наявність на території Румунії напівземлянкових жител з глиняними печами, вирізаними у материковому останці, які до цього часу виявлені лише на ранньослов'янських пам'ятках Південно-Західної Волині.

Відмінною рисою слов'янських пам'яток Дунайського басейну є наявність на багатьох з них деякої кількості гончарного посуду, який за технологією та формами продовжує традиції провінціально-римської кераміки⁴⁰, що для ранньослов'янських пам'яток нашої території не виключено, але не характерно. Більшість румунських археологів пояс-

³⁸ В. В. Седов. Из истории восточнославянского расселения.— КСИА, вып. 104, 1965. М., рис. 1; й ого ж. О южно-западной группе восточно-славянских племен.— Историко-археологический сборник. М., 1962, стор. 190; И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений.— Archeologické rozhledy, XX/5, 1968, стор. 582.

³⁹ Ю. В. Кухаренко. Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья.— КСИИМК, вып. 57. М., 1955, стор. 37—38; В. П. Петров. Памятники корчацкого типа.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 37—38.

⁴⁰ M. Konstantin. Asezarea autohtona prefeudala la Banasa (L. Stejar).— Cercetari arheologice in Bucuresti. Bucuresti, 1963, стор. 77—98.

ное це явище впливами на слов'ян місцевої культури⁴¹. В основному погоджуючись з цим висновком, хочемо звернути увагу на те, що в районах, звідки слов'яни просувались у межиріччя Дністра і Дунаю, гончарна кераміка ще наприкінці другої чверті I тисячоліття н. е. використовувалася в побуті масово. Разом з тим ніяк не можна погодитися з думкою, що наявність гончарного посуду в одних комплексах з характерною слов'янською керамікою на ряді поселень в Румунії може бути доказом їх належності римсько-дакійському населенню⁴². Комплексне вивчення матеріалів цих поселень не залишає сумніву в їх слов'янській належності. Гончарна кераміка може лише служити доказом певного впливу на слов'ян місцевого середовища.

Якщо на першому хронологічному етапі спільні риси, які характеризують загальнослов'янську матеріальну культуру, домінують над рисами, що визначають її локальні особливості, то на другому хронологічному етапі ця картина міняється.

Процес диференціації матеріальної культури слов'ян, початок якого сягає першої половини I тисячоліття н. е., в останній чверті I тисячоліття в силу значного розширення їх території, порушення безпосередніх контактів між окремими слов'янськими групами значно поглиблюється. Цьому сприяють і зміни в соціально-економічній структурі слов'янського суспільства, викликані остаточним розпадом родообшинних і формуванням класових відносин, що приводять до виникнення південнослов'янських, західнослов'янських та східнослов'янських державних утворень.

О. С. СТРИЖАК

КОЗАЦТВО В ТОПОНІМІЦІ УКРАЇНИ

Козацько-запорізька епопея в історії нашого народу займає виняткове місце. Вона не тільки відбивала демократичні прагнення пригнобленої частини української народності, славну репрезентацію у світовій історії мужності і героїзму народних мас, їхню здатність до створення передової військової і державно-політичної організації, а й характерну особливість українського етногенетичного процесу взагалі. Відомо, що український народ, як російський та білоруський, виділившись внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх закономірностей розвитку Київської Русі в окрему етнічну єдність, після татаро-монгольської навали опинився в сфері загарбницьких зазіхань польсько-литовських, угорських, турецько-татарських та інших феодалів, став об'єктом жорстокої експлуатації і національного поневолення.

Наймобільнішою, а згодом і найбільш динамічною формою протесту проти цього на півдні та в південно-східній частині слов'янської ойкумени стало козакування, яке в своєму розвитку пройшло ряд стадій: від утікання на вільні простори до контратакування осередків поневолення. Виникла в процесі розвитку грошово-товарних відносин у надрах феодального суспільства і посилення експлуатації та закріпачення на півночі хвиля масових втеч наштовхнулася на серйозну зустрічну загрозу з боку кочових орд на півдні.

Затиснута в лещатах цих небезпек, маса втікачів повинна була або загинути, або створити нову, сильну й централізовану військово-промислову організацію, здатну не тільки захистити себе, а й матеріально забезпечити. Так виникла Запорізька Січ.

⁴¹ M. Konstantinu. Asezarea autohtona prefeudala la Banasa (L. Stejar). — Cercetari arheologice in Bucuresti, 1963, стр. 77—98.

⁴² Там же.

Запорізьке козацтво згодом стає могутнім бар'єром на шляху різноманітних загарбницьких феодально-інтервенційних потуг як у галузі територіально-політичних, так і суспільно-економічних та культурно-ідеологічних відносин і поряд з тим — своєрідною школою інтернаціональних стосунків на рівні тогочасних демократичних шарів населення, ядром соціально- і національно-визвольних рухів на Україні. На певному етапі українське козацтво було також джерелом етнімічного оформлення українського народу, брало активну участь у розвитку його класичної етнографічної творчості, було носієм мови і культури української народності і нації.

Серед численних джерел вивчення історії українського козацтва поза увагою дослідників поки що залишаються мовознавчі, зокрема топонімічні, матеріали. Відомо, наприклад, що тільки похідні від слова козак в староукраїнській та й сучасній мові становлять велике лексико-семантичне та фразеологічне гніздо, яке залишається не вивченим. Це не лише вирази з прямим і конкретним значенням типу *козацьке в'ійсько* чи *козацький гетьман*, *козацькі права* чи «*козацькіє діянія*», *козацькі записки* чи *козацькі літописці*, *козацька пісня* чи *козацька дума*, *козацька воля* чи *козацька доля*, *козацький рід* чи *козацький нарід*, а й фразеологізми типу — *козацький мороз*, *козацька милья*, *козацьке сонце (місяць)* тощо¹.

Слово козак і похідні належать до найпоширеніших в українській антропонімії. У більшості областей УРСР зафіксовано прізвище *Козак*. Про його виникнення Ю. К. Редько пише: «Не було б тому смислу, якщо б, наприклад, на Січі надали комусь прізвище *Козак*, то ж там усі були *козаками*, але в селі, з якого ніхто більше не *козакував*, таке прізвисько точно визначало про кого саме йдеться. Це прізвисько могло, ставши родовим прізвищем, переходити до нащадків або в такій самій незмінній формі, або оформлене патронімічними суфіксами. Воно зберігає і сьогодні пам'ять про предка-козака»².

Таке прізвище на Україні відоме здавна, принаймні фіксується в документах XV ст. Отже, не дивно, що воно спричинилося до численних відгалужень як у самій антропонімії (пор. *Козакевич* — ухідник 1552 р. на Лівобережній Україні³, а також численні прізвища і прізвиська типу *Козачок*, *Козачук*, *Козацький*, *Козаченко*, *Козачишин* — від *козачиха*; *Козачинський*, *Козачківський* — від назв населених пунктів тощо), так і в топонімії.

Щодо системи власних географічних назв України, то тут важко знайти край, де б не було таких утворень. Вони засвідчені в більш ніж двадцяти областях УРСР серед назв населених пунктів. Ще більше утворень з компонентом *Козак-*, *Козацьк-*, *Козач-* у мікротопонімії, ороці гідронімії. Їхній ареал поширюється далеко за межі УРСР, і не лише на сході, а й на заході, півночі тощо.

З повним правом один з ораторів перед могилою Богдана Хмельницького назвав його, за свідченням козацького літописця, гетьманом «всього славного войска *Запорожского* и всей *Козако-русской Украины*»⁴. Іншим разом цей автор свій рідний край називає *Украиною Козацкою*, землею *Украинскою Козако-русскою*, тодішне українське письмо — *козако-руским* («Тоть Суховѣй и былъ козакъ значній... и въ писмѣ Козако-Рускомѣ доволень»), а українську мову — *козацьким язиком*,

¹ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис. СПб., 1864.

² Ю. К. Редько. Сучасні українські прізвища. К., 1966, стор. 34.

³ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. VII, т. I. К., 1886, стор. 102.

⁴ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720, т. I. К., 1848, стор. 292 (далі — Величко).

або *наріччям*. Щоб полегшити «малоросійському чительникові» сприйняття історії рідного краю, праці з якої, «не тилко витлумачити и на *Козацкій языкъ* перевести трудно, але и достати в Малой Росіи невозможно», літописець вирішив «вивести простимъ стилемъ и *нарѣчіемъ Козацкимъ...* гисторию о войнѣ з Поляки Хмельницького и запустѣній тогочасном Украиномалоросійскомъ»⁵.

І це зрозуміло, оскільки саме за Хмельниччини, тобто в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., *покозачення*, з одного боку, як соціальний (*козаки* становлять «приблизно половину населення України») ⁶, а з другого,— як етнічно-цементуючий фактор, досягає на Україні найвищого рівня. І в тому, і в іншому випадку «роль *козацтва*» була настільки великою, що в документах XVI—XVIII ст. українців навіть називали «нацією козаків»⁷.

Однак проблема *козацької* топонімії не обмежується утвореннями, пов'язаними із словом *козак* (*Козак*). Вона значно глибша і охоплює всю інформацію, пов'язану з особливостями *козацького* побуту, найрізноманітнішими його проявами в сферах соціально-історичній, просторово-географічній і лінгводіалектній. Тому успішне її розв'язання можливе лише за умов комплексного застосування цих матеріалів, підпорядкувавши їх топонімічній методиці й методології.

Щодо суто мовознавчого аспекту вивчення власних географічних назв, пов'язаних з козацтвом, то він найпоказовіше і найбільш результативно виявляється при оперуванні лексичним матеріалом.

Йдеться не тільки про топоніми, виниклі від найменувань представників рядового (*козак, запорожець, січовик; джура, молодик, підсусідок*) або старшинського (*гетьман, старшини, військовий писар, суддя, осавула, кошовий, отаман, полковник, курінний, сотник, бунчужний, хорунжий, старик* тощо) складу, не лише від слів, які означають військовий (*стрілець, гармаш, пушкар, пластун, довбуш, сурмач*) або виробничо-промисловий (*стадник, соляник, коломієць, шафар, кантаржей*) фах, не лише від назв військово-територіальних об'єктів (*Гетьманщина, полк, сотня, курінь; Запоріжжя, Вольності, Січ, паланка; пости, бекети, маяки* і т. ін.) або від назв клейнодів, зброї, речей побуту, від *козацької* мікротопонімії, дромонімії (назви шляхів) чи антропонімії, а й про менш екзотичні речі.

Маємо на увазі те, що з'явилося в системі українських власних географічних назв у процесі формування й занепаду *козацтва*, і все, що так чи інакше пов'язане з його історією. У цьому матеріалі мають знайти місце всі лексичні набутки, починаючи від рефлексів первісного *козацького* промислово-ухідницького побуту (пор. у Великому Лузі, де 1552 р. згадується ухід, або *стан, Плетеница*⁸—сучасна *р. Плетениха Становата*) до порівняно високоорганізованого промислового полювання, рибальства, бортництва, скотарства, хліборобства, видобування солі, руди і т. ін.

На окрему увагу заслуговує розмежування місцевої *докозацької* топонімії, як занесеної чи і засвоєної в процесі спілкування з іншими народами, територіями, так і новоствореної—оригінальної, тієї, яка розкриває внутрішні особливості соціальної структури *козацького* суспільства.

Як відомо, політико-економічною основою *козацького* суспільства була спочатку фактична, а згодом формальна рівність усіх його членів,

⁵ Величко, т. I, стор. 57; т. II, К., 1851, стор. 511, 167; т. I, стор. 4, 6.

⁶ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 179.

⁷ Ф. П. Шевченко. Реєстр війська Запорізького 1649 р.—джерело історії козацтва на Україні.—Історичні джерела та їх використання, вип. II, К., 1966, стор. 23.

⁸ АЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 84.

що полягала не лише в праві брати участь у військовій раді, обирати старшину тощо, а й користуватися землею, регулярно перерозподіляти як громадські (курінні), так і індивідуальні земельні фонди.

Хоч така динамічність особливостей запорізької власності не сприяла зміцненню в межах Вольностей посесивного власноіменного називництва, все ж тенденція заможної *козацької* верхівки поступово прибирати до своїх рук привілей правити на Січі і розпоряджатися на свій розсуд кращими угіддями й прибутками з них спричинилася до того, що тут ми знаходимо не лише топонімічні утворення, похідні від назв куренів Запорізької Січі (пор. *Стеблівський* лиман, *Дядьківські* гряди, *Васюринське* озеро тощо)⁹, а й такі, що перекликаються з прізвищами гетьманів, кошових, полковників, представників старшини і заможного козацтва (пор. рукав *Дашківка*, ур. *Сагайдачна Пристань*, річки *Павлюк*, *Шавулиха*, гирло Білогородове та ін.)¹⁰.

Звичайно, щоб розв'язати всі проблеми *козацької* топонімії, яка за своїм територіальним поширенням виходить за межі не лише *запорізьких Вольностей* України, а навіть і цілого Європейського континенту, потрібні значні за обсягом і глибиною наукові дослідження. У цій статті ми обмежимося розглядом поодиноких зразків *козацько-запорізької* термінології в топонімічному застосуванні.

Похідні від слова козак. Від західного кордону УРСР з Польською Народною Республікою і аж за Сіверський Донець, од Прип'яті, Десни й Сейму до Чорного й Азовського морів розкинувся простір, на якому поширені топоніми, що включають до свого складу компонент *Козак-, Козацьк-, Козач-*.

Так, назву *Козацьких* носять, наприклад, декілька рукавів і водотоків Нижнього Дніпра, один з яких межує з р. *Кошовою*¹¹. Тут поряд з *Козацькою* річкою лежить *Козацький* острів, на якому 1696 р. запорожці білися з турками¹². *Козацьке* річище, або просто р. *Козацька*, обмиваючи *Козацький* острів і протікаючи поблизу *Козацьких* озер, тягнеться до *Козацької Кам'янки* — річки, відомої не тільки *Козацько-Кам'янською* переправою¹³, а й Кам'янською Січчю, заснованою 1709 р. за часів наказного кошового *Бугуша*. Цікаво, що одна з річок Великого Лугу, притока Кушугума, ще й досі зветься *Бугушем*. Йі, а також *Богуські* лимани знають у багатьох селах, розкиданих уздовж Каховського моря¹⁴.

На *Козацькому* річищі *запорожці* селилися й пізніше, зокрема після повернення у 1734 р. з Олешок.

Козацькі річки (про те, що вони *козацькими* були не лише за своєю назвою, можна, наприклад, судити з документа, датованого 1750 р., за яким один з численних утікачів на Запоріжжя «пошелъ на низъ на *Козацкую* рѣчку и у казака Ивана Печеного рыбу ловилъ одно лѣто, а зиму жилъ въ Сѣчи»), *козацькі* озера й лимани, урочища й поселення тягнуться майже вздовж усього Дніпра від гирла і до Прип'яті.

Так, поблизу Нової Каховки, «аж біля Правої скелі» протікає р. *Козак*, до якої тяжіють с. *Козацьке* та однойменне озеро. Поблизу ст. Канкринівка Запорізької області занотоване ур. *Козацький Пост*, а в одному з районів Запорізької Січі — *Козацьку Пристань*. Тут же,

⁹ Детальний аналіз назв куренів Запорізької Січі та пов'язаної з ним топонімії буде нами опубліковано трохи пізніше.

¹⁰ О. С. Стрижак. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпровське Лівобережжя). К., 1967.

¹¹ Д. И. Эварницкий - Яворницкий. Вольности Запорожских казаков. СПб., 1890, стор. 195.

¹² Д. И. Эварницкий. История Запорожских казаков, т. III. СПб., 1897, стор. 238.

¹³ Величко, т. III. К., 1895, стор. 478, 480; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 67.

¹⁴ О. С. Стрижак. Назви річок Запоріжжя й Херсонщини..., стор. 77.

повз Хортицю, пролягає *Козацький Хід* — «старий фарватер» Дніпра, названий так «от плаваний по нем *запорожцев*». *Козацькою*, або Руською, стороною звалося Нижньонаддніпрянське Правобережжя, на якому розташовувались усі, за винятком Олешківської, Запорізькі Січі. На Правобережжі, в межах Вольностей, відома й балка *Козацька* — лівий доплив Інгула, в басейні якого виникли два *Козаких* хутори (на північний схід і південний захід від м. Бобринця) ¹⁵.

Крім «*козацьких*» поселень та річок, на Україні відомі вулиці (*Козацька* в с. Грабовець Богородчанського району Івано-Франківської області), кутки (*Козацьке* в с. Яблунівці Лисянського району Черкаської області, *Козаківка* в селах Горби Глобинського та Зачепилівка Новосанджарського районів Полтавської області, в Старій Басані — *Казакійка*, — Бобровицького району Чернігівської області), квартали (*Козаківський* у с. Великомихайлівці Васильківського району Дніпропетровської області), присілки (*Козаки* в с. Добротворі, поблизу колишньої Кам'янки-Струмилової та Радружа, в районі Рави-Руської), групи будинків (*Козаки* в с. Бордуляках, *Козачня* в Пониківцях, Брідський повіт), околиці (*Козаківка* в Тараші на Київщині), старовинні корчми (*Козацька* в колишньому Ямпільському повіті) ¹⁶, кладовища (*Козацьке* в с. Гриньках на Полтавщині, *Козаче* в с. Левченках на Черкащині), окремі могили (*Козак* у с. Щаснівці Новобасанського району Чернігівської області, *Козацька* в с. Піщаній на Білоцерківщині та в Єрківцях поблизу Переяслава-Хмельницького, *Козацький Курган* у Стеблеві, *Козацький Шпиль* у с. Бучаку на Канівщині), вали (*Козацький* у с. Іванівці Узинського району Київської області), городища (*Козацький Ріг* за с. Ліплявим перед Канівським перевозом), шляхи (*Козацький* у селах Денехівці, Дібрівці, Теліжинцях, Загребеллі, П'ятигорах, м. Тетіїві, хут. Дубинах та ін. в Черкаській області, с. Лукашівці в Чернігівській області тощо; *Козацька Дорога* в с. Онуфріївці Кіровоградської області та багато інших), гори (*Козакова* на схід від Золочева, *Козакова Поляна* у Лісових Карпатах), водойми («кірниця» *Козацька* в с. Оленівці на Вінниччині та криниця *Козача* на о-ві Хортиця) ¹⁷.

У східній частині колишніх запорізьких Вольностей в басейні р. *Кальміуса*, яка дала назву *Кальміуській* паланці Запорізької Січі, є хут. *Козацький*, а у сточищі Сіверського Дінця села *Козаче* і *Козаківка*. В межах колишньої Кодацької та Самарської паланок виникли села *Козаче*, *Козачий Гай*, хут. *Козачий* тощо. Необхідно відмітити, що чим далі на північ від Запорізької Січі, тим співвідношення *Козацьких* і *Козаких* більшає і схиляється на користь останніх. До речі, назви «козацького» циклу за межами Вольностей не зменшуються, як слід було б чекати, а, навпаки, збільшуються.

Досить помітною на тлі українського *козацького* ареалу є смуга згущення власних географічних назв, що включають до свого складу компоненти *Козак*, *Козацьк-*, *Козач-*. Розпочавшись північніше м. Білгорода, воно проходить паралельно лінії Грайворон—Охтирка—Краснокутськ — Лубни — Золотоноша — Канів — Черкаси — Богуслав — Гайсин — Жмеринка — Хотин — Сторожинець. Це своєрідна вісь українського *козацького* топонімічного ареалу. На північ від неї такі топоніми заходять за Глухів, Кролевець, Ніжин, гирло Прип'яті, Олевськ, Новоград-Волинський, Львів, Стрий, Івано-Франківськ. На півдні вона доходить до м. Болграда, ст. Роздільна, міст Херсона, Жданова тощо.

¹⁵ АЮЗР, ч. III, т. III. К., 1876, стор. 608.

¹⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IV. Warszawa, 1883, стор. 534—536.

¹⁷ Чарівними стежками. Туристські маршрути по Запорізькій області для юних мандрівників, Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962, стор. 19.

З території України, а також з Росії назви *козацького* циклу поширюються на Польщу (пор., наприклад, *Kozacza góra*, нім. *Kosaken-Berg* у районі Торуня або *Kozaki*, нім. *Kosakenhauwand* у колишньому Оборницькому повіті), Білорусію (наприклад, села *Козаки* в Мінському й Лідському повітах), Литву (лише в районі Вільнюса п'ять назв) та інші країни¹⁸.

Якщо за межами України (переважно західними) або на її рубежах, наприклад, на Дніпровому Низу, де *козацтво* стикалося з іноплемінним населенням, такі назви протиставляються переважно на етнічному семантичному рівні, то на внутрішніх українських територіях, тобто у «волостях», гама бінарних протиставлень набуває більш соціального характеру.

Так, гідронім *Козача* — назва частини р. Сули біля Лубен — виступав у парі з *Ченською* — володінням монахів колишнього Мгарського монастиря на тій же річці¹⁹.

Не менш цікавим є протиставлення р. *Козацької* р. *Княжій*, куди вона впадає, у водозбірі Сіверського Дінця або сусідніх сіл *Козацького* і *Княжої* на Звенигородщині. Якщо вали, що оточують с. *Козацьке*, пов'язують з *козацькою* залогою, то сліди сторожового пункту в районі *Княжої* — зі спробами якогось магната захистити свою власність²⁰. Пізніше тут були володіння «князя Любомирського, а многие хутора от крестьян отобраны при князе Голицыне»²¹.

У волостях (особливо на Гетьманщині в XVII—XVIII ст.) *козацьке* землеволодіння, зокрема більш заможної частини, стояло поряд із старшинським і монастирським. Земельні угіддя *козаків* Середньої Наддніпрянщини, на відміну від *козацьких угідь* общинного користування на Запоріжжі, були приватними: «наявність землі у *козака*, — відмічає В. А. Дядиченко, — мала забезпечувати несення ним своїм коштом військової служби»²². *Козаки*, насамперед багатії, володіли хуторами, землями (поля: *Козацьке* в с. Стайках на Київщині та Яришівці на Вінниччині, *Козакове* в с. Волинцевім на Сумщині, *Козацька Руда* на Вінниччині), економіями (*Козакова* в с. Зелений Петрівського району Кіровоградської області), лісами (*Козачий* у с. Демидівці на Кременчуччині, *Козацький* у с. Грузькому, Дубов'язівського району Сумської області, *Козацька* у с. Хмелевім Смілівського району тієї ж області, *Козачі Гаї* у с. Великих Сорочинцях на Миргородщині), пасовищами (*Козацьке* у м. Коропі Чернігівської області), сіножатями (*Козакова* в с. Осовій Дубровицького району Ровенської області), ярами (*Козак'кїу ийр* у с. Пішаній на Білоцерківщині, *Козацький* у с. Потугах Немирівського району Вінницької області, а також у с. Стайках Кагарлицького району Київської області), урочищами (*Козакове* в с. Василисі Ставищанського району Київської області, *Козаківка* на Ковельщині, *Козакова Заросля* в с. Королівці Макарівського району Київської області), озерами (*Козацьке* в с. Веприку на Гадяччині, *Козацька Долина* в с. Лютежі Димерського району Київської області, *Козацька Яма* в с. Келеберді Гельмязівського району Черкаської області), ставками (*Козацький* в с. Теліжинцях Тетіївського району Київської області) і т. д.²³

¹⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, стор. 535—536.

¹⁹ В. Милорадович. Степная Лубенщина.— Киевская старина (далі — КС), 1904, февраль, стор. 195.

²⁰ П. Л. Маштаков. Список рек Донского бассейна, Л., 1934, стор. 48.

²¹ Л. Пахилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 406—407.

²² В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст. К., 1959, стор. 53.

²³ Не паспортизовані приклади тут і далі подаються за топонімічною картотекою Інституту мовознавства АН УРСР.

Окремі топоніми вказують на жіночу власність у *козацькому* середовищі; порівняти *Козачинь* (-Козачин) яръ—урочище в районі с. Старосілля²⁴, р. *Козачкина*—права притока Білої Мокрої в лівобережній частині басейну Сіверського Дінця²⁵—від *козачка*.

Нааявність в українській топонімії, з одного боку, форм типу *Козак* (-а), *Козаків* (-ова, -ове), *Козаччин* (-а, -е), а з другого, форм типу *Козацький*, *Козачий* (-а, -е), свідчить, напевно, як про неоднаковий процент *козацького* населення в різних місцевостях, так і про різні форми *козацького* землеволодіння—індивідуальне та групове. До останнього, зокрема, відносяться ліси, пасовиська, водойми тощо. Можна порівняти власні географічні назви, які вказують на таке ж розгалуження й поза *козацьким* середовищем: Громадський, Хутірський, Панський та інші на території Полтавщини.

Частина топонімів «*козацького*» циклу походить від прізвищ. Ця підгрупа також дає як прикметникові посесивні (наприклад, ур. *Козачків Грунт* у районі Кам'янця-Подільського²⁶ і р. *Козаченкова* в с. Граневі Гайсинського району Вінницької області), так і чисто іменникові утворення. До останніх належить, наприклад, р. *Козаки*—ліва притока Глинниці в басейні Пруту. Ця річка, можливо, дістала свою назву від однойменного поселення, що на ній знаходиться. В основі ж назви поселення лежить прізвище *Козак*, носії якого живуть у її басейні²⁷; с. *Козакевичі* відоме з 1583 р. на Збаражчині; колгоспна ділянка *Козаконичі* в с. Руському Полі на Закарпатті тощо.

Цікавими є назви типу *Козаччина* (порівняти, крім згаданих, кут *Козащина* в с. Рудівці Яблунівського району Чернігівської області; *Козаччина* або *Козащина* в с. Хрестителевім Чорнобаївського району Черкаської області; с. *Козачизна* в колишньому Борщівському повіті та ін.), які, виступаючи як збірні, означають: 1) групу козаків, що тут поселилися (за переказами, назва с. *Козачизни* виникла в зв'язку з тим, що Микола Потоцький староста канівський переселив сюди *козаків-наддніпрянців*); 2) *козацьку* спадщину (порівняти *бабїзна*, *дідїзна*, *матерїзна* і т. ін.).

Деякі топоніми-іменники, можливо, є наслідком трансформації прикметникових утворень, які субстантивувалися не лише парадигматично, а й структурно; порівняти *Козачка* (із *Козача*?)—ліва притока Беседи у басейні Сожу, *Козачок* (із *Козачкова*?) ліва притока Осколу у водозборі Сіверського Дінця та ін.

Як уже відзначалося, топонімія *козацького* циклу не обмежується корінними українськими землями. Вона поширюється майже на всі сусідні та ряд досить віддалених територій. Деякі з них є рефлексми українського (Кубань тощо), інші—російського²⁸ (Наддіння та ін.) *козацького* процесу, треті сформувалися взагалі поза слов'янським етногенезом.

З донським *козацтвом*, очевидно, пов'язані назви поселень *Козаки* на Орловщині, *Козачий* і *Козачий Хомутець* у басейні Нижнього Дону, *Козачка* на р. Терсі Саратовської області тощо. Не ясно, якого походження *Козацький* у долині р. Емби Актюбінської області, де можливі утворення від *казак*—«казах»; порівняти мыс *Казак* у північній частині затоки Кара-Богаз-Гол, *Казакдар'я*—поселення на одній з річок, що впадає в затоку Аральського моря Джилтирбас, *Казакон* в районі Бухари, з одного боку, і *Казакська* затока Каспійського моря (*Казак-*

²⁴ АЮЗР, т. VII, ч. II, К., 1890, стор. 346.

²⁵ П. Л. М а ш т а к о в. Зазначена праця, стор. 66.

²⁶ АЮЗР, т. I, ч. IV, стор. 236.

²⁷ Ю. О. К а р п е н к о. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. Чернівці, 1965, стор. 37, 186.

²⁸ Наприклад, левада *Казашко* в Болгарії, де стояла *козацька* сотня під час російсько-турецької війни 1878—1879 рр. (Н. П. К о в а ч е в. Местните названія от Севлиевско. София, 1961, стор. 196).

стан), м. Казак в Азербайджані,— з другого. До «казахських» назв тюркського походження, очевидно, належить і острівний ареал топонімів з компонентом *-Казак* у Криму (пор. *Кирт-Казак, Киргиз-Казак, Таш-Казак-Кайрат тощо*). Поселення *Казак* є на р. Бялій у південно-західній Болгарії.

Відомо, що слово *казак* на сторінки пам'яток вперше потрапляє з мови половців, які ще до татаро-монгольської навали кочували в Північному Надчорномор'ї. Воно стає відомим у Європі з 1303 р. у значенні «передньої сторожі» завдяки так званому «Половецькому словнику». Через п'ять років (1308 р.) це слово фіксується у грецькій транскрипції — *καζακων* — відносячись до татар²⁹.

Суто «українських» козаків як своєрідних спадкоємців торків і берендеїв, поселених ще давньоруськими князями вздовж південних кордонів Київської Русі, окремі дослідники, як і виникнення української народності, датують XIV ст. (1320 р.)³⁰; інші відносять їх до XV ст.

У наш час уже ні в кого не викликає сумніву тюркський характер запозичення слова *казак* (<*казак*). Відійшли в глибоке минуле думки про його зв'язок із козами, косою, козарами (хозарами) тощо.

Чи не найповніше семантичний спектр цього слова на тюркському ґрунті розкрив відомий тюрколог В. В. Радлов, за яким у тюркських мовах *казак* вживається в апелятивному й етнонімічному значенні.

З одного боку, наприклад, у кримських та казанських татар, а також у джагатайській книжній мові воно означало вільну й незалежну людину, шукача пригод, бродягу, звідки вираз *казак кіші* перекладається як «смілива й спритна людина, вправний вершник» тощо; *казак жігіт* — «нежонатий, парубок». Турки *козаком* називають бритого. На джагатайському мовному ґрунті від нього утворено похідні в значенні «розбійник, ватажок розбійників; займатися розбоем», а також на означення всього, що властиве степовикові, шукачеві пригод, мандрівникові тощо³¹.

З другого боку, слово *казак* є самоназвою *казахів* (за старою термінологією, киргизів). «Киргизи,— пише В. В. Радлов,— самі себе називають *казак* і так називаються татарами Східної Росії, мешканцями Середньої Азії і тобольськими татарами»³².

Цей факт заслуговує, щоб на ньому зупинитися трохи детальніше.

Як відомо, *казахська* мова разом із сусідньою *каракалпацькою* належить до *кипчацько-ногайської* підгрупи *кипчацької* групи тюркських мов. *Кипчаками* ж (а також куманами) називали *половців*, а зайняті ними протягом XI—XIII ст. степи Північного Надчорномор'я — *Дешт-і-Кипчак*. Незадовго до *половецького* вторгнення сюди перекочували «*Чорні Клобуки*», як літописці називали *каракалпаків*. Таким чином, повноті *кипчацько-ногайської* підгрупи для території Північного Надчорномор'я перед татаро-монгольською навалою бракує *ногайців* і «*казаків*».

Оскільки *ногайська* мова за своїм словниковим складом, фонетикою і граматику є найближчою до *каракалпацької*³³, а свою сучасну самоназву *ногайці* дістали вже після розпаду Золотої Орди від хана *Ногай*³⁴, то, напевно, носії майбутньої *ногайської* мови хоча б частково, але входили до етнічного об'єднання «*Чорних Клобуків*».

²⁹ А. В. Стороженко. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904, стор. 16.

³⁰ О казаках. Сочинение Николая Маркевича, инв. № 18482 И, ЦНБ АН УРСР.

³¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. II. СПб., 1899, стор. 364—367.

³² Там же, стор. 364—365.

³³ Языки народов СССР, т. 2. Тюркские языки. М., 1966, стор. 280.

³⁴ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, стор. 298.

Можна припустити, що в цій же *кипчацькій* мовній групі вже в передмонгольський час частково перебував елемент (етнічний або соціальний), який, з одного боку, сприяв виникненню казахського народу (на сході), а з другого — назви і деяких особливостей побуту східнослов'янського *козацтва*.

На цьому фоні дуже цікаво вимальовується назва потоку, відомого в матеріалах як *Kozaczów* (очевидно, полонізована форма від *Козачів*). Він починається в районі Малої Кам'янки, колишнього Коломийського повіту, і впадає справа до Коломийки — притоки Пруту³⁵. Якщо цей гідронім утворено за допомогою присвійного суфікса *-iv* (*-ów*) <овъ від *Козач*, то в ньому можна виділити основу *козак* (<*казакъ*) і суфікс посесивності — **ь*, характерний ще давньоруській мові.

Якщо це так, то, враховуючи свідчення «Половецького словника» від 1303 р., можна сказати, що припущення про перебування «*казаків*» на Наддніпрянщині ще до навали Батия не позбавлене ймовірності.

Ми не знаємо, як утворилося слово *казак* на тюркському ґрунті. Можливо, що воно є оригінальним витвором (порівняти джагатайське *каз* «вештатись» і тюркський афікс *-ак*, вживаний, наприклад, у турецькій мові для утворення різних іменних частин мови з численною семантикою, зокрема іменників, що вказують на місце: *siğın-tak* «ховатися», *siğınak* «сховище»; *uç-tak* «літати», *uçak* «літак»³⁶; тоді, якщо *каз* «вештатися», то *казак* — «бродяга» (?)³⁷, але не виключена можливість і запозичення або принаймні формально-семантичні контамінації з іранської мови. Порівняти, скіфське *kasak*, *kasag* «дозорець», «спостерігач», *Spectator* (*Kasakos*, *Kasagos*, осетинське *сәсәг*)³⁸ та ін.

Але так чи інакше перші кроки українського козацтва фіксуються поряд із тюркськими. Так, у 1469 р. *казаками* називалося татарське військ, сформоване з вигнанців, утікачів та розбійників.

Вони пройшли від Волги до Поділля, спустошуючи все на своєму шляху³⁹. У тому ж XV ст. з'являються надійні звістки про *козаків* та *козацькі* поселення на південному сході Київщини і Східному Поділлі, які були вільними від феодалного землеволодіння. Майже ровесником українському є також і донське *козацтво*.

В останню чверть XV ст. *козаки* освоюють Дніпровські острови, виходять у Чорне море. У 1489 р. вони, знаючи добре територію Поділля, допомагають Янові Ольбрахту, синові польського короля Казимира, в його боротьбі з татарами⁴⁰, а ще через два роки *казаками* звать себе селяни-повстанці з Червоної Русі⁴¹. У 1492 р. кримський хан Менглі-Гирей скаржиться на київських і черкаських *козаків*, які розгромили татарський корабель під Тягиню. Двома роками пізніше вони нищать Очаків, а в 1499 р., захопивши здобич у татар, утікають до Києва⁴². У 1496 р. один з «холопів» з далекої Холмщини носить прізвище *Козак*⁴³. Ці скупі історичні дані свідчать про те, що вже в XV ст. завершується формування українського *козацтва* як могутньої сили у боротьбі з татарами і внутрішніми експлуататорами. Гадають, що

³⁵ Słownik geograficzny..., t. IV, стор. 535.

³⁶ Турецко-русский словарь. М., 1945, стор. 698.

³⁷ У цьому зв'язку не можна не згадати літописних бродників, відзначених 1147, 1216 та ін. рр. (див. Указатель к первым осьми томам Полного собрания русских летописей, отд. II. СПб., 1907, стор. 16).

³⁸ В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949, стор. 222.

³⁹ Д. Эварницкий. История запорожских казаков, т. II, стор. 7.

⁴⁰ П-ка, Происхождение запорожского казачества.— КС, 1884, стор. 591.

⁴¹ Д. Эварницкий. История..., т. II, стор. 8.

⁴² Д. Е. Барвінський. Набiг козакiв на Очакiв.— Записки Наукового товариства iм. Шевченка, т. XVIII. Львiв, 1897, кн. 4, стор. 1.

⁴³ Н. М. Тупиков. Словарь древнерусских личных собственных имен.— Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества, т. VI. СПб., 1903, стор. 170.

протягом наступного XVI ст., для якого характерні численні криваві сутички *козаків* з ворогами, сформувалося *Запорізьке козацтво*. Початок XVII ст. позначився на зміцненні як *запорізького*, так і «волоного» *козацтва*: у цей час на півдні Київського воеводства зафіксовані численні населені пункти, в яких жили *козаки*. У королівській люстрації (ревізії) за 1616 р. відзначалося, що в *Богуславському* старостві всі села *козацькі*⁴⁴. Це показово, якщо пригадати, що смуга найбільшого згущення *козацької* топонімії проходить через Богуслав, а назви деяких поселень, які тяжіють до цього міста, є нерідко прототипами назв *курнів Запорізької Січі*. У цей період *запоріжці*, за словами польських політиків, «утворюють другу республіку»⁴⁵, яку згодом К. Маркс назве «християнською козацькою республікою»⁴⁶. Ця небачена доти буферна республіка в ході визвольної війни 1648—1654 рр. багато зробила для створення держави українського народу, в якій *козаки* становили приблизно половину населення і яка об'єдналася з державою Російською. Як уже відзначалося, роль *козацтва* на цьому етапі як соціального фактору, в українському етногенезі була настільки великою, що в документах XVII—XVIII ст., як вже згадувалось, українців називали «нацією *козаків*». Якийсь час турки іменували Україну «*Козацьким вілаєтом*»⁴⁷.

Козацтво перетворилось із фактора українського у фактор східно-європейський. Про це свідчить його участь у вирішенні проблем, пов'язаних із Польщею, Росією, Молдавією, Болгарією, Грецією, не кажучи вже про Крим, Туреччину тощо. Загроза, яку становило українське *козацтво* для царського уряду, примусила останнього знищити як *козацький* устрій Слобожанщини і залишки автономії Гетьманщини (1764 р.), так і *Запорізьку Січ* (1775 р.). Ще деякий час потім існують спадкоємці *Запоріжжя* — *козацькі* війська на Дунаї, Південному Бузі, Надазов'ї тощо, але й вони занепадають. Довше *запорізькі* традиції, в тому числі топонімічні, зберігалися на Кубані, де й зараз основу «місцевої» системи назв поселень становлять колишні назви *запорізьких курнів*.

Козацька східнослов'янська епопея, таким чином, лишила помітні сліди на значній частині Євразійського континенту, а місцями вийшла навіть за його межі: так, на далекій канадській землі, в провінції Ал[ь]берті, серед інших порівняно численних (понад 70) українських назв населених пунктів є й с. *Козак*⁴⁸.

Топоніми «запорізького» циклу. Якщо український «*козацький*» топонімічний ареал практично охоплює майже всю територію Української РСР і є лише частиною величезного *казаксько-козацького* тюрко-східнослов'янського топонімічного ареалу, то територія поширення власних географічних назв, похідних від слова *Запоріжжя*, є значно вужчою і переважно українською. Більш того, вона, якщо не зважати на окремі іншотериторіальні вкраплення (наприклад, с. *Запорожжя* в Цілинградській області поблизу населених пунктів *Полтавки*, *Донецького*, *Харківського*, *Гуляйполя*, *Гоголівського* та інших свідчень українського дозаселення; о-в *Запорізький*, він же *Леті*⁴⁹ або *Летя*, між Кілійським і Сулинським гирлами Дунаю — топонімічний рефлекс за-

⁴⁴ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., стор. 23.

⁴⁵ М. Е. Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорізької. — «Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», вип. III, зб. № 12. К., 1927, стор. 210.

⁴⁶ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, 1946, стор. 154.

⁴⁷ В. В. Радлов. Зазначена праця, т. IV, стор. 365.

⁴⁸ П. Кравчук. Українські назви осель в Канаді. — Народна творчість та етнографія. К., 1959, № 3, стор. 152.

⁴⁹ М. Левченко. Потомки запорожцев на острове Летя. — КС, II, 1882, апрель, стор. 345.

дунайської Січі; станиця *Запорізька*, рос. *Запорожская*, на Тамані — відгомін поселення чорноморців; не зовсім ясною є етимологія назви поселення *Запорожського* на Фінському перешийку; порівняйте південніше Ленінграда *Порожек* — поселення на р. Ордеж), обмежується на півдні головним чином територією колишніх Вольностей запорізьких. Інакше виглядає справа в меридіальному напрямку. Тут «запорізький» топонімічний ареал охоплює значну частину колишньої Гетьманщини й Слобожанщини.

Так, на Правобережній Україні, де польське панування зберігалося до XVIII ст., цей ареал, за незначними винятками, в основному не піднімається вище м. Знам'янки Кіровоградської області. На Лівобережжі він досягає лінії Київ—Бахмач. Умовно його можна поділити на два підареали: 1) південний, або історично-запорізький, між берегом Чорного та Азовського морів і умовною лінією Первомайськ—Знам'янка—Лозова—Красний Лиман—Старобільськ; 2) північний, або гетьмансько-слобожанський,— на північ від р. Орелі.

Найпівнічнішим з відомих нам назв населених пунктів цього циклу є хут. *Запорізький* у районі Бахмача, найпівденнішим — хут. *Запорожець* поблизу м. Генічеська. Крайнім на заході є с. *Запоріжжя* в правобережній частині басейну Південного Бугу (південно-західніше Первомайська), на сході — у лівобережній частині водозбору р. Осколу — лівої притоки Сіверського Дінця (район Старобільська). Найгустіше назв, похідних від слова *Запоріжжя*, спостерігається на просторі між р. Інгульцем і м. Донецьком, особливо на схід від Дніпра. Ця смуга згущення віддалено нагадує кут, один промінь якого впирається в нижньоінгулецьку дугу, а інший — у лінію Донецьк—Волноваха. Вершина кута заходить в район м. Павлограда. За межами цієї смуги назви *запорізького* циклу фіксуються поблизу П'ятихаток, у «квадраті» Велика Лепетиха — Мелітополь—Генічеськ—Каховка, нижче м. Херсона, у «трикутнику» Красний Лиман—Старобільськ—Горлівка тощо.

Це переважно назви поселень типу Запоріжжя, які є в Миколаївській, Херсонській, Кіровоградській, Дніпропетровській (сюди відносяться хут. *Запоріжжя-Грудуватий*), *Запорізький*, Донецький, Луганський, Чернігівській областях; *Запорізький* — на Запоріжжі, Дніпропетровщині, Донеччині, Харківщині та Чернігівщині; *Запорізьке* — на схід від Каховки; *Запорізька Балка* — північніше Марганця; *Запорізька Круча* (де, за переказами, першими поселилися *запорізькі козаки*) — в районі Лубен; *Запорожець* — в областях *Запорізький*, Дніпропетровський, Донецький, Херсонський; *Запорожці* та *Запорожчине* — на Полтавщині тощо.

По-різному вмотивовуються такі найменування: в одному випадку, якщо йдеться про часи до знищення Запорізької Січі, вони виникають в місцях зіткнення *запорізької* власності з іншою, пізніше — переважно як засіб увічнення.

Так, увічнювальний характер має назва м. *Запоріжжя*, побудованого навпроти острова Хортиця й найменованого так у 1921 р., коли було змінено назву старого *Олександрівська*, виниклого навколо збудованої в 1770 р. і названої на честь генерал-фельдмаршала *Олександра Михайловича Голіцина Олександрівської* фортеці. Її було споруджено царським урядом, як відмічено в одному з тогочасних документів, «на *запорожських* землях, где были *казацьки зимовники*, ... для чего из тех *казацьких зимовников* строения *разобраны*»⁵⁰. Пізніше до складу цього міста влилося ряд сусідніх сіл, серед яких с. Вознесенка (за назвою церкви) — колишня *Нескребівка*, заселена *запоріжцями*, очолюваними *Нескребою* (порівняти *Нечоса* — козацьке прізвище Потьомкіна).

⁵⁰ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961, стор. 106.

В пам'ять про героїчне минуле у 1929 р. найменовано й с. *Запорожець* Синельниківського району, а також ровесний йому хут. *Запорізький* Васильківського району Дніпропетровської області. До давніших топонімів цього типу відноситься назва залізничної станції *Запоріжжя* «за Сухачівкою», відома з дореволюційних часів⁵¹, вул. *Запорізька* в Херсоні,— з 1892 р. тощо.

Увічнювальний характер має, звичайно, й поселення *Запоріжжя* в провінції Манітобі (Канада), подібно до назв *Козак*, *Січ*, *Хмельницький*, *Сірко*, *Гонта* тощо, занесених туди українськими шукачами щастя⁵².

Назви *запорізького* циклу, органічно пов'язані з козацьким життям, тяжіють, як правило, до рубежів Вольностей. Нагадаємо *Запорізький* поріг на *Південному Бuzі* або його сусіду *Запорізький гард*,— де містилася *Бугогардівська* паланка (поблизу гирла Ташлика)⁵³; *Запорізькі коси*, звідки в 1758 р. козаки переправлялись через лиман в *Очаків*; *Запорізький* острів у гирлі Дніпра тощо. Деякі об'єкти діставали назву *Запорізьких* і в самих Вольностях, коли межували з однотипними об'єктами, але іншої належності (порівняти *Запорізька* верф (1737 р.) на острові Хортиці⁵⁴, поблизу якої була верф *Царева*). Частина найменувань *запорізьких* циклів, як і інших, походить від прізвищ (порівняти хут. *Запорожців* Градизького району Полтавської області і прізвище *Запорожець*, відоме в багатьох поселеннях цієї ж області; хут. *Запороженківський* поблизу Полтави і прізвище *Запороженко* та ін.).

Щодо назв, не пов'язаних з козацьким *Запоріжжям* (с. *Запоріжне* в колишньому Зміївському повіті на Харківщині або *Запорожий* яр— коло лівої притоки Комишувахи в басейні р. Лугані), то можна припустити їхнє паралельне виникнення на основі місцевих реалій.

Що ж спричинилося до виникнення назви самого *Запоріжжя* (звідки *Запорізька Січ*, *запорізькі Вольності* тощо)?

З давніх-давен слов'яни називали кам'яну гряду, яка перетинала Дніпро в його нижній течії, *порогами* (слово утворене за допомогою суфікса *-гъ* від *пороти* «розрізати, роздирати, бити»⁵⁵). У літописах цей район відомий як місце частих сутичок степових кочовиків із мандрівниками, що волоком перетягували човни вздовж порогів. Так, у 976 р. «идеть Святославъ в Русь, вземъ много имѣнія отъ Грековъ и полонъ много, дружины же иматъ мало». Слышавше же Печенѣзи о семъ, заступила Святославу въ *порогахъ*; и се увѣдавъ Свентелдъ, воевода Святославль, глагола Святославу: «поиди, княже, на конехъ около *пороговъ*, понеже Печенѣзи стоятъ в *порозѣхъ*»⁵⁶. З різних причин, як торгово-економічного, так і воєнного характеру, нерідкими стали походи «за *пороги*». У 1167 р., за Густинським літописом, «половци же слышаще, яко князи Рускіе со собою вадятся, прійдоша за *пороги* и многія пакости Грекомъ творяху»⁵⁷, а в 1225 р. «всѣ князи Рускіе..., собрашася на Татаръ, единоголасно, со иными многими князи и со множествомъ вой пойдоша за *пороги*, и оттуду пойдоша конми и пѣшо в землю Татарскую, даже до рѣки Хортиць»⁵⁸.

⁵¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского, т. XIV, СПб., 1910, стор. 568.

⁵² П. Кравчук. Українські назви осель в Канаді, стор. 99.

⁵³ А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского, ч. I. Одесса, 1885, стор. 40.

⁵⁴ Чарівними стежками, стор. 26.

⁵⁵ Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. Краткий этимологический словарь русского языка. Изд. 2-е. М., 1971, стор. 355.

⁵⁶ Полное собрание русских летописей, т. II, III. СПб., 1843, стор. 248.

⁵⁷ Там же, стор. 308.

⁵⁸ Там же, стор. 335.

Поступово применниковий зворот «за пороги» лексикалізувався й виник топонім *Запороги* на означення території, що вузькою смугою тяглась обабіч Дніпра нижче *порогів*. Так, деякі (пізніші) списки вже цитованого нами Густинського літопису на місці виразу «за пороги» під той же 1225 р. дають «въ запороги» (порівняти також 1594 р. Са-рогоу)⁵⁹; у 1687 р. «а внизъ рѣки Днѣпра, что именуютца *Запороги*»⁶⁰ і т. ін. Цей топонім потрапив навіть у прислів'я, наведені В. Далем: «*Казак в Запорогах, что пень при дорогах*» або «*Казак в Запорогах, что пни при дорогах (кто не едет мимо, того й зацепят)*».

Паралельно йому існував інший префіксально-суфіксальний термін *Запоріжжя*, утворений від тієї ж основи («за пороги») за допомогою суфікса *-*ьъ*: *Запоріжжя//Запорожжя* < *Запорожье*. Датовані утворення цього типу чи не давніші за безсуфіксальні. Порівняти: 1516 р. «Въ сіе лѣто начашася на Украинѣ *казаки*..., а старѣйшину себѣ избирают спосеред себе, мужа храбра и смысленна, по своему ДРЕВНЕМУ (підкреслення наше. — О. С.) обычаю; живутъ же всегда на *Запорожью*, рыбы ловяще..., а на зиму расходятся каждо во свой град, толко з килка сотъ оставляютъ въ куренѣ стрѣлбы и чолновѣ, а на лѣто паки собираютъся»⁶¹; 1585 р. «приехал деи есми з Низу, з *Запорожя*»; 1596 р. «Тежъ *Запорожцов*, обысте зъ *Запорожья*»; 1615 р. «Жадныхъ потребъ до *Запорожа*»⁶² та ін.

Семантичний розвиток цього топоніму йшов у напрямі розширення його територіального охоплення. Якщо спочатку *Запоріжжя* (*Запороги*) — це вузька смуга обабіч Дніпра нижче *порогів*, то згодом це — простір, належний *низовому козацтву, Січі*.

А оскільки під юрисдикцію *запорізького* коша поступово потрапляє майже вся Нижня Наддніпрянина, частки Надбужжя й Надазов'я, то термін *Запоріжжя* поширюється й на Надпоріжжя, частини басейнів Південного Бугу, Сіверського Дінця, Міуса, Кальміуса, Берди тощо. Щодо похідних (*запорожець, Запорізька Січ* та ін.), то вони відомі з XVI ст. В середині наступного століття термін *Військо Запорізьке* застосовується до всієї армії, що знаходилася під прапорами Богдана Хмельницького, від якого означення *запорізького* успадкували всі українські гетьмани, хоч *Запоріжжя* їм підлягало часом лише формально або й зовсім не підлягало.

Січ. По-різному тлумачать дослідники походження цього слова. Дехто, наприклад Срезневський І. І., намагався зближати його з німецьким *sitzen*⁶³ «сидіти, знаходитися, селитися, мешкати», очевидно, безпосередньо від іменника *Sitz* «сидіння», «місце», «місце проживання» (порівняти: *Sitzendorf* і *Sitzenroda* — поселення в НДР)⁶⁴. Однак таке пояснення натрапляє на ряд перешкод як фонетичного (тут слід було б чекати «Зіц», чого не фіксує жодне з джерел), так і історичного характеру: досі нічого не відомо про поселення тут німців раніше XVIII ст., тобто до знищення *Січі*.

Ближче був до істини Міллер, який вважав, що слово *Січ* означає «*засеку*, окоп или другое подобное укрепление, которым какое-нибудь место от окололежащих *отсекается*». Це, очевидно, неправильно зрозуміли деякі інші дослідники, які пояснюють *Sicz* «*od zasieka*»⁶⁵. Серед найновіших і ще фантастичніших пояснень укажемо на таке: «Фронтом між Україною XVI віку й вільним козацтвом була *Запорізька Січ*,

⁵⁹ А. В. Стороженко. Стефан Баторий..., стор. 15.

⁶⁰ Д. И. Эварницкий-Яворницкий. Вольности запорожских казаков, стор. 5.

⁶¹ Полное собрание русских летописей, т. II, III, стор. 368.

⁶² АЮЗР, ч. VIII, т. III, стор. 441, ч. III, т. I, стор. 130, 200.

⁶³ М. Е. Слабченко. Зазначена праця, стор. 251.

⁶⁴ Ortslexikon der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1958, стор. 478.

⁶⁵ Słownik geograficzny, t. X. Warszawa, 1889, стор. 478.

Запорізька Січ «за порогом», відсічена від держави і відділена від неї засіками. «Січ» і утворилася від засіка»⁶⁶.

Тут що не слово, то «відкриття». Січ, виявляється,— не головний укріплений осередок козацтва, центр Запоріжжя, а «фронт» між Україною і вільним козацтвом (?). Запорізькою, на думку автора, вона зветься не тому, що знаходиться за славнозвісними дніпровськими порогами, а в результаті «відсічення» (?) від держави якимось абстрактним «порогом» (кордоном, рубежем), що є надуманим від початку до кінця. Не походить Січ і від засіки: в такому випадку треба було б чекати щось на зразок «Засіч», чого не спостерігається. Очевидно, більш правий О. Лазаревський, який писав, що «задніпрянці в XVI ст. на Лівобережній Україні прорубували ліси, де, таким чином, з'являлись «січі», а на цих січах влаштовувалися хутори, в яких селилися прихідьки, щоб промишляти бджільництвом..., звіром і рибою»⁶⁷.

Змальований ним побут цілком відповідав умовам, у яких виникла Січ Запорозька. Специфічні особливості її семантичної динаміки пояснює Стороженко, за яким «січа, січ — *silva caedua*. Перехід значення такий: 1) майданчик у лісі, на якому тільки що зрубані дерева, нікуди ще не використані, що тут же лежать; 2) укріплення, побудоване на тому ж майданчику із зрубаних колод (нім. Blockhaus)»⁶⁸.

Однак словники вперто фіксують у першому значенні це слово лише з флексією -а: порівняти «сѣча, засека, осека, завал из дерев; // ярс. влд. кал. *посека*, место, площадь, где вырублен лес; или *лесосек*, где идет рубка; // росчисть в лесу, где лес вырублен и сожжен на месте, под пашню, откуда, вероятно (підкреслення наше.— О. С.) *Запорожская Сеча и сечевік, запорожский казак*, холостой, строевой житель *Сечи; // Сеча*, рукопашный бой, битва или сражение холодным оружием»⁶⁹. Те ж саме у старих фіксаціях, де маємо ряд: сѣча «росчисть в лесу, место, где вырублен лес» (1498—1499 рр. «А всее пашни и что на сѣчахъ сѣно косили восьмьдесятъ десятинь»...; 1504 «Сѣклъ, господине, тотъ лѣсъ язъ; а то, господине, сѣча лесъ моя, Березовы Дубровы...»), «заклание», «избиение, сражение» (...971 «И излѣзоша Болгаре на сечю противу Стославу, и быс сѣча велика»), «война». Аналогічно сѣчъ (чоловічого роду) — «истребление» («Сѣчеся со Излемъ і избия Изль сѣчемъ сѣчнымъ»), «заклание», «война» («Сѣчеся съ Антихоомъ великимъ сѣчомъ»), «меч»⁷⁰.

Останній маскулінізований варіант для нашого випадку взагалі відповідає, оскільки Січ (Запорізька) рідше Січа, завжди виступає у формі жіночого роду.

Сучасна українська літературна мова в апелятивному вжитку знає їх переважно у значенні «битва»; порівняти «січа (реже), січ, -чі сеча (торж.). Дорогу Богунові заступили наймані ландскнехти. Січа поновилася (Кач.); За містом січ кривава аж до вечора тривала (Фр.)»⁷¹.

Отже, січ (>Січ) від сікти, як піч від пекти, річ від ректи тощо.

Первісно Січей було, очевидно, багато й виникнення їх не було пов'язане з військовим побутом, а лише з прорубуванням лісів. Поступово вони набули значення оборонних пунктів. М. Слабченко наводить усні свідчення про первісне їх існування за межами Запоріжжя: «Давній переказ про Семен-козаків, про Січ у Семеновому Розі... зовсім

⁶⁶ Д. Кобяков. Повесть о словах. Бессмертный дар, Алтайское книжное издательство, 1965, стор. 7—8.

⁶⁷ А. Лазаревский. Полтавщина в XVII в. Очерки и документы по истории Малороссии, I. К., 1892, стор. 87.

⁶⁸ А. В. Стороженко. Стефан Баторий..., стор. 28.

⁶⁹ В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV. М., 1955, стор. 382.

⁷⁰ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III. СПб., 1903, стор. 903, 906.

⁷¹ Українсько-російський словник, т. V. К., 1962, стор. 321.

правдоподібний,— пише він,— як і перекази про *Січ* у Каневі, Кременчуці, Переволочній»⁷².

До найдавніших, документально засвідчених топонімічних рефлексів цього слова відноситься назва р. *Січі*, згаданої 1571 р. на Волині. Йдеться про акти, написані значно раніше, деякі ще за часів Вітовта, але врятовані під час пожежі в межирицькому замку князя *Богуша Федоровича Корецького*, яка сталася «в року минулом, семъдесятом, місяца ноября чотырнадцатого дня»⁷³. Про один з цих документів сказано: «Шостий лист розездъный на перкгамене князя Ивана Четвертенского под шести печатми, который мълъ з дѣдом князем Иваном Корецкимъ от имени своего Хлопотина, в котором грани меновите описаны, почонши от пяты, где ся збегла земля Корецкая, Звеголская, Хлапотинская; от тое петы дорогою великою, а шляхом, которым татаре хоживали от Житомира через Случ на Кикову, на Хлапотин, на Горыню, на Волын; ино тым шляхом киковским у лево просто через дуброву до Круглого лѣсу... а от того Круглого лѣса до другого лѣса Мокрого... и от того лѣса Мокрого по певным врочищам и знаком аж до верховых рѣчки *Сѣчи* и тою *Сѣчою* на низ аж в Корец. На тот же лист потвержение короля его милости Казимира»⁷⁴.

З документа видно, що задовго до згаданої пожежі 1570 р. гідронім *Січ* відомий був у районі м. Корця. Нам бракує підстав твердити, що звідси він був перенесений на *Запоріжжя*, однак не можна обійти й того, що в басейні Нижнього Дніпра є р. *Волинка*. Ми не знаємо, відколи став уживаним на Запоріжжі термін *Січ*, але вперше в писаних джерелах він згадується 1594 р. в записках Лясоти. «Прибув на острів,— пише він,— який зветься Базовлук, що лежить біля одного з дніпровських річищ—Чортомлика... Тут була в той час козацька *Січ*»⁷⁵, яка згодом спричинилася до дальшого поширення топонімів «січового» циклу.

Так, поблизу останньої *Запорізької (Нової) Січі* в районі с. Капулівки Покровської сільради (поблизу с. Покровського містилася *Стара*, або *Чортомлицька, Січ*) Нікопольського району (його центр—це колишній *Микитин Ріг*, де була *Микитинська Січ*) на Дніпропетровщині ще й зараз відоме оз. *Січове (Січѣве)*. У Великому Лузі (порівняти козацьке прислів'я: «Великий Луг—батько, а *Січ*—мати, от де треба помирати»), на території, яка тяжіє до с. Бабиної (тепер Херсонської області), там, де, за переказами, був нібито «табір запоріжців», відома могила *Січ* (пор. с. *Козачі Лагери*—два поселення, одне з яких розкинулося порівняно недалеко звідси).

Увічнювальний характер має найменування залізничної станції *Січ* на о-ві Хортиці, як і назва великого радгоспу біля м. *Запоріжжя*. Такого ж характеру, очевидно, й топоніми типу *Січовик*—хутір Катеринівської сільради на Нікопольщині; *Січ*—село Хвалибогівської сільради Гуляйпільського району *Запорізької* області; с. *Січ* у Валківському районі на Харківщині та ін.

Досить виразно на цьому фоні вимальовується *Січ-Роська*—присілок с. Степка на Таращанщині⁷⁶. Насамперед, впадає в око його близькість до сіл *Кошоватської Буди* та *Кошоватої* (в окремих пам'ятках *Koszowata* і *Kiwszowata*⁷⁷; у Похилевича лише *Кошевата*, сучасна *Ківшовата*), біля яких є руїни замку, вали тощо. За переказами, ці села належали *низовим козакам*, які нібито «в воспоминание о За-

⁷² М. Є. Слабченко. Зазначена праця, стор. 258.

⁷³ АЮЗР, ч. VIII, т. IV, К., 1907, стор. 125.

⁷⁴ Там же, стор. 128.

⁷⁵ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, стор. 8.

⁷⁶ Л. Похилевич. Зазначена праця, стор. 422.

⁷⁷ Słownik geograficzny, t. IV, стор. 486; Л. Похилевич. Зазначена праця, стор. 419.

порожской Сечи», заснували «на река Роси Росевую Сечь». Січ-Роська розкинулася поблизу впадіння притоки Киселівки в Рось. Таке тлумачення не здається безпідставним, якщо зважати, що ці поселення містяться південно-західніше *Богуслава* й закономірно входять як до системи «*козацької* топонімічної осі», так і до ареалу згущення топонімів-прототипів назв *куренів Запорозької Січі*.

Не менш цікавою є також історія виникнення поселення *Січі* (Setschá), згадуваного 1785 р. «в Бачском комитате» й поселеного нібито «запоріжцями-переселенцями»⁷⁸.

Січовими на Правобережній Україні називалися два шляхи — *Вищий Січовий* і *Нижчий*, — з яких перший ішов від *Запорізького Гарду*, що на Південному Бузі, до *Січі*, розташованої на р. Підпільній, а другий — паралельно йому⁷⁹. *Січчю* називалися: ліс поблизу с. Петрівки-Роменської на Гадяччині, сага в районі с. Клементового на Охтирщині, а *Січою* (наз. відм. *Січа*) — схили гори Мгару поблизу Лубен⁸⁰. Можливо, що вони виникли незалежно від *Січі Запорізької*; порівняти ще р. *Січенка* — права притока Неруси в басейні Десни, р. *Січина* — ліва притока р. Розумної в басейні Сіверського Дінця, р. *Січівка* тощо.

Компонент *Січ-* включає і назва с. *Січинці* Дунаєвецького району Хмельницької області. За переказами, воно виникло нібито на місці побоїща (*січі*) з турками або татарами⁸¹, хоч структурно *січинці* — вихідці з *Січина* або *Січини*; порівняти *полтавці* й *Полтава*, *хорольці* й *Хорол*, *Запоріжжя* — *запоріжці*, але *Січ* — *січовики*. Не зовсім ясна назва хут. *Січні* Рокитнянської сільради на *Кременчуччині*; порівняти перекази про «*Кременчуцьку*» *Січ*.

Опосередкований зв'язок із *Запорізькою Січчю* має назва кута *Січовани* (*Січевани*) в с. Миколаївці Софіївського району на Дніпропетровщині; порівняти прізвище *Січован*, яке носив один із запорізьких старшин, возведений згодом Катериною II у дворяни та нагороджений декількома тисячами десятин землі⁸² (*січованами* називали *козаків Задунайської Січі* мешканці навколишніх румунських, або *волоських*, та інших поселень; порівняти с. *Волоське* на Дніпропетровщині).

У Канаді *Січчю* названо три українських населених пункти — в провінціях Манітобі, Саскечевані та Ал[ь]берті⁸³; порівняти ще м. *Сес* у Чехії (в районі Пльзена).

Топоніми з компонентом Кіш- (Кош-). Якщо «*січовий*» ареал можна умовно назвати звуженою копією чи варіантом «*запорізького*», то віддаленою аналогією до «*козацького*» територіального власноіменного комплексу є географічний простір, де поширені назви, утворені від слова *кіш* (*кош*).

На Україні назв «*кошового*» циклу найбільше засвідчено поки що біля гирла Дніпра. Так, тут одна з приток (рукавів) Славутича, що своїм східним кінцем з'єднана з р. Кінською («останньою», а протилежним — із самим Дніпром, називається *Кошовою*, від якої відгалужується *Кошоватка*⁸⁴. *Кошова* здавна обмиває й однойменний острів, відомий згодом як *Карантинний*, *Кордонний* тощо. У цій же системі локалізують і острів *Запорізький*. Поблизу них містяться *Стеблівський* лиман, Вільхове (Ольхове) Дніпро тощо. Цей топонімічний ландшафт

⁷⁸ В. А. Поселение запорожцев в Банате. — КС, II, 1882, стор. 551.

⁷⁹ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 66.

⁸⁰ В. Милорадович. Лесная Лубенщина. — КС, 1900, стор. 274.

⁸¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9. Каменец-Подольск, 1901, стор. 956.

⁸² Некоторые остатки старины в Херсонщине. — КС, XXII, 1888, сентябрь, стор. 75.

⁸³ П. Кравчук. Українські назви осель в Канаді, стор. 102.

⁸⁴ М. Левченко. Где именно жили запорожцы во время подчинения своего Крымскому хану (1709—1734 г.). — КС, II, 1882, стор. 548.

стане ще рельєфнішим, коли пригадаємо, що всього за декілька кілометрів звідси знаходяться старовинні *Олешки* (*Алешки*, тепер м. Цюрупинськ), де (на р. *Олешки*) протягом 1709—1734 рр. перебувала *Олешківська Запорізька Січ*, у складі якої, як і раніше, був *Стеблійський* (*Вище- і Нижчестеблійський*) *курінь*.

Однак цей комплекс назв, звичайно, почав складатися значно раніше, очевидно, ще на початку *козацьких* річкових і морських протитурецьких та інших походів. Принаймні, острів *Кошовий*, за Д. І. Яворницьким, згадується вже «въ росписи» 1697 р.⁸⁵, а на початку XVI ст. неподалеку звідси, вздовж лівого берега Лиману, відомі *запорізькі* соляні промисли. Згодом там виникла *Прогноїнська* паланка. Трохи північніше тече р. *Чайка*, назву якої місцеве населення пов'язує з виготовленням тут *козацьких човнів-чайок*; порівняти річки *Велика* і *Мала Корабельні* в басейні Південного Бугу між Синюхою та Мертвоводом, тобто в межах *Вольностей*⁸⁶.

Додавши до цього, що в тому ж *Цюрупинському* районі міститься й с. *Козачі Лагери* (*нижні*), відоме 1787 р. як місце стоянки (перед штурмом острова Березані та м. Очакова; уперше його *козаки* штурмували ще в XV ст.) *чорноморців*, згодом *кубанців*, а до того *запорізьців*, а з 1793 р. як поселення, ясніше зрозуміємо історичну роль *Коша Запорізького* в тривалому освоєнні цього регіону (порівняти уроч. *Паланка* поблизу *Цюрупинська*, хут. *Сотниковий* у цьому ж адміністративному районі, вул. *Кошовий Спуск* у Херсоні та *Кошового* — локальновідантропонімічне утворення — в Голій Пристані тощо).

Іншим подібним топонімічним гніздом є басейн р. *Базавлука*, що зліва приймає балку *Кошовату*⁸⁷. Як відомо, всередині XVI ст. на *Базавлуку* були уходи Черкаського замку⁸⁸, а згодом — *Запорізька Січ* (*Базавлуцька*), датована 1594 р. У 1757 р. тут фіксується *запорізький* зимівник *Базавлук*, що згодом переріс у *козацьку* слободу⁸⁹ тощо.

Назва *Кошовата*, яких на Україні кілька (крім нижньонаддніпрянської, порівняти розташоване в межах колишнього Черкаського староства і відоме всередині XVII ст. як власність Виговського, с. *Кошовате* на Тарашанщині, поблизу якого є хут. *Січ-Роська*), на перший погляд здається утворенням, генетично однотипним із назвами на *-уват* (*-оват*) типу *Бузинуватої*, *Комишуватої*, *Кам'януватої*, *Лозоватої* тощо, тобто таких, що вживаються для вираження ознак неповної якості.

Насправді ж вони лише втягнені в топонімічний ряд на *-уват* (*-юват*, *-еват*, *-еват*, *-оват*) під дією словотворчої аналогії.

Це видно хоч би з того, що ще 1780 р. сучасна *Кошовата* називається балкою *Кошового*⁹⁰; у такій же формі її занотовано й у XIX ст. як належну до с. *Лозоватки* Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині.

Річка *Кошова* є й у басейні Сіверського Дінця, де вона зліва впадає в р. *Государеву* (*Кошевая*). Можливо, що в протиставленні *Кошова*—*Государева* ховається вказівка на територіальне розмежування між землями *царя* (*государя*) і *Коша* (*Запорізького?*). Десь тут проходила східна межа *Вольностей* *запорізьких*. Показово, що в цьому ж басейні є ще два *Кошових* озера.

Із гідронімів того ж кореня вкажемо ще на оз. *Кош* (*Кубиш*) поблизу с. Кошівки на Чорнобильщині, урочище й с. Кошівку північно-західніше Чернігова (в заплаві р. Білоуса. Цікаво, що північно-східніше обласного центра розкинулись села *Мена* й *Величківка*, які пере-

⁸⁵ Д. И. Эварницкий-Яворницкий. Зазначена праця, стор. 126.

⁸⁶ А. Скальковский. Зазначена праця, т. I, стор. 43.

⁸⁷ Список населенных мест Екатеринославской губернии. СПб., 1863, стор. 60.

⁸⁸ АЮЗР, ч. VII, ч. I, стор. 84.

⁸⁹ А. Скальковский. Зазначена праця, ч. I, стор. 254.

⁹⁰ Д. И. Эварницкий-Яворницкий. Зазначена праця, стор. 267.

кликаються своїми назвами з *Мінським* < *Менський* і *Величківським* *куреньми Запорізького Коша*, болото *Кошоваху* на Бориспільщині та ін.

До найдавніших назв цієї групи відноситься *Кошовий Став* у районі Буська (басейн Західного Бугу), згадуваний ще 1499 р. у зв'язку з будівництвом захисного валу⁹¹.

Серед поселень з назвами, які, очевидно, засвідчують свою *козацьку* генеалогію, вкажемо на с. *Кошовівку* Петриківського району Дніпропетровської області (десь тут, у колишній Протовчанській паланці був зимівник останнього *запорізького кошового* Кальнішевського); у цьому ж районі є села *Сотницьке*, *Судівка* тощо (протиставлення володінь *кошового*, *сотника* і *судді*?).

Ще яскравіше ця тенденція простежується в назві хут. *Кошового*, що міститься поблизу с. *Запоріжжя* (!) в Широківському районі тієї ж області. Він знаходиться в басейні Інгульця, що також протікав у межах колишніх Вольностей.

Частина топонімів «*кошового*» циклу тяжіє до власних географічних назв тюркського походження; порівняти с. *Кошів* у *Торчинському* районі на Волині та яр *Кошанський* поблизу с. *Малого Половецького* на Київщині. У Волинській області є гора *Кошовата* (район м. Ратна), у Київській — с. *Кошів* (поблизу Тетієва), на Львівщині — хут. *Коші* Рудо-Колтіївської сільради. Ми вже відзначали давність таких назв на заході. Звичайно, не молодшими вони є й на сході; порівняти розташований біля витоків Орелі *Кошбоерак*, згаданий уже «Книгою Большому чертежу» — пам'яткою XV—XVII ст.

Але, звичайно, як і в інших топонімічних групах «*козацького*» ряду, у «*кошовому*» циклі є утворення відантропонімічного походження.

Із прізвиськом *Кошовий* пов'язується, очевидно, назва хутора, відомого тепер на Миргородщині як *Кошові*, а ще в XIX ст. зафіксованого у формі родового відмінку однини (*Кошового*), аналогічно в с. Яцьках на Васильківщині — ліс *Кошовий*, він же *Кошового*. Цікаво, що в 1666 р. в с. *Кошовій* (*Кошева*), розташованому недалеко від с. Зувець (суч. Зуївці або Зіївці) на Полтавщині, жив Прошка Кошевої⁹²; порівняти новоназване поселення *Кошевой* на Південному Сахаліні.

Але так чи інакше всі ці назви зводяться до слова *кіш*, у якому контамінувалося два генетично різних утворення: 1) *кіш* (< *кiвш* < *ковшъ*), відоме з XIV ст. спочатку у значенні «коряк», а згодом: а) — корзина, короб..., б) (для содержания пойманной рыбы) садок; в) (мельничный в веалке и т. п.) с.-х. *ковш*; обл. насыпь; 2) *кіш* (< *кош*: а) *ист. кош*» і розказують і плачуть, як *Січ* руйнували, як *козаки* вночі утікали і на тихому Дунаї Новим *кошем* стали (Шевч.); б) (стан и жилище кочевников), *кош*»⁹³.

Звичайно, ймовірність утворення топонімів від *кіш* (< *кiвш*) незначна: маємо лише с. *Кiвшик* на Сумщині, очевидно, від прізвиська; *Кiвшовата*, за «Українською РСР. Адміністративно-територіальним поділом на 1 вересня 1946 року» (К., 1947), вона ж *Кошовата* на Тарашанщині.

Більшість із них указує на зв'язок із *Запорізькою Січчю* або безпосередньо з районами поширення тюркської топонімії.

Правда, дехто з дослідників навіть *Кіш Запорізький* намагався пов'язати з першим значенням, мовляв, «от сходства Сечи..., окруженной полисадами, названа она кошом или корзиною»⁹⁴. Однак таке пояснення не витримує елементарної критики.

На повну підтримку заслуговують думки тих орієнталістів, які пов'язують його з тюркським мовним середовищем.

⁹¹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 31—32, стор. 27, 51.

⁹² Малороссийские переписные книги 1666 года. К., 1900, стор. 67—69.

⁹³ Українсько-російський словник, т. II. К., 1958, стор. 337.

⁹⁴ А. С к а л ь к о в с к и й. Зазначена праця, стор. 635, 638.

Цікаво порівняти семантику цього апелятива в устах тюрків⁹⁵ та представників українського козацтва.

У тюркських мовах панівним у семантичному спекторі слова *кош* (*кос*) є значення парності, єдності. Так, у джагатайській книжній мові, у говорах Східного Туркестану, зокрема Казахстану, в таранчанському наріччі *кош*, або *кос*, означає пару, перебувати в парі. Звідси топонім *Кос-Агаш* у Казахстані (порівняти поселення *Кош-Агац* на р. Чуї в Горно-Алтайській АО) означає «двоє (пара) дерев (гаїв)», *Косбулак* (порівняти *Кошбулах* у Киргизії) — «два струмки», *Костобе*, *Костюбе*, *Костюбя* (порівняти *Кош-Тепе* в Іраку) — «два бугри»⁹⁶, *Кош-таш* (у Сінцзяні) — «два камені», *Кошкараташ* (у Киргизії) — «два чорних камені» і т. п. Очевидно, і згаданий нами *Кошбуєрак* басейну Орелі слід перекладати як «два байраки».

Крім того, *кош* (*кос*) у тюрків означає «бути разом; ті, що знаходяться разом; в один ряд (східні діалекти); громада (джагат); гурт, стадо (турки-османи)». Інакше кажучи, основною є ідея об'єднання, приєднання, примішування, згромадження (на діалектах телеутів, джагатайців, шорців, тюрків тощо).

Можливо, вищим ступенем реалізації цієї ідеї є значення війська, табору, ставки (джагатайці).

Паралельно з цим семантичним рядом існував ряд, пов'язаний із кочовим (і взагалі тюркським) побутом скотарів (а часом і землеробів). У цьому плані *кош* означає тимчасову юрту; маленьку юрту, в якій мешкають робітники (слуги); юрту, вживану під час подорожей (киргизи, Східний Туркестан); карету (варіант «*кочу*», у кримських татар); курінь, халупу (у башкирів); юрту, що стоїть осторонь від аулу (біля зораного поля, де живуть слуги); в'юк, що навантажується на тварину тощо.

Аналогічно *кіш* у запорожців це: 1) всяке тимчасове житло на пустому місці або на шляху — одна кибитка, декілька або цілий табір; 2) спеціальні повстані кибитки на двох колесах, вживані для захисту пастухів від негоди; 3) курені, де жили козаки; 4) збірний пункт, громада людей, об'єднаних спільними інтересами і готових до оборони; 5) тимчасове місце перебування козаків; 6) головна квартира козацького війська, зібраного з людей неосілих і завжди готових переміститися з одного місця на інше; 7) військовий (козацький) табір; 8) обоз; 9) керівний орган козацького війська; 10) ставка; 11) *Запорізька Січ*.

Отже, й тут панівною є ідея збирання, об'єднання, концентрації; паралельно — спеціальне житло або їх сукупність. Спеціалізація на українському ґрунті йшла в напрямі звільнення від передачі парності і посилення «мілітаризації» значення цього слова, що знаходить свій найвищий вияв у застосуванні його до *Запорізької Січі* як такої.

Відповідно керівником *Січі Запорізької* замість *гетьмана*, як було спочатку (до виникнення Гетьманщини), став з часом *кошовий гетьман*, потім *кошовий атаман* і врешті просто *кошовий* — керівна особа у війську, його командир, військовий, цивільний і навіть духовний наставник та суддя, розпорядник військового скарбу, особа, яка призначає похідну, наказує й паланкову старшину, репрезентатор *Січі* у зносинах з прикордонними властями і урядовими органами сусідніх та інших держав.

Кошовий, крім урядового (царського та ін.) «жалування», частки воєнних трофеїв, мита, подарунків і різних «приношень», одержував щороку під час перерозподілу угідь свою земельну ділянку. Це явище,

⁹⁵ В. В. Радлов. Зазначена праця, стор. 635, 638.

⁹⁶ Г. К. Конкашпаєв. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963, стор. 77—78.

особливо у зв'язку з тривалим перебуванням одних і тих же осіб на посту *кошового*, в останній період існування *Запорізької Січі* і знайшло своє відбиття в топонімії.

* * *

Розглянувши відбиття засобами власноіменного географічного називництва слів *козак* (<*казак*), *кіш* (<*кош*), *Запоріжжя* (<*Запорожье*), *Січ* (<*Съчь*), тісно пов'язаних з історією *запорізького* (ширше — українського, в окремих випадках — східнослов'янського та тюркського) *козацтва*, відзначимо, що вони, будучи різними за походженням і функцією, мають відповідно й різну ареально-топонімічну характеристику, зумовлену історичними, а також тісно пов'язаними з ними лінгвістичними умовами застосування.

Якщо рано запозичені з тюркських мов й активно вживані протягом тривалого часу в слов'янських (насамперед, у східнослов'янських) мовах апелюючи *козак* і *кіш* відповідно проявилися в тюркській і слов'янській (*кіш* — переважно в українській) топонімічних системах, створивши два різних двоєдиних тюрко-слов'янських («*козацький*» ширший, «*кошовий*» вужчий) ареали, то суто слов'янські (козацько-українські) топоніми *Запоріжжя* і *Січ* відбилися переважно в сфері дії *запорізького козацтва* (якщо зігнорувати увічнювальний фактор).

В українській топонімічній системі історія *козацтва* відбилася як явище етносоціальне, зумовлене дією етносинтезуючих і соціальнодиференціюючих закономірностей, яке виникло на базі злиття різних (насамперед, тюркських і слов'янських) етнічних елементів та розвинуте в процесі класового розшарування.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПРО НАРОД І КЛАСИ-СТАНИ НА УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

Є проблеми, періоди і явища в історії, яким судилося бути вічними в історіографії. Їх значення не зменшується, а з часом зростає у світлі набутого історичного досвіду. До таких явищ, понять належить «народ». Це поняття живалося з давніх-давен, і в нього вкладали різний зміст. Протягом століть поняттям народ користувалися прогресивні діячі і реакціонери різних мастей. І недоліком слід вважати те, що до цього часу в історіографії не розроблено питання, хто, коли і кого розумів під поняттям народ. Історики ще не все зробили, щоб розкрити зміст таких понять, як народ, народні маси, і не обмежуватись загальними твердженнями¹.

Народ — не абстрактна спільність людей, яку можна розглядати за простором і часом, без органічного зв'язку з іншими суспільними явищами і категоріями, і зокрема з такими спільностями, як народність, нація.

У літературі з історії феодалізму часто поняття народ, народність, нація вживають як однозначні. Безумовно, що це різні поняття і змішувати їх не можна. Для таких категорій, як народність, нація, характерна насамперед мовна, територіальна, етнічна і економічна спільність. Ця спільність властива всім класам, що складають, наприклад, народність. Коли ж мова йде про народні маси, народ, то під цим слід розуміти лише більшість народності, більшість, яка протистоїть реакційній меншості. І коли більша частина народності — народ є носієм

¹ Деякі аспекти цієї проблеми піднімалися нами в працях: Про роль народних мас в історії.— Наукові записки Інституту історії, т. 9. К., 1957, стор. 3—26; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969, стор. 29—35.

прогресивного, нового, то меншість займає протилежні позиції. Так було в усіх класово-антагоністичних суспільствах.

Класики марксизму-ленінізму в поняття народ завжди вкладали певний зміст, підходячи до цієї категорії історично. Вони боролися проти зловживання словом народ, вимагали, щоб ним не прикривали поняття класів, їх взаємовідносин, суперечності і боротьбу. Карл Маркс, як про це писав В. І. Ленін, вживаючи слово народ «не затушовував цим словом різниці класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію»². Отже, можна дійти висновку, що народ — це певне співвідношення прогресивних сил, класів, класів-станів, які в конкретних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти того, що віджило, — за дальший розвиток суспільства.

Радянські історики розглядають суспільство як живий організм, що функціонує і розвивається. Стосується це всіх проявів суспільного життя, всіх явищ. Народ — суспільна категорія, що змінюється залежно від формацій. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності, що відбуваються в суспільстві. Народ в період капіталізму вже не той, яким він був при феодалізмі, народ в період соціалізму докорінно відрізняється від того, яким він був при капіталізмі. Таким чином, говорячи про народ, необхідно завжди мати на увазі конкретний період історії, конкретні суспільно-економічні відносини.

Та, як свідчить історія, незважаючи на ці зміни, основу народу завжди становлять маси трудящих, пов'язаних безпосередньо з виробництвом. Інакше не може бути, бо основою існування кожного суспільства, його руху вперед є матеріальне виробництво. Цю основу суспільства створюють виробники. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав «величезною виробляючою народною масою»³. Саме про цю масу не раз згадував В. І. Ленін, коли зазначав, що вона становить $\frac{9}{10}$ всього населення.

В різні періоди історії ця основа народу конкретна. В середні віки, наприклад, на Україні це було кріпосне селянство, ремісники міст, а також козацтво. Становище «виробляючих народних мас» визначає характер народу, бо саме трударі «становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»⁴, а не панівна, експлуататорська верхівка, яка завжди є меншістю і невиробничою силою суспільства.

Класи, соціальні групи є елементами народу. Із зміною соціальної структури суспільства змінюється і зміст такої суспільної категорії, як народ. Навіть у межах одного історичного періоду становище і роль класів можуть мінятися, а це означає, що можуть відбутися зміни і в самому понятті народ.

Народ у період феодалізму — це більшість населення, зайнятого безпосередньо у виробництві, сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, яке протистоїть привілейованим експлуататорським класам-станам. Це зовсім не означає, що народ виступав тоді як щось єдине в класовому суспільстві, а тим більше в епоху феодалізму.

Для феодальної епохи характерний поділ суспільства на класи-стани. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Відомо, що в рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилась встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосницького) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищено (принаймні

² В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 107.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II. К., 1955, стор. 90.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 30.

в принципі), і тому класи перестали бути станами. Поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові»⁵.

Отже, існування станів не заперечує поділу суспільства на класи, а є однією із форм класових відмінностей, зафіксованих юридично. Поділ феодального суспільства на класи-стани сам по собі свідчить про те, що одні з них були привілейованими, а інші — обмеженими в правах, безправними, гнобленими. Належність до того чи іншого стану зовсім не зумовлювала економічної рівності всіх його членів, але рівність права, належність до певного стану фіксувалася відповідними законами. Для класів-станів феодального суспільства характерна замкнутість. Перехід з одного в інший залежав не лише від економічного становища, а й був пов'язаний з різними юридичними процедурами.

Становість у феодальному суспільстві була зумовлена кріпосницьким землеволодінням⁶. Становий поділ, як і специфічні форми феодальної експлуатації, потребували морального, правового і релігійного обґрунтування. В. І. Ленін, наприклад, писав про те, що багатовікове панування дворян виробило в них, їх урядові крім вміння влаштовувати масове побиття та наругу над кріпаками і дещо більш тонке — «вміння прибирати свої експлуаторські інтереси у пишні фрази, розраховані на обдурення темного «простонароддя»⁷.

Феодальна епоха, що продовжувалась на Україні близько тисячі років, як і кожна інша, мала свої особливості. Для неї на певному етапі натурального, замкненого способу виробництва і залежно від ступеня розвитку була характерна велика кількість місцевих, конкретних відмінностей. І завдання істориків розкрити в конкретному загальному, спільному. До того ж слід сказати, що єдність історичного процесу не виключає особливостей і вимагає їх враховувати при дослідженні різних проблем та історичних етапів.

Загальновизнаним є те, що існування класів, їх боротьба між собою обумовлюється ступенем їх розвитку, їх економічним становищем, характером і способом виробництва. Ф. Енгельс відзначав, що стани «становили надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались. Кожний стан стояв поперек дороги другому і був у невпинній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими»⁸. Істориками не зроблено ще все необхідне, щоб розкрити складність класово-станових відносин на різних етапах феодалізму на Україні. Загальні твердження про народ часто підміняють конкретний аналіз цього поняття на різних етапах історичного розвитку.

Історики, що пишуть про народ, мають висвітлити важливі і складні завдання: розкрити істотні, спільні проблеми, які стоять перед певними класами-станами і соціальними групами, показати те, що об'єднує їх на певному історичному етапі в народ. Але при цьому необхідно давати аналіз мети, до якої прагне кожний клас. Не можна не рахуватися з тим, що на ґрунті так званих спільних завдань розгортається боротьба між класами, станами за шляхи їх здійснення, що кожен клас або соціальна група завжди по-своєму підходять до розв'язання цих завдань.

В різні історичні епохи роль народу, його суть виявляється неоднаково і має свої конкретні форми. Досвід історії свідчить, що великі народні рухи — повстання, громадянські та визвольні війни і, особливо,

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 92—93.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 29.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 369.

⁸ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. К., 1954, стор. 29.

революції є вихідними моментами для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, соціальних груп, їх тенденцій. Великі народні рухи дають можливість краще розглянути, оцінити різноманітні події та явища, зокрема і таке поняття, як народ, на певних історичних етапах.

Безперечним є те, що Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького була переломним етапом в історії України. Епоха феодалізму багата на війни, які велися в феодально-династичних інтересах, тобто в інтересах певних груп експлуататорських класів. Але вже тоді «бували війни, які, незважаючи на всі страхоття, звірства, бідкування й муки, неминуче зв'язані з усякою війною, були прогресивні, тобто приносили користь розвиткові людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи...»⁹. Ці війни мали демократичний характер, бо велись прогресивними класами-станами того часу в інтересах широких народних мас. Такий характер, безумовно, мала славнозвісна Визвольна війна на Україні 1648—1654 рр.

В. І. Ленін писав про те, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»¹⁰. Це ленінське положення не тільки наводиться в дослідженнях, присвячених Визвольній війні, а й робляться з нього відповідні висновки про її прогресивний народний характер.

У боротьбі проти спільного ворога об'єдналися прогресивні класи-стани, соціальні (проміжні) групи. За тих конкретних історичних умов вони були об'єднані спільністю мети, інтересів у боротьбі за визволення рідної країни, за дальший прогрес, а то й існування (як, наприклад, козацтво), проти перешкод, що стояли на шляху розвитку країни. Реакційні елементи і групи, які зжилися з польсько-шляхетським ладом, що існував до війни, а то й під час Визвольної війни (всякі вишневецькі, ерличі, киселі та ін.), остаточно перейшли в табір ворога. І це була подія в історії, безумовно не перша, коли прогресивні сили народу, нації зливалися в єдине ціле в своїх стремліннях. Сказане дає підстави для того, щоб Визвольну війну 1648—1654 рр. називати народно-визвольною і національно-визвольною.

Проте не можна забувати, що кожний клас-стан, кожна соціальна група, йдучи до спільної мети, переслідували свої конкретні цілі, йшли своїм шляхом, що зумовлювалося їх становищем у суспільстві. І внаслідок цього виникали розходження не лише з приводу тактики, а й самого характеру, цілеспрямованості Визвольної війни. Адже в ході боротьби з'ясовується, що один «клас або верства не хоче або не може йти так далеко, як другий,— що на ґрунті здійснення «спільних» (нібито спільних) завдань розгортаються запеклі сутички за спосіб їх здійснення»¹¹.

І безумовно, в зв'язку з вищесказаним має значення те, як сучасники тих подій розцінювали суспільні явища. Це стосується і такого поняття, як народ. Питання, на нашу думку, не тільки важливе і складне, а й ще зовсім не вивчене в літературі. Саме тому доведеться обмежитися окремими висловлюваннями, зокрема такого авторитетного знавця суспільних відносин тих часів, яким був Богдан Хмельницький. Його думки, висловлювання знайшли своє відображення в різних пам'ятках. Це численні універсали, накази, документи дипломатичного характеру тощо, в створенні яких безпосередню участь брав гетьман.

Б. Хмельницького ми знаємо вже тоді, коли він був на Україні

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 261.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 353.

людиною найвищого рангу, гетьманом Війська Запорозького, користувався великим авторитетом і повагою не тільки на Батьківщині, а й за її межами. Він сприймав навколишній світ і події не застиглими, а бачив їх рух і необхідність відповідних змін. У суспільному житті ніколи не було безсторонніх людей. Особливо це стосується видатних діячів, які відстоювали інтереси певних суспільних груп, класів. Інтереси, погляди певних суспільних сил, їх співвідношення, що склалися до війни і під час неї, відбивав у своїх поглядах і Б. Хмельницький.

Були різні етапи Визвольної війни — блискучі успіхи і поразки, що торкалися сотень тисяч людей, які не мовчали, а висловлювали свої думки, ставили відповідні вимоги. Про все це було відомо гетьманові. І коли він зберіг за собою авторитет не на одне століття, не для одного суспільного стану, то є це свідченням того, що він дуже добре знав, рахувався і намагався використати в певному напрямі становище, яке склалося на Україні під час визвольної війни. Питання широке і дуже складне, щоб його висвітлити в одній статті. А тому коротко зупинимося на питанні, що розумів під поняттям народ Богдан Хмельницький. І те, що це не був його особистий погляд, оцінка, має дуже важливе значення.

Вже згадувалося, що поняття народ застосовувалося на Україні й до Визвольної війни. В різних документах XVI і початку XVII ст. уживалася назва «народ руський». Стосувалася вона, головним чином, міського середовища¹². В роки Визвольної війни, в якій визначальну роль відігравали найширші народні маси, зокрема козацтво, поняття народ зазвучало з особливою силою і набирано нового звучання, бо застосовувалося не до одного, а до кількох станів і соціальних груп.

В документах та висловлюваннях Б. Хмельницького назва народ вживається як стале і певне поняття, хоч і в різних словосполученнях: «наша Русь православнії християни», «народ руський», «народ наш руський», «щоб руський народ був вільний від польської неволі», «народ православний християнський»¹³. Те, що в твердженнях Б. Хмельницького українська (руська в тодішньому уживанні) народність (нація) пов'язувалася з православною релігією, відповідає дійсному стану справ. Україна в середні віки не була винятком, до неї цілком можна віднести слова В. І. Леніна, що «виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»¹⁴. Будь-який релігійний гніт у поєднанні з національним викликав виступи широких народних мас. Особливо цей протест виявився під час національно-визвольної війни 1648—1654 рр.

В релігійному вбранні в середні віки виступали не лише соціальні й політичні інтереси, а й національні почуття. Правда, релігійні мотиви іноді виводили гетьмана України за її межі, коли він відстоював право «народу руського скрізь в Короні і Литві»¹⁵, тобто українського і білоруського населення, що входило до складу Великого князівства Литовського.

Слід зазначити, що в писаних документах та висловлюваннях Б. Хмельницький говорив про соціальний (класово-становий) поділ українського народу. Гетьман рахувався з тими соціальними обставинами, які склалися, і намагався зробити з них відповідні висновки для практичних дій.

В своїх висловлюваннях Б. Хмельницький говорив про соціально-становий поділ українського народу, що історично склався на той час. Він поділяв народ на «духовних і мирських людей, во всяком чину

¹² І. П. Крип'якевич. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI—на початку XVII ст.— УІЖ, 1966, № 2, стор. 82—84.

¹³ Документи Богдана Хмельницького. К., 1961, стор. 65, 105, 233, 298, 299.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького, стор. 201, 321, 474.

сущих», відділяв від козаків посполитих, серед яких бачив «всяких кондицій людей»¹⁶. Неодноразово говорив про збереження права міського населення, відстоював права шляхти «як грецької, так і римської віри», що перебувала при Війську Запорозькому¹⁷. Гетьман добре розумів роль «черні» (селян) у повстанні, від якої, говорив він, не відступиться, бо то «правая рука наша»¹⁸.

Національно-визвольна боротьба проти політичного та економічного панування іноземних загарбників, за вільний розвиток народу є прогресивним явищем. Визвольна війна вносить певні зміни у суспільні відносини. У ході війни або змінюються існуючі порядки, або створюється відповідний ґрунт для паростків нового. Глибина і характер цих змін майже виключно залежать від ступеня активності широких народних мас, від того, наскільки послідовний той клас, який очолив боротьбу. Визвольна війна 1648—1654 рр. у цьому відношенні є, можна сказати, класичним прикладом.

Характер і наслідки національно-визвольних війн залежать від часу, коли вони відбуваються. Якщо такі війни мають місце в епоху феодалізму, їх метою є зберегти народність й суверенність, ліквідувати іноземний гніт, що проявляється в політичній, економічній та культурній сферах життя, відстояти все те, що відповідає умовам розвитку суспільства даної країни, народу. Широка і активна участь трудящих мас у національно-визвольній боротьбі надає їй всенародного, більш послідовного характеру. Але це приводить не до ліквідації існуючого феодального ладу, а тільки до заміни одних порядків, форм іншими, більш прогресивними, ніж ті, що були при іноземних загарбниках.

Щоб знищити існуючий феодальний лад, підняти суспільство на вищий щабель розвитку, необхідні відповідні умови. В даному разі мають на увазі капіталістичні відносини, які зароджуються і розвиваються в надрах феодалізму. Але такі відносини до 1648 р. проявлялися на Україні не як суспільний уклад, а як окремі, спорадичні випадки, в дуже примітивних і ембріональних формах. Саме тому національно-визвольна війна 1648—1654 рр. на Україні не викликала народження нової формації, а феодальний лад залишався, змінивши деякі свої форми.

Відомо, що основою господарського ладу феодалізму є класовий поділ суспільства¹⁹. Незважаючи на вигнання польських магнатів і шляхти, а також українських феодалів, які підтримували іноземних загарбників, незважаючи на знищення тисяч панських маєтностей, як про це свідчать численні акти, на Україні залишались антагоністичні класи-стани, тобто поділ на класи експлуататорські та експлуатовані.

Очоливши національно-визвольну війну українського народу, Богдан Хмельницький та його однодумці не мріяли про створення на Україні якогось іншого ладу, в якому не було б станів, привілеїв для одних і різних повинностей — для інших. Гетьман та його близьке оточення були людьми своєї епохи. Подібно до інших сучасників, вони уявляли собі суспільство як співіснування різних станів з різними правами. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чині раніше перебував, і які маєтності для себе мав,— щоб все було по-давньому»²⁰ — заявив Хмельницький під час переговорів з представниками російського уряду у січні 1654. Завершивши переговори в Москві, українські послы у тому ж році заявили про те, що козаки матимуть «козацьку вільність», а селяни будуть відбувати «звичайну повинність, як і до цього»²¹.

¹⁶ Документи Богдана Хмельницького, стор. 201, 321, 474.

¹⁷ Там же, стор. 152.

¹⁸ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. М., 1953, т. II, стор. 108.

¹⁹ В. І. Леїн. Твори, т. 20, стор. 177.

²⁰ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 464.

²¹ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, т. X, стор. 450.

Шляхетський стан до війни мав найбільш привілеїв, він був економічно-пануючим в країні, зосереджував у своїх руках політичну владу. В ході повстання сталися значні зміни в становищі шляхти на Україні. І хоч в різних переговорах з Польщею і московських Березневих статтях 1654 р. права шляхти збереглися, але вона втратила свій колишній вплив в українському суспільстві. Факти свідчать, що шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини, зливалася з нею і класово і політично.

Чільне місце серед станів України в роки Визвольної війни і в перші десятиліття після неї займало козацтво. Кількість козаків за цей час зросла до небувалих раніше розмірів. У роки війни козаки становили приблизно половину населення України. Так, під час перепису представниками російського уряду в 1654 р. серед 127 338 чоловік, які присягнули на вірність Росії, козаків було 62 449, міщан 62 454, шляхти 188 чоловік²². Необхідно мати на увазі, що не всіх тоді було внесено до списків, проте співвідношення козаків до інших груп населення було саме таким.

В результаті Визвольної війни відбулися вирішальні зміни в становищі козацтва, яке тільки в цей час перетворюється в окремий суспільний стан. Зборовський договір 1649 р., королівські грамоти, Березневі статті і царські жалувані грамоти 1654 р., складання реєстру перетворили козацтво в привілейований стан, з своїми правами, організацією, адміністрацією, судом.

Всі зміни в козацькому стані могли відбутися лише завдяки фактичному пануванню на Україні. Слід відзначити, що цей новий, хоч і привілейований, стан в умовах феодалізму відіграв прогресивну роль в історії України, проявив свою життєвість. Неабияке значення мало й те, що під час формування козацтва як стан увібрало в себе бойові сили з інших станів. Тоді козацький стан не був таким замкненим, як інші, наприклад шляхетський, привілейований стан.

Ні своїм походженням і становищем в суспільстві, ні станом і заняттями козацтво не являло собою чогось єдиного, проте воно користувалось єдиним правом. Не можна, однак, забувати, що одні групи козацтва здобували з цього права більш користі, інші — менше. У класовому суспільстві в кожному стані або класі певна група піднімається над загальною масою матеріальним, службовим або якимось іншим становищем.

Козацтво в процесі розвитку дедалі більше поділялося на два протилежні табори — козацьку старшину, яка захоплювала в свої руки значні матеріальні блага та політичну владу, і рядове козацтво, яке, незважаючи на привілеї, не могло ними скористатися. Таке розшарування розтягнулося на десятиріччя, але його тенденції беруть свій початок ще до війни, а помітно виступають вже в ході цих подій. І лише за умов феодалізму було можливим, щоб по суті різні класи були вкриті одним ковпаком — становою організацією.

У зв'язку із козацьким класом-станом коротко розглянемо одне питання. Деякі дослідники вважають, що поява козацтва є результатом розвитку буржуазних відносин, носієм якого воно є, а його організація мала антифеодальний характер. Теорія не зовсім нова, бо її (правда, у своєрідній трактовці) висунув ще М. Покровський²³. Ми не маємо можливості широко розглянути походження, характер козацтва як класу-стану, а тому обмежимося окремими зауваженнями.

Один із кращих знавців соціальних відносин XVII ст. на Україні — Богдан Хмельницький — заявляв, що «люди, которые холопства не потерпів, ушли в козаки». Це означало, що козаки, в основній своїй

²² Акты, ЮЗР, т. X, стор. 294.

²³ М. П. Покровский. Русская история с древнейших времен, т. II. М., 1933, стор. 131.

масі, вихідці з кріпосницьких селян і міських низів. Польські шляхетські діячі вважали всіх козаків «хлопами», а повсталих селян «козаками». Козацтво як стан виникло на певному етапі розвитку феодальних відносин на сході Європи. Ті, що позбавилися кріпосництва задовго до Визвольної війни, тікаючи в степи України, або покозачилися в ході воєнних дій, «розглядали своє колишнє кріпосне становище як щось випадкове для їх особи. Але щодо цього вони діяли так само, як всякий клас, що звільняється від своїх кайданів, і крім того вони звільнялись не як клас, а поодинці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки створили новий стан і в новому становищі зберегли свій колишній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від колишніх пут, що вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку» — писали К. Маркс і Ф. Енгельс²⁴. Втікачі селилися на кордоні з «диким полем», де постійно діяли татарські загани, примушені були захищати зброєю свою тяжко здобуту волю не лише від степових татарських наїздів, а й від небезпеки знову бути закріпаченими своїми колишніми панами. Так виникло козацтво. До цього додамо, що в кожному суспільстві, побудованому на антагонізмі класів, існують класи-стани реакційні й прогресивні. Так було і в епоху феодалізму. Прогресивним станом тоді на Україні було козацтво.

Під час визвольної боротьби і в наступні роки привілейованим станом на Україні було і православне духовенство, права якого в ході війни значно розширилися. Православ'я стало на Україні єдино визнаною офіційною релігією. Цьому сприяла та обставина, що одним з прапорів, під якими велася Визвольна війна, була боротьба за православну віру, «аби тая ж віра хрестиянская множилась і хвала божия квітнула і церкви хрестиянские оновлялися, як писав у лютому 1649 р. С. Мужилловський²⁵. Як вже згадувалося в ідеології тодішнього суспільства, релігійні почуття і погляди відіграли важливу роль.

Духовенство являло собою стан, який був добре організований і спирався на традиції вікової давності, на темноту і затурканість народу. Воно виконувало важливу ідеологічну функцію — виправдовувало і освячувало існуючий лад. Ось чому духовенство користувалось особливою прихильністю пануючих класів і мало ряд привілеїв і прав. Права православної церкви не раз обґрунтовував у своїх універсалах сам гетьман. В універсалі, виданому київському Богоявленському монастирю 11 червня 1651 р., відзначалося: «Пониже всемогущий бог и сотворитель неба и земли десною своею рукою сподобил мене неприятелей и гонителей православние церкви, матки нашей, ляхов з України в Польшу далеко прогнати, стараніе маю пильное около благочестія церквей божиїх і монастирів для розмноження хвали божой»²⁶. Зазначалося, що духовні особи «в щоденних молитвах і Войська Запорозького не забивают»²⁷. Юридичним виправданням надання привілеїв та інших благ церкві було те, що вона ними користувалась з давніх-давен, ще від князів руських²⁸, що вже раніше «козаки морем і землею і шаблею в праці своєї жививлень міли і церкви божої надаряли». В одному з документів сказано, що монастирі, як і шляхта, мали «добра свої вольно обіймать»²⁹.

Здавалося, що за таких умов все духовенство має виступати єдиним фронтом. Проте в ході війни з'ясувалось, що різні групи духовенства не однаково ставились до боротьби проти польсько-шляхетських загарбників та феодальних порядків.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 77—78.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 130.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. V, стор. 86.

²⁷ Акты ЗР, т. V, стор. 89.

²⁸ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 147.

²⁹ Акты ЗР, т. V, стор. 87.

При польсько-шляхетських порядках православні священники за своїм походженням і становищем були тісно пов'язані з міським і сільським населенням і тому поділяли його настрої. Їх активна участь у Визвольній війні підтверджується сотнями фактів. Нерідко вони очолювали виступи населення. Таких священників чекала однакова кара з іншими учасниками визвольного руху³⁰. Для духовенства, яке брало участь у повстанні, повернення польсько-шляхетських порядків було дуже небажаним. У зовнішньо-політичному відношенні воно орієнтувалось на православну Росію.

Інше становище займало вище православне духовенство і монастирі. Відомо, що монастирські володіння, як і феодальні, були розгромлені повсталим селянством. Та вже в ході Визвольної війни, в результаті заходів гетьманського уряду, православні монастирі не тільки повернули раніше їм належне, а й одержали нові володіння за рахунок католицької церкви і шляхти. Під час війни монастирі в економічному і юридичному відношенні залишались феодальними господарствами з підданими, повинностями і панщиною. Проте є підстави твердити, що монастирське господарство дещо відрізнялось від світсько-феодального³¹. Як до, так і під час війни монастирі мало виробляли на ринок, а більше для власного вжитку, і тому повинності селян були легшими. В ході Визвольної війни народні маси підірвали міць раніше існуючих феодальних порядків. Про їх відновлення не тільки мріяли, а й добивалися вищі церковні ієрархи та монастирі.

Між станами-класами завжди відбувалась прихована, а то й відкрита боротьба. Прояви такої боротьби мали місце і між духовенством та іншими станами. Повстале селянство і козацтво знищували монастирське господарства, «чернцов окрутне мордовали, били і інших в смерть побили», як це було в Густинському монастирі у 1648 р.³² Козацька старшина вважала, що духовні особи мають тільки «церкви глядіти».

Непорозуміння і розходження між козацьким і духовним станами гетьманський уряд старався урегулювати. Відомим є гетьманський універсал від 23 лютого 1649 р. у зв'язку зі скаргою митрополита на випадки, коли козаки «сміють і важатся непристойне, над годность свою, не тільки в справі духовниє церковниє священническіє ся втручати, але і самих тих священников духовних отцов своїх, не тільки зневажати, але і здоров'я їх позбавляти». Богдан Хмельницький своєю гетьманською владою, іменем всього Війська Запорозького наказував козакам, «від старших до найменших», всіх, хто так поводитиметься з духовенством, карати смертю на місці, навіть «не доносячи» йому про такі справи.

Відомо, що існування пригнобленого класу становить життєву умову кожного суспільства, заснованого на антагонізмі класів. Це стоїть у зв'язку з феодального ладу на Україні в роки Визвольної війни.

Нерідко в документах про привілеї і права козаків, духовенства та шляхти відзначалося, що селяни мають перебувати у підданстві і виконувати свої «звиклі» повинності. Мова йде насамперед про селян, які не приєдналися до козацтва, не потрапили до реєстру. А таких була більшість.

Привертає увагу та обставина, що всі універсали гетьмана на володіння маєтностями не згадують розмірів панщини, а обмежуються загальними твердженнями, щоб селяни: «вшелякую повинность ведлуг звичаю давного отдавали», «повинности и работи всякіє отправляли»³³.

³⁰ Див. Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, стор. 24.

³¹ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. I. М., 1952, стор. 529.

³² А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. III, стор. 394.

³³ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 148.

Така загальна формула була недостатня для того, щоб примусити селян відбувати всі повинності, виконувані ними до 1648 р. Це розумів і сам гетьман, коли у своєму універсалі від 24 березня 1652 р. згадував, «що протягом такого довгого часу майже кожний чоловік на всій Україні користувався вільностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм паном...»³⁴

Слід підкреслити, що в умовах війни козацька старшина на чолі з гетьманом займала двоїсту позицію щодо селянства. Вона дуже добре розуміла, що участь селян у війні може забезпечити перемогу над ворогом. Про силу «черні» Хмельницький не раз говорив представникам польської влади. Згадуючи колишні поразки козацьких повстань, гетьман в одному з своїх листів писав, що зараз козаки і «чернь» є союзниками і «може господь бог не допоможе вам більше на нас їздити»³⁵. Таку саму думку він висловив під час переговорів з польськими послами у Переяславі в лютому 1649 р. Тільки бажанням зберегти союз з селянством у війні можна пояснити намагання гетьмана захистити селян від панських жорстокостей та розправ.

Наведені приклади свідчать, що гетьман і старшини стояли не за ліквідацію повинностей селянства, а за пільги для нього, за полегшення його долі. Це було, очевидно, продиктовано воєнно-політичними міркуваннями, інтересами Визвольної війни. Слід віддати належне гетьману та його оточенню, що провадили в той час таку далекоглядну політику.

Юридично основна маса селян на Україні в роки війни належала до державних підданих. Це становище було набагато кращим, ніж становище селян, залежних від панів. Хоч держава взагалі відіграла важливу роль в збереженні феодальних порядків, але необхідно пам'ятати, що державність на Україні в роки війни тільки складалася, отже, державний апарат був недосконалий і слабкий.

За цих умов селянин нерідко ставав жертвою свавілля з боку місцевої адміністрації, як це, наприклад, мало місце в Ніжинському полку влітку 1650 р. У таких випадках, дбаючи, щоб не потерпіла військова скарбниця, сам гетьман ставав на захист селян³⁶.

Історики вже звертали увагу на ту обставину, що в російських документах українських селян часто називають міщанами. Це не лише запозичення терміну з адміністративного устрою міст³⁷. Пояснення можна знайти у схожості становища міщан і вільних селян. Обидва стани були тяглими, виконували однакові повинності: стації для військ, надання підвід, утримування послів під час їх переїзду через Україну³⁸, сплачування однакових податків.

Визволяючись від гніту феодалів, селяни не покидали сфери станово-феодального ладу, створювали новий стан вільних виробників, зберігаючи свій колишній спосіб праці, розвиваючи його далі, звільняючись від пут, які його раніше зв'язували.

Становище на Україні в роки Визвольної війни підтверджує марксистське положення про те, що трудящі завжди можуть жити і виробляти без феодалів, а феодали ніяк не можуть існувати без експлуатації. В епоху феодалізму «в землеробстві суть зовсім не в дармоїдстві і здирствах дворянина, а в праці селянина»³⁹.

³⁴ А. Грабоўскі. Ојсзисте споминки, т. II. Кракów, стор. 131.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького, стор. 76.

³⁶ ЦДАДА, ф. Посольський приказ. Сношення Росии с Польшей, 1650, спр. 1а, ч. 1, арк. 623—625.

³⁷ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 240.

³⁸ Наприклад, в універсалі від 24 листопада 1651 р. зазначалося, що коли б російські послы «до нас ішли, абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреби будет, подвод, проводников давали і во всем людскость свою осведчались...» (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 152).

³⁹ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, стор. 144.

Хоч селянство в роки війни і не жило в розкоші, але вільний селянин був більш активною силою в економічному і політичному відношеннях, ніж придавлений паном. Після того як селяни прогнали своїх панів, сільське господарство на Україні перебувало в кращому становищі, ніж раніш. Про це збереглася не одна згадка в документах, що вийшли з-під пера різних польсько-шляхетських діячів ⁴⁰.

До поспільства належали також міщани, які ще до війни становили окремих стан. І в їх становищі відбулись деякі зміни. Жителі міст взяли активну участь у Визвольній війні, причому не лише низи, а й заможні групи населення, в тому числі представники міської адміністрації. Отже, міське населення також виступило проти порядків, установлених на Україні польськими загарбниками.

В результаті ліквідації цих порядків у складі населення міст стали зміни. Крім основної частини міського населення, яка відбувала всі повинності і платила податки до війни, в містах жили також значні групи людей, які були підпорядковані безпосередньо воеводі, старості або католицькому духовенству. Після вигнання польських властей все міське населення, очевидно, перебувало під однією юрисдикцією.

У феодальному суспільстві, де кожна професія, кожна сфера життя були захищені незліченними привілеями, міське населення старалося зберегти, а то й розширити свої права, позбутися зловживань з боку інших станів, і насамперед козацької старшини. В роки війни населення міст звертається до гетьмана як вищої влади на Україні. Гетьманський уряд відгукувався на різні заяви і прохання міщан. До нас дійшли документи, що стосуються Києва, Чернігова та Ніжина.

В історіографії приділялася увага питанню про поділ українського суспільства на класи-стани під час і після Визвольної війни. О. Лазаревський у 1866 р. висловив думку, що з вигнанням польських панів на Україні залишилося два стани — козаки і поспільство, що привілейованих станів не було ⁴¹. М. Ф. Владимирський-Буданов у 1888 р. писав про ліквідацію під час війни «колишніх станових відмінностей», про те, що вся маса населення поділялася на два класи: козаків і міщан, з включенням до останніх і селян. Він зазначав, що різких відмінностей між цими станами не було, бо в разі потреби міщанин перетворював рала в мечі, а козак ходив за плугом і займався ремеслом і торгівлею. Далі автор додає, що «при звичайному становищі речей різниця між ними була очевидна і певна» ⁴². Такі нечіткі твердження вимагають критичного підходу.

В роки війни колишні станові відмінності збереглися, тільки дещо змінилася роль станів та їх місце в суспільстві. Як вже відзначалося, наявність на Україні в роки війни класів-станів з певними правами і обов'язками свідчила про панування феодальних порядків. Зміни в становищі і ролі станів ще не означали виникнення іншого соціально-економічного ладу. Вони відбувалися в надрах феодального суспільства і не виходили за його межі. Ліквідація цього ладу могла відбутися лише на основі нових, капіталістичних відносин. Такі відносини виступали тоді на Україні в спорадичному, ембріональному вигляді.

В ході війни феодальні відносини не були ліквідовані. Щоб знищити станові, а значить, і феодальні порядки, необхідне встановлення «диктатури» нижчого, пригнобленого стану ⁴³, яким тоді на Україні було поспільство — селянство і міщани.

⁴⁰ А. Grabowski. Згадувана праця, т. 1, стор. 279, 353—354.

⁴¹ А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. Чернигов, 1866, стор. 4.

⁴² М. Ф. Владимирский-Буданов. Передвижение населения в эпоху Богдана Хмельницкого.— Киевская старина, 1888, июль, стор. 113.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 387.

Селянство в союзі з козацтвом було вирішальною силою у боротьбі проти іноземних загарбників, в справі ослаблення, а то і знищення найбільш тяжких форм феодального гніту. Але селянство в силу своєї класової природи не могло встановити свою «диктатуру» в ім'я знищення феодального ладу. Як відомо, селянство є бойовою армією в буржуазних революціях⁴⁴, але для таких революцій необхідні відповідні умови, а на Україні у XVII ст. таких умов ще не було.

Активна участь селянства в епоху феодалізму в національно-визвольних війнах — явище загальновідоме не тільки на Україні. Досить згадати гуситські війни в Чехії у XV ст., боротьбу російського народу проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII ст.⁴⁵ Це пояснюється не лише тим, що селянство становило більшість населення на той час, а й тим, що тягар іноземного гноблення в різних його формах лягав головним чином на плечі селян.

Стихийною, але рішучою боротьбою проти феодального гніту під час національно-визвольної війни селянство вносить відповідний колорит, забезпечує її перемогу. Національно-визвольна боротьба у зв'язку з цим набуває ряду рис, характерних для селянських воєн.

Після визволення країни від іноземних загарбників селянство залишається найбільш експлуатованим і безправним класом. Плоди перемоги пожинають головним чином правлячі класи або окремі їх групи. Ці дві тенденції взаємно переплітаються. Отже, участю у визвольній війні селянство тільки розчищає ґрунт для панування «своїх» національних експлуататорів. Селянство знову піднімається на боротьбу, але ця боротьба вже є вищим щаблем, бо вона не затуманюється національно-релігійними та іншими факторами.

В статті ми розглянули лише окремі питання, згадали навіть не всі суспільні групи населення під час Визвольної війни. Це був час, коли відбувалися значні зміни в становищі України та соціальних проблемах, коли ще вживалося нове із старим, коли під старими назвами відбувалися значні зміни. Напевно, що крім вже згаданого заслуговують на дослідження такі поняття, як «обивателі», «поспільство», «чернь» і навіть, здавалося б, таке традиційне поняття, як «Товариство Війська Запорізького», а також інші.

Розкриття складності класово-станових відносин на Україні в період феодалізму, зокрема під час Визвольної війни 1648—1654 рр., дає можливість по-новому підійти до висвітлення ряду суспільних явищ, а серед них і такого, як поняття народ, глибше проникнути в його суть.

⁴⁴ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 88.

⁴⁵ А. А. Савич. Борьба русского народа с польской интервенцией в начале XVII века. М., 1939.

І. С. ВІНОКУР, О. М. ПРИХОДНЮК, А. Т. СМІЛЕНКО
РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ УСТЯ
НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Ранньослов'янське поселення в с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області розташоване поблизу місця впадіння р. Смотрич в Дністер, на першій обривистій терасі лівого берега Дністра висотою близько 4 м, зайнятій на сьогодні присадибними ділянками (рис. 1). У 1957 р. археологічною розвідкою під керівництвом

Рис. 1. Вид на місце поселення в с. Устя з західної сторони (стрілкою показано місце розкопок).

М. О. Тиханової тут було відкрито залишки черняхівського поселення, розташованого на березі Дністра за колгоспним садом і зібрано підйомний матеріал¹. Ранньослов'янське селище міститься поблизу черняхівського. Підйомний матеріал незначний, але в обриві берега простежені залишки заглиблень досить насиченим культурним шаром.

Тераса, на якій розташоване селище, простягається вузькою смугою завширшки 30—40 м між річкою і скелею. Вона постійно розмивається паводками, внаслідок чого більшість археологічних об'єктів

¹ М. А. Тиханова. Отчет о работах Днестровско-Волынского отряда Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 р.—Архив Института археологии АН УРСР, № 2903, 2904, стор. 23—24.

загнули. За розповідями старожилів, ще у тридцяті роки ширина тераси досягала 60—70 м.

У 1968 р. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського та Інституту археології АН УРСР тут розкопано площу понад 350 м², на якій виявлено сім ранньослов'янських жител, розміщених двома рядами на відстані 17—30 м одне від одного (рис. 2). Чотири з них частково поруйновані, але їх контури чітко простежені у берегових зсувах. Житла орієнтовані стінами майже за сторонами світу. Досліджені будівлі являють собою чотирикутні напівземлянки площею 12—14 м², заглиблені у ґрунт на 0,7—1,3 м. В п'яти

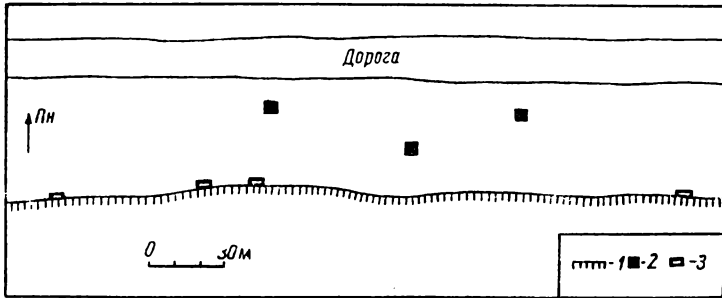

Рис. 2. Схема розташування жител на поселенні в с. Устя:
1 — лінія обриву; 2 — житла; 3 — частково поруйновані житла.

житлах простежені сильно зруйновані печі-кам'янки, що стояли в одному з кутів, а в двох — глинобитні або викладені з дрібного каміння вогнища відкритого типу.

Найбільш масовим археологічним матеріалом, здобутим під час розкопок, є ліпна побутова кераміка. Посуд брунатного та сіро-брунатного кольорів з нерівномірним обпалом поверхні. Вироби найчастіше шершаві або горбкуваті, з домішками шамоту в тісті. Їх можна поділити на два типи.

До першого відносяться кухонні горщики струнких пропорцій з ледве наміченою шийкою і невеликим майже вертикальним вінцем (рис. 3, 1, 4, 6; 4, 1, 4, 5). Вони близькі до ранніх форм корчакської та празької кераміки. Подібний посуд поширений на широких просторах ранньослов'янського світу. Відомий він на поселенні в с. Корчак², на гордищі Хотомель³ на Волині, серед керамічного комплексу із с. Незвисько⁴, Ріпнів II⁵, Зимно⁶ у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі, на могильнику Девінська Нова Вес⁷ в Моравії, на могильнику Прага-Велеславін⁸ в Чехії, на поселенні в Сучаві⁹ в Румунії та в інших місцях.

До другого типу відноситься посуд таких же пропорцій, але з добре вираженими плічками та шийкою. Вінця відігнуті назовні (рис. 3,

² И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины.— АР, XX, 5, Прага, 1968, стор. 697, табл. I, 1, 2.

³ И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян.— СА, № 4, 1958, стор. 40, рис. 4.

⁴ Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре.— РА, ч. 1, 1960, стор. 232, рис. 13, 5.

⁵ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108, 1963, стор. 359, рис. 6, 7.

⁶ В. В. Аулік. Матеріали з верхнього горизонту біля с. Зимне Волинської області.— МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 133, рис. 4, 1, 3.

⁷ J. Eisner. Dewinska Nova Ves. Bratislava, 1952, t. 6, 7.

⁸ J. Poulik. Staroslovanska Morava. Praha, 1948, стор. 16, рис. 2, 4, 5.

⁹ Мирча Д. Матей. Славянские поселения в Сучаве.— Dacia, IV, 1960, стор. 380, рис. 4, 1.

2, 3, 5, 7, 8, 10, 11; 4, 2, 3, 7, 9, 11). Кераміка аналогічної форми відома на ранньослов'янських пам'ятках Волині¹⁰, в Західному Побужжі¹¹, Молдавії¹², Чехії¹³, Польщі¹⁴ та в інших місцях.

Ліпні горщики другого типу інколи прикрашені насічками та защипами по краю вінець (рис. 3, 10, 11), геометричними фігурами (рис. 4,

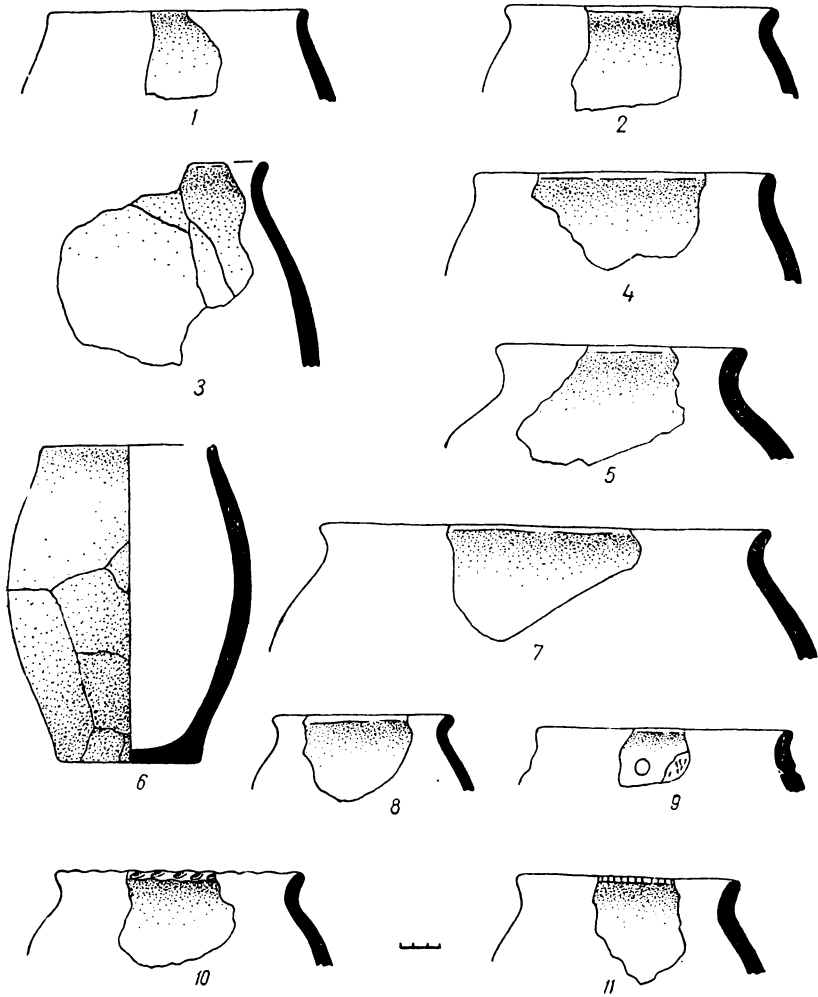

Рис. 3. Зразки ранньослов'янської кераміки з с. Устя.

12, 13), пальцевими вдавленнями по тулубу (рис. 3, 9). На деяких грапляються ножеві зрізи по зовнішньому овалу денця (рис. 4, 15). Зрідка зустрічаються сковорідки з низьким бортиком (рис. 4, 16).

¹⁰ В. П. Петров. Памятники корчаковского типа.—МИА, № 108, 1963, стор. 35, рис. 9, 5.

¹¹ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге, стор. 361, рис. 7, 4, 6, 10.

¹² И. А. Рафалович. Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв.—КСИА, вып. 105. М., 1965, стор. 127, рис. 31, 2, 4, 6, 7, 9.

¹³ J. Borzkovsky. Staroslovanska keramika ve stredni Europé. Praha, 1940, стор. 27, рис. 7, 1, 3; t. V, 8; J. Poulik. Staroslovanska Morava, t. 4, 2, 6.

¹⁴ W. Bernat. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko cialopalne w miejsc. Miedzyborów pow. Grodzisk Mazowiecki.—WA, XXII, 1955, z. 1, стор. 81, рис. 4.

На поселенні також знайдено ніжку від залізної коси-горбуші довжиною 7 см (рис. 4, 20), залізну прямокутну пряжку (рис. 4, 18), керамічне округле прясло (рис. 4, 17) та кістяну поробку з свердлованими отворами (рис. 4, 19).

В кожному з п'яти досліджених в Усті жител виявлено кружальну кераміку черняхівського виготовлення (рис. 5, 1—12). В більшості

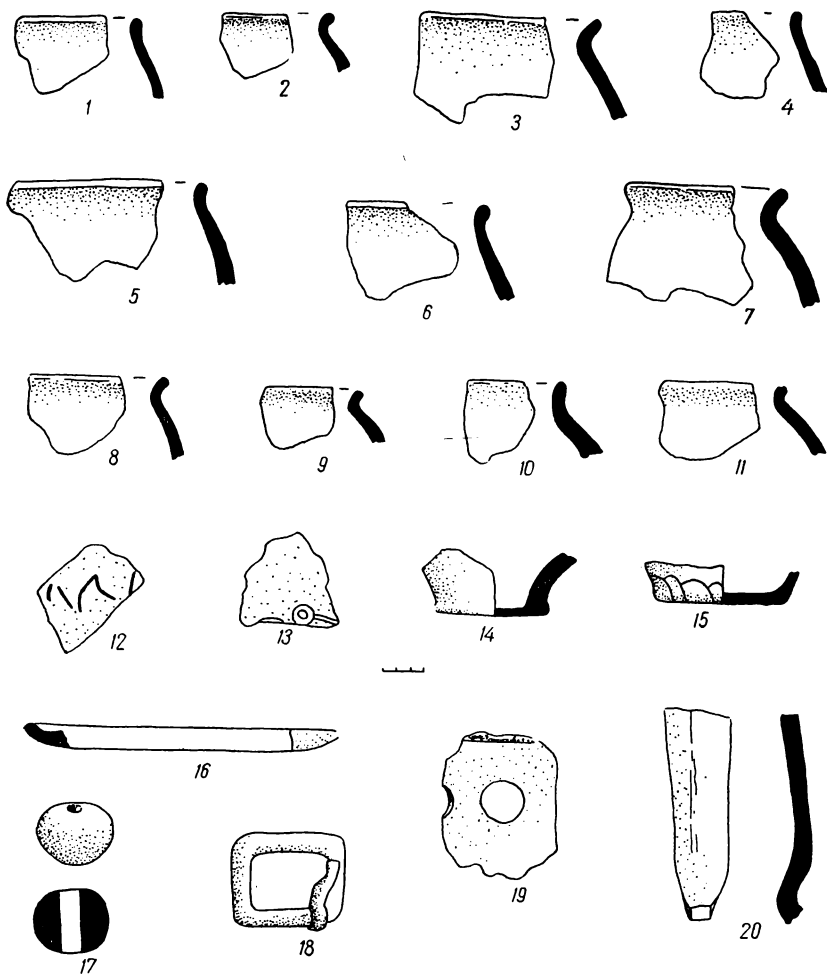

Рис. 4. Знахідки з ранньослов'янського поселення в с. Устя:
1—16 — ліпна кераміка; 17 — керамічне прясло; 18 — залізна пряжка; 19 — кістяний предмет; 20 — ніжка залізної коси.

випадків умови, в яких вона зустрічається, не дають підстав вбачати випадкове поєднання черняхівської і ранньослов'янської кераміки типу VI ст. Переважну більшість уламків кружального посуду виявлено на долівці, а в житлі № 6 разом з фрагментами ліпної ранньослов'янської кераміки на підлозі стояв кружальний черняхівський горщик (рис. 5, 1).

Присутність на поселенні в Усті кружальної кераміки провінціально-римських зразків може свідчити про існування черняхівських гончарних традицій на деяких пам'ятках Середнього Подністров'я в ранньослов'янський час (VI ст.). Це явище простежено не лише в Усті. Побутування кружальної черняхівської кераміки у ранньослов'янського населення VI—VII ст. відоме також на поселеннях Киндешт і Буду-

ряска III в Румунії¹⁵. Більше того, на поселенні поблизу с. Глибока в Прикарпатті виявлено гончарну майстерню ранньослов'янського часу, в якій виготовлялась кружальна кераміка провінціально-римських зразків¹⁶.

Питання, пов'язані з датуванням ранньослов'янських пам'яток, досить складні. Це пояснюється недостатньою кількістю датуючих речей, які на багатьох пам'ятках або зовсім відсутні або представлені поодинокими зразками. Але навіть за таких умов доведено, що для

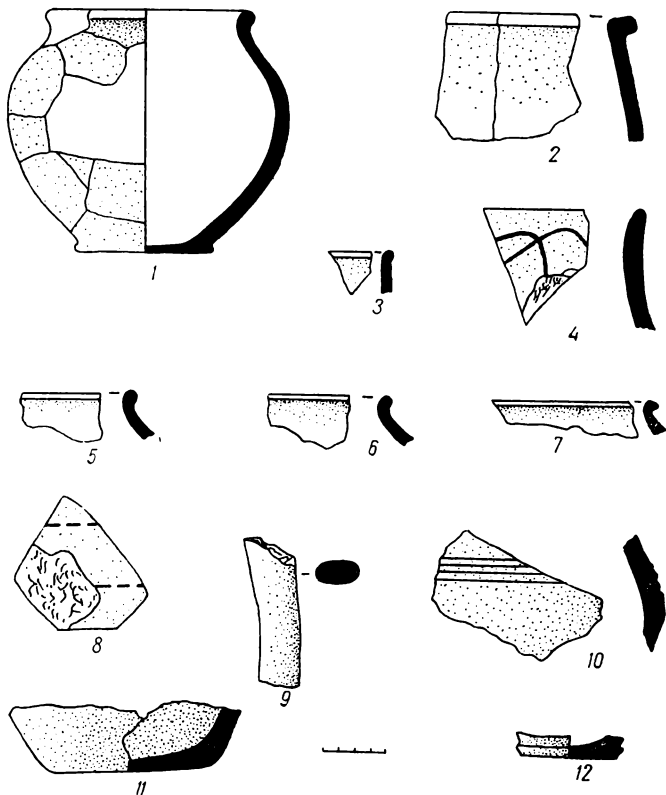

Рис. 5. Зразки кружальної черняхівської кераміки з ранньослов'янських жител в с. Устя.

пам'яток VI—VII ст. характерна виключно ліпна ранньослов'янська кераміка, вивчення якої дало можливість виділити ранні і пізні форми посуду. Найбільш раннім був горщик з невеликим прямим вінцем. Поступово плічка і шийка стають більш підкресленими, вінця подовжуються і відхиляються назовні, а стінки стають товщими. Край вінця рівно зрізаний або прикрашений пальцевими вдавленнями та насічками.

Однак поява більш розвиненої форми не привела до зникнення попередньої. Архаїчні і розвинені форми посуду нерідко трапляються в одних і тих же закритих комплексах. Проте простежується певна закономірність в співіснуванні і насамперед в переважанні тих чи інших форм. В ранніх комплексах відсутні розвинені типи горщиків, а в пізніх вони займають домінуюче положення.

¹⁵ V. Teodorescu. Despre cultura Ipotesti-Gindesti in lumina cercetarilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunenea Ploiesti).— SCIV, t. 15, N 4. Bucuresti, 1964, стор. 495.

¹⁶ Л. В. Вакуленко. Дослідження гончарної майстерні на Глибозькому поселенні.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 45—50.

Підставою для визначення часу існування селища в с. Устя є керамічний матеріал. Тут виявлені комплекси з найбільш ранніми формами ранньослов'янського посуду з ледь відігнутим вінцем і пізні, в яких переважає кераміка з добре відігнутим вінцем, інколи прикрашеним пальцевими зачіпами та насічками. Ранні форми посуду характерні для кінця V—початку VI ст.¹⁷, а розвинені — для VII ст.¹⁸

Таким чином, на основі ліпної ранньослов'янської кераміки та при врахуванні присутності черняхівської виникнення поселення в с. Устя можна віднести до кінця V ст., а кінець існування — до середини VII ст. Матеріали розкопок селища свідчать, що це — пам'ятка перехідного типу, яка фіксує своєрідну трансформацію культури східних слов'ян в середині I тисячоліття н. е. Нижче подаємо опис виявлених жител.

Житло № 1 було простежено в береговому зсуві. Від напівземлянки збереглася лише північна частина шириною 0,3 м і довжиною 3,1 м, долівка на глибині 0,9 м від сучасного рівня. В північно-східному кутку збереглася частина печі-кам'янки розміром 0,9×0,3 м, збудованої з великих уламків необробленого каменю. На плоскому глиняному черені знайдено ліпний ранньослов'янський горщик (рис. 3, 6).

Житло № 2 простежено в оголеннях берега за 17 м на схід від житла № 1. Збереглася лише північна сторона розмірами 2,9×0,4 м, основа якої викопана на 0,7 м від сучасної поверхні. В північно-східному кутку на рівні долівки виявлено частину печі-кам'янки площею 1,1×0,4 м. Плоский глинобитний черінь обкладено великими каміннями. В печі знайдено декілька ліпних ранньослов'янських (рис. 3, 3), а поблизу — черняхівських черепків.

Житло № 3 простежено в березі на відстані 80 м на схід від напівземлянки № 2. Збереглася лише північна частина розмірами 3×0,9 м. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Долівка викопана на глибині 1 м від сучасної поверхні. Піч-кам'янку, площею 0,9×0,7 м, збудовано з великого та дрібного каменю в північно-східному кутку. Південна частина печі зруйнована. Плоский глиняний черінь зроблено на рівні долівки. В заповненні житла трапляється як ліпна ранньослов'янська, так і кружальна черняхівська кераміка.

Поблизу печі виявлено велику кістку з відшліфованою стороною.

Житло № 4 простежено в береговому зсуві на відстані 25 м на захід від житла № 1. Від напівземлянки збереглася північна частина площею 3×0,5 м. Долівка заглиблена на 1,1 м від сучасної поверхні. У північно-східному кутку, на рівні долівки знаходилась піч-кам'янка. Від неї збереглася лише північна частина довжиною 1 м. Під камінням виявлено сліди череня. В північно-західному кутку споруди лежали два великих необроблених камені. Поблизу печі та на долівці знайдено ліпні фрагменти ранньослов'янської та кружальної черняхівської кераміки (рис. 5, 3, 8).

Житло № 5 було крайньою західною будовою другого ряду споруд. Його виявлено за 17 м на північ від напівземлянки № 2. Контури приміщення простежені по темному заповненню на глибині 0,85—0,90 м. Напівземлянка прямокутної форми розмірами 4×3,5 м. Вона заглиблена у ґрунт на 1,3 м від сучасної і на 0,5 м від стародавньої поверхні. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 6, 1). В центральній частині заповнення на рівні долівки знайдено розвал кам'яної вимостки з рваного плитняку та округлих гальок площею 2×2 м. На ній лежало вісім великих плоских каменів, верхня частина яких сильно обпалена. Очевидно, це залишки великого вогнища (рис. 6, 1). В заповненні виявлено ліпну ранньослов'янську (рис. 3, 8, 10, 11; 4, 2, 3, 5, 8, 10, 11, 13, 15) та кружальну черняхівську (рис. 5, 4, 10)

¹⁷ J. Poulik. Staroslovanska Morava, стор. 93.

¹⁸ И. П. Русанова. Зазначена праця, стор. 581.

кераміку, керамічне прясло, кістяний предмет з висвердленим отвором, залізну пряжку та залізну ніжку коси (рис. 4, 17—20).

Житло № 6 досліджено за 25 м на північний захід від житла № 5. Контури напівземлянки почали виступати на глибині 0,75—0,90 м від сучасної поверхні. Споруда прямокутної форми розмірами 4×3,5 м.

Рис. 6. Ранньослов'янські напівземлянки із с. Устя:

1 — житло № 5; 2 — житло № 7.

долівка заглиблена на 1 м від сучасної поверхні. Землянка орієнтована стінами за сторонами світу. В північно-східному кутку розчищено глинобитне вогнище підпрямокутної форми розмірами 1×0,8 м. На рівні долівки розкидане дрібне та велике каміння. Тут же знайдено кістки тварин, фрагменти ліпної ранньослов'янської (рис. 3, 1; 4, 4, 9, 16) і кружальної черняхівської кераміки (рис. 5, 1, 2, 5, 11). В центральній частині житла, ближче до південно-західного кута, виявлено розчавлений черняхівський горщик (рис. 5, 1).

Житло № 7 розташовано в південно-східній частині поселення на відстані 20 м від напівземлянки № 6. Приміщення мало майже квадратну форму розміром 3,7×3,6 м. Долівка заглиблена на 0,8 м

від сучасної поверхні (рис. 6, 2). В північно-західному кутку розчищено вогнище відкритого типу площею $1,7 \times 1$ м, яке викладено з дрібного плескатої каменю. В заповненні споруди виявлено ліпну ранньослов'янську (рис. 3, 2; 4, 6, 7, 12, 16) та в меншій кількості — черняхівську (рис. 5, 6, 7, 12) кераміку.

Л. В. ВАКУЛЕНКО

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ВОЛОСІВ НА ПРИКАРПАТТІ

Ранньослов'янське поселення поблизу с. Волосів Надвірнянського району Івано-Франківської області розташоване на західній околиці села в урочищі Лучки. Воно займає ділянку невисокого мисовидного виступу лівого берега р. Стримби, площею 30×50 м. На цій же території знаходиться поселення культури Карпатських курганів (перша половина I тисячоліття н. е.).

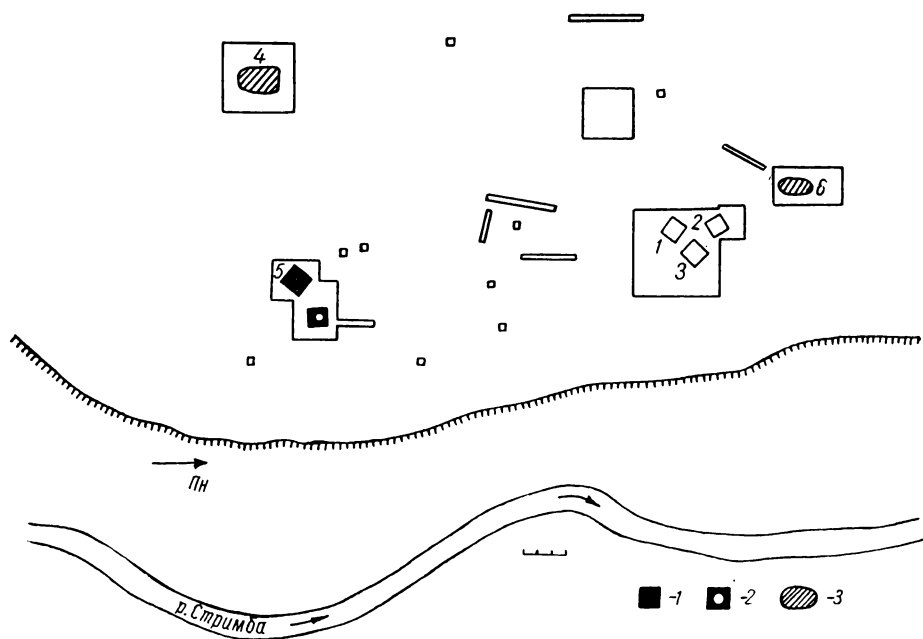

Рис. 1. Загальний план Волосівського поселення:

1 — ранньослов'янські напівземлянки; 2 — ранньослов'янська господарська споруда; 3 — наземні житла культури Карпатських курганів.

У 1968 р. археологічним загonom Івано-Франківського пединституту на території селища проводилися стаціонарні розкопки. Було досліджено площу 500 м², на якій виявлено три споруди культури Карпатських курганів та п'ять споруд ранньослов'янського часу (рис. 1). Культурний шар залягав на глибині $0,2$ м від сучасної поверхні і містив в собі уламки кераміки культури Карпатських курганів.

Серед ранньослов'янських об'єктів другої половини I тисячоліття н. е. чотири житла і одна господарська споруда (рис. 2, 1—4; 3, 1—2). Житла являють собою напівземлянки прямокутної форми, площею від $9,3$ до $14,28$ м², заглиблені на $0,6$ — $0,75$ м від сучасної поверхні. Стіни вертикальні, викопані під прямим кутом до долівок, які добре знівельо-

вані і втрамбовані. Споруди орієнтовані кутами за сторонами світу. Одне з жител (№ 2) має заокруглені кути (рис. 2, 1, 2, 3; 3, 1).

В кожному з жител виявлено залишки прямокутних печей-кам'янок. В трьох житлах вони стояли в східному кутку, а в житлі № 2 — в північному. Печі споруджувалися на рівні долівки, а в житлі № 5 — на материковому останці висотою 0,1 м. Найкраще збереглася піч

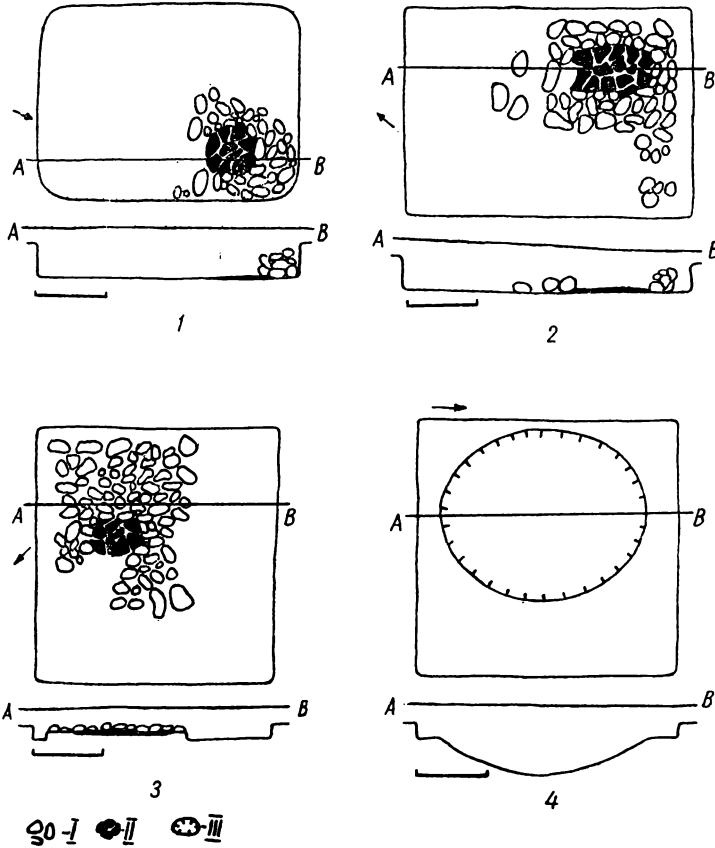

Рис. 2. Плани ранньослов'янських об'єктів:

1 — житло № 2; 2 — житло № 3; 3 — житло № 5; 4 — господарська споруда. I — каміння; II — черені печей; III — яма.

в житлі № 3. Вона прямокутної форми (1,8×1,5 м) і складена з великих гальок. Всі печі мали плоскі глинобитні черені овальної або прямокутної (житло № 3) форми. Ніяких інших деталей внутрішнього обладнання жител не простежено.

Прямокутні напівземлянки з печами-кам'янками відомі на широких територіях ранньослов'янського світу. Подібні житла виявлено в Подніпров'ї¹, на Верхньому² і Середньому³ Подністров'ї, на Волині⁴ та в багатьох інших місцях Східної та Центральної Європи.

¹ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 24; Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине.—МИА, № 108, 1963, стор. 151, рис. 3, 1, 3, 4 та ін.

² Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре.—РА, 1960, т. I, стор. 224.

³ О. М. Приходнюк. Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е. на Поділлі.—Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 131.

⁴ И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.—МИА, № 108, 1963, стор. 44, рис. 6.

Заглиблену господарську споруду квадратної форми з овальною ямою виявлено поблизу житла № 5 (рис. 2, 4). Вона зв'язана з цим житлом. Свідченням цього є те, що в заповненні житла і господарської

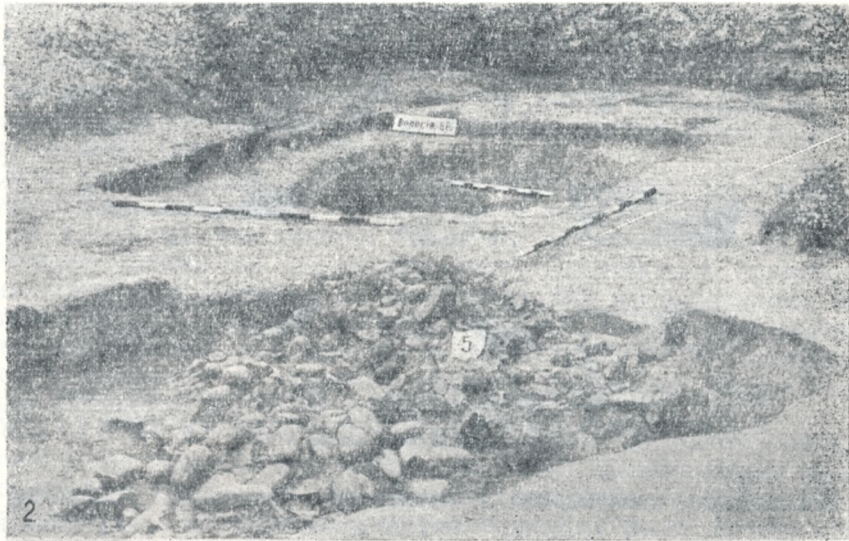
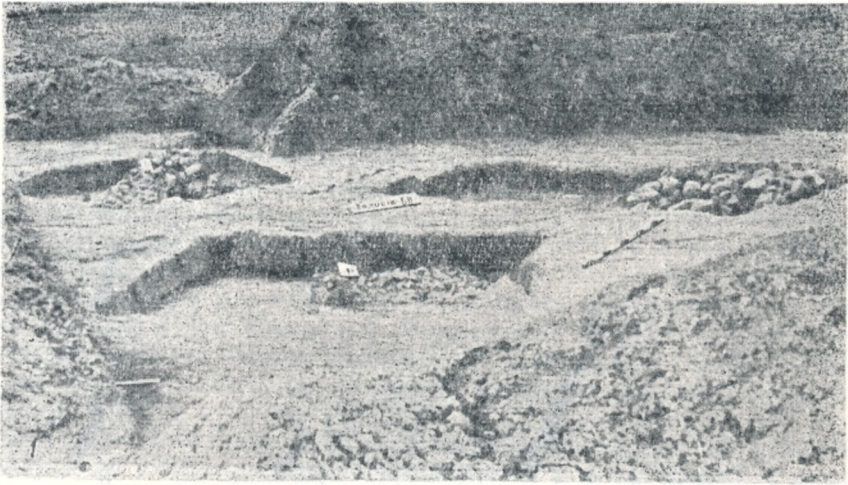

Рис. 3. Ранньослов'янські споруди на Волосівському поселенні:
1 — розкоп № 1 з житлами № 1—3, вид з південного заходу; 2 — розкоп № 2 з господарською спорудою і житлом № 5, вид з південного заходу.

споруди знайдено фрагменти одного й того ж орнаментованого горщика (рис. 4, 11, 12). Подібні споруди з господарськими ямами відомі на ранньослов'янських пам'ятках Середнього Подністров'я⁵.

Матеріал, знайдений в ранньослов'янських спорудах, бідний. Переважають уламки глиняних ліпних горщиків та сковоріток недбалой роботи з нерівномірним випалом поверхні. Тісто з домішками шамоту.

Фрагменти горщиків представлені виключно виробами з більш або менш відігнутиим вінцем, який плавно переходить в тулуб (рис. 4,

⁵ И. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1967 г. Каменец-Подольский, 1968, стор. 10.— Архів Інституту археології АН УРСР.

1—10). Деякі екземпляри прикрашені хвилястими лініями біля донця (рис. 4, 13) та рядами коротких заглиблених ліній (рис. 4, 11, 12).

Подібні за формою ранньослов'янські горшки виявлено на Волині⁶, в Західному⁷ і Південному⁸ Побужжі, в Подністров'ї⁹, в Чехословаччині¹⁰, Польщі¹¹, Румунії¹² та в багатьох інших місцях.

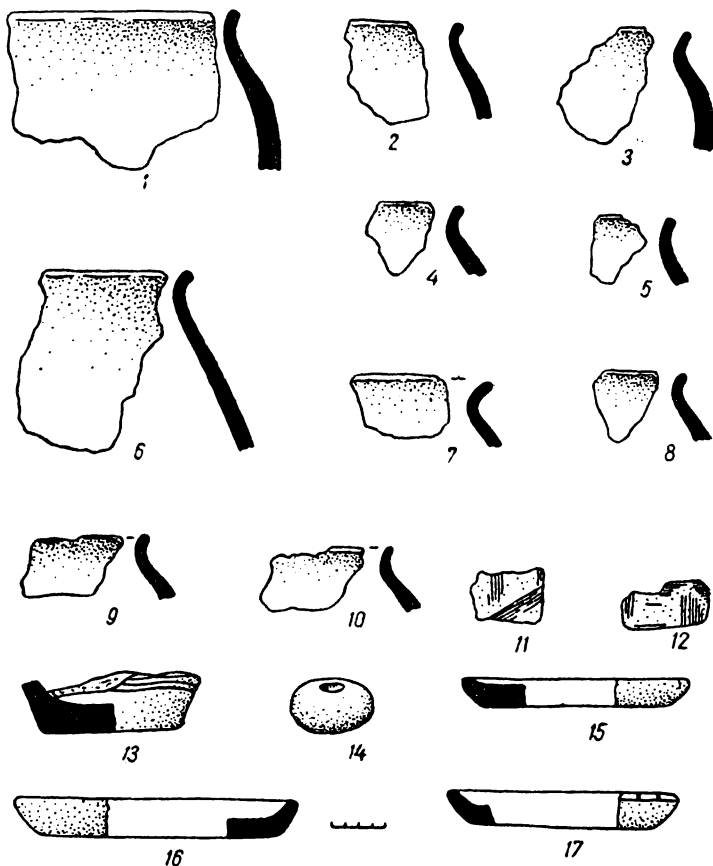

Рис. 4. Ранньослов'янська кераміка з Волосівського поселення:

1, 2, 16 — житло № 2; 3—6, 8, 12, 13—15, 17 — господарська споруда; 7 — житло № 3; 8—11 — житло № 5.

Сковорідки товстодонні з невисоким бортиком, діаметром 16—20 см (рис. 4, 15—17). Деякі з них по краю бортика прикрашені насічками (рис. 4, 17).

⁶ И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины.— AR, XX, 5, Прага, 1963, стор. 697, табл. I.

⁷ В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області.— МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 133, рис. 4, 1, 3; В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108, 1963, стор. 359, рис. 6, 7, стор. 361, рис. 7, 4, 6, 10.

⁸ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108, 1963, стор. 327, рис. 8, 1—14.

⁹ Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение в с. Незвиско на Днестре, стор. 232, рис. 13, 5; Б. О. Тимошук, О. М. Приходнюк. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 77, рис. 4, 1—8; И. А. Рафалович. Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв.— КСИА, вип. 105, М., 1965, стор. 127, рис. 31, 2, 4, 6, 7, 9.

¹⁰ W. Bergat. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko cialopalen w miejsc. Miedzyborow, pow. Grodzisk Mazowiecki.— WA, XXII, z. 1, 1955, стор. 81, рис. 4.

¹¹ J. Poulik. Staroslovanska Morava. Praha, 1948, t. 4, 2, 6.

¹² Мирча Д. Матей. Славянские поселения в Сучаве.— Дасія, IV, 1960, стор. 380, рис. 4, 1.

В господарській споруді також знайдено керамічне округле прясло діаметром 3 см та заввишки 2 см (рис. 4, 14). Заглиблені житла з пічками-кам'янками та характерний ліпний керамічний матеріал дозволяють попередньо віднести виявлені об'єкти до VI—VII ст.

Волосівське селище є одним з небагатьох ранньослов'янських пам'яток на території Прикарпаття, де раніше вони не були відомі. Це дозволяє стверджувати, що у VI—VII ст. територія Карпатського підгір'я була заселена слов'янами, матеріальна культура яких входить до кола праязких та корчакських старожитностей.

Нижче подаємо опис виявлених споруд.

Житло № 1 розташовувалося в північній частині досліджуваної площі, на відстані 20 м від річища ріки. Напівземлянка прямокутної в плані форми (3,1×3 м), була заглиблена на 0,75 м від сучасної поверхні. Приміщення кутами орієнтоване за сторонами світу. Розвал обгорілого каміння від печі-кам'янки містився у східному куті житла. Після розчистки був виявлений споруджений на рівні долівки черінь витягнутої овальної форми (0,9×0,5 м), підмащений глиною і обпалений до червоного кольору. В житлі виявлено фрагментовану ліпну кераміку.

Житло № 2 (рис. 2, 1) знаходилося на відстані 2,6 м на північ від житла № 1. Напівземлянка прямокутної в плані форми з заокругленими кутами (3,6×2,8 м) була заглиблена на 0,65 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Розвал каміння від печі-кам'янки містився в північному куті житла. На висоту 0,4 м збереглася частина задньої стінки печі. Черінь її, споруджений на рівні долівки, мав неправильну овальну форму (0,75×0,55 м) і був вимашений глиною та обпалений. В заповненні житла знайдено уламки ліпної кераміки (рис. 4, 1, 2, 16).

Житло № 3 (рис. 2, 2) розташовувалося на відстані 1 м на північний схід від житла № 1. Прямокутна в плані напівземлянка мала розміри 4,2×3,4 м при глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. Піч-кам'янка прямокутної форми (1,8×1,5 м) стояла в східному кутку. Від неї залишилися стіни висотою 0,45 м, складені з великого галечника. Черінь печі, розчищений на рівні долівки, мав прямокутну форму (0,5×0,7 м), підмащений глиною і обпалений до червоного кольору. Заповнення житла відрізняється незначною кількістю речових знахідок (рис. 4, 7).

Житло № 5¹³ (рис. 2, 3) розташовувалося на відстані 50 м від описаної вище групи споруд (жител № 1—3). Напівземлянка прямокутної в плані форми (3,3×3,6 м) була заглиблена на 0,76 м від сучасної поверхні. Приміщення орієнтоване кутами за сторонами світу. Розвал каміння від печі-кам'янки прямокутної форми (2,6×2,2 м) містився у східному кутку житла. Під камінням був розчищений глинобитний овальної форми черінь (1,1×0,8 м), споруджений на матеріковому останці висотою 0,1 м. В заповненні житла знайдені фрагменти ліпної кераміки (рис. 4, 9—11).

Господарська споруда (рис. 2, 4) знаходилась на відстані 1 м на північний схід від житла № 5. Приміщення мало квадратну в плані форму (3,6×3,6 м), заглиблене на 0,45—0,5 м від сучасної поверхні і було орієнтоване стінами за сторонами світу. В середині споруди, ближче до західної стінки, виявлено яму овальної в плані форми діаметром 2,5×2,8 м. Стінки ями плавно переходили у дно глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стінки і дно ями були вимашені глиною. В заповненні господарської споруди знайдений керамічний матеріал, аналогічний знахідкам в ранньослов'янських житлах: уламки ліпних горщиків (рис. 4, 3—6, 8, 12, 13), сковорідок (рис. 4, 15, 17), а також керамічне прясло (рис. 4, 14).

¹³ Житло № 4 відноситься до культури Карпатських курганів.

З ІСТОРІЇ ЕТНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ПОДНІПРОВ'І

Як відомо, етногенічна концепція літописця вважає племена Середнього Подніпров'я — полян, як і інші слов'янські племена, прийшлими¹. Спочатку поляни «в полъ седяху»², а потім переселилися на Київські гори. Ця теорія розселення слов'ян, в тому числі й полян, давно забута історичною наукою і практично, за рідким виключенням³, до неї в наш час не звертаються. Нам невідомо, що лягло в основу літописної розповіді про розселення слов'ян — усна історично-генеалогічна традиція або більш ранні письмові джерела, але безсумнівно, що в літописі знайшли відображення події, які мали місце в епоху формування літописних слов'янських племен.

У зв'язку з історією племен Подніпров'я нас в даному разі цікавить, які реальні історичні події, що мали місце в Подніпров'ї, відбиті в оповіданні літописця про заселення Київських висот прийшлими племенами полян. На це питання можуть відповісти лише археологічні матеріали, які дають конкретні дані з історії етнічних зв'язків населення Подніпров'я в епоху великого переселення народів (IV—VIII ст.).

Як відомо, наприкінці IV ст. в Причорномор'я просунулися зі сходу гунські племена, внаслідок чого докорінно змінилося співвідношення між кочовиками і землеробськими племенами на території Степової України⁴.

На жаль, складна проблема взаємозв'язків кочового і осілого населення території України у наш час по суті зводиться до визначення верхньої хронологічної дати черняхівської культури. І залежно від того, яку дату приймають дослідники — кінець IV ст. або VII ст., — вирішується питання про роль гунської навали в історії землеробського населення Лісостепу України. Більшість дослідників вважають що в Лісостепу гуни знищили черняхівську культуру, а деякі (М. Ю. Смішко, Є. В. Махно), навпаки, відстоюють безперервну лінію розвитку черняхівської культури до VII ст. Щодо Степової України, то тут конкретні археологічні дослідження підміняються загальновідомою цитатою Амміана Марцелліна⁵ про гунську навалу і механічно вирішується питання не на користь місцевої культури.

В південній частині Степової України, як і в Криму, розширюється база скотарського господарства за рахунок землеробського. За свідченням археологічних даних, матеріальна культура місцевих племен (греко-сарматська, черняхівська), як і місцевий етнічний компонент, не були знищені. Тут ми бачимо складний синтез культурних елементів місцевих і прийшлих племен. Передусім вивчення пам'яток епохи переселення народів показує, що з гунської навали не починається, а завершується певний етап в тій широкій тривалій інфільтрації скотарських племен, яка на Україні захопила не тільки Приазовсько-Причорноморські степи, а й просунулася далеко на північ — до пограниччя Степу і Лісостепу. Вивчення черняхівських могильників Причорномор'я на захід від Дніпра (Вікторівка, Ранжеве, Коблево, Щабалат) свідчить, що у IV ст. тут вперше з'являються поховання в ямах з заплічками, які належать болгаро-сарматському населенню⁶ Східного При-

¹ Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871, стор. 3 (далі: Ипат.).

² Ипат. 898 р.

³ С. П. Толстов. «Нарцы» и «Волхи» на Дунае.— СЭ, 1948, № 2, стор. 8—13.

⁴ Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тис. н. е.— Археологія, т. XXII. К., 1956.

⁵ В. Латышев. Известия древних писателей.— ВДИ, 1949, № 3, стор. 305.

⁶ Л. М. Рутківська. Про поширення поховальних ям з заплічками на Україні в I тис. н. е. (До проблеми праболгар).— Вісник Академії Наук УРСР. Нижня хронологічна дата цих поховань визначається нижньою датою черняхівських могильників Причорномор'я. На думку М. Б. Шукіна, нижня дата черня-

азов'я. Але ці поховання зустрічаються в більшій або меншій кількості в черняхівських могильниках не тільки Степової України, а й пограниччя Лісостепу і Степу від Дніпра до Прута (Вікторівка, Ранжеве, Шабалат, Данилова Балка, Миколаївський могильник, колгосп Придніпровський, Косаново, Переяслав-Хмельницький, Журовка, Ольшанська, Дерев'яне, Кантемирівка, Будешти, Малаешти та ін.).⁷ Дата цих поховань — IV—перша половина V ст., тобто вона включає і гунську епоху. Це свідчить про посилену інфільтрацію болгаро-сарматських племен на захід від Дніпра в гунську епоху. Над Понтійським морем розміщає болгар і Іордан, описуючи події V ст. н. е.⁸ В IV—V ст. в Причорномор'я просувається і ряд алано-сарматських племен, могили яких залишалися (підбої, деякі типи ґрунтових поховань) в черняхівських могильниках. Але не це є зараз темою нашого дослідження⁹. В даному разі нас цікавить характер етнічних взаємозв'язків в Подніпров'ї, як вони склалися в результаті переселення племен в IV—V ст. Ми вже звертали увагу на те, що в Нижньому і Середньому Подніпров'ї внаслідок переселення і осідання скотарських племен освоюються заболочені долини Дніпра і його притоків, де в умовах болотно-острівного ландшафту виникають селища і стійбища з характерним для них комплексним скотарсько-землеробсько-рибальським господарством¹⁰. Вони існують поряд з поселеннями на корінних берегах, характерних для черняхівської культури.

Матеріальна культура Подніпров'я IV—V ст. являє собою досить строкате явище. В північній частині Степової України, зокрема в Надпоріжжі, нами виділені пам'ятки типу Капулівки¹¹, матеріальна культура яких є складним синтезом місцевої черняхівської сармато-аланської та східної культур. Відчувається тут деякий вплив північної пізньюзарубинецької культури. На північ від порожистої частини Дніпра, на пограниччі Степу і Лісостепу, де, як відомо, дослідники виділяють середньодніпровський локальний варіант черняхівської культури, в заболоченій долині Середнього Дніпра і його притоків відомі синхронні болотно-острівні селища і стійбища двох типів. Перший тип — це поселення типу Ново-Липовське, Максимівка, Жовнін, Ломовате II. Вони дають типову черняхівську переважно гончарну кераміку з лискованою і шерехатою поверхнею та ліпну пізньюзарубинецьку.

Два поселення цього типу в с. Жовніно Чернобаївського району Черкаської області мали декілька могильників. В одному могильнику (в уроч. Носенки¹²) нами досліджені тільки тілоспалення в урнах, в другому могильнику (в уроч. Пристань) поховання, виконані за різними обрядами. Переважає тут тілопокладення за обрядом сармат-

хівських пам'яток сягає середини III ст., а К. Годловський вважає на основі пізніх матеріалів, які є в цих могильниках, нижню дату не раніше IV ст. Останньої дати дотримується і автор.

⁷ Э. А. Сыманович. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, № 139, 1967, стор. 205—237; його ж. Погребення V—VI вв. у с. Данилова Балка.— КСИИМК, вып. 48. М., 1972, стор. 62—70; його ж. Погребення I—III в. н. е. Николаевского могильника на Нижнем Днепре.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 232—233; його ж. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82, 1960, стор. 192—238; В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького.— Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 127—143; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139, М., 1967, стор. 77—135; Федоров. Малештинский могильник.— МИА, № 82. М., 1960.

⁸ Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, стор. 72.

⁹ Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби...; її ж. Поселення IV—V ст. н. е. біля с. Капулівки на Нижньому Дніпрі.— Археологія, т. XXIV. К., 1970.

¹⁰ Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тис. н. е.— Археологія, т. XXII. К., 1959; її ж. Поселення IV—V ст. н. е.

¹¹ Л. М. Рутківська. Поселення IV—V ст. н. е....

¹² Л. М. Рутковская. Раскопки в с. Жовніно.— Археологические открытия 1970 г. М., 1971, стор. 288—289.

ських і аланських племен. Більшість кістяків орієнтована головою на північ. Положення ніг — витягнуті, витягнуті перехрещені, скорчені. В одному похованні¹³, в якому кістяк лежав головою на північ в витягнутому положенні з перехрещеними ногами, було шість посудин (гончарні черняхівські миски, чаші, горщик), реберна частина вівці, під якою лежав залізний ніж, поруч кістки птиці, а біля голови кістяний гребінець. На дні однієї глибокої чаші, яка була в руці, знаходилося дрібне вугілля, що свідчить про наявність культу вогню в поховальному ритуалі. Виявлені поховання виконані за обрядом повторного захоронення кісток, які супроводжуються кістками тварин, битим посудом, галькою, а іноді і залізним ножиком. Особливо цікавим є поховання, в якому лежав напівзруйнований кістяк, орієнтований головою на північний схід. Біля нього стояла невелика сіра гончарна мисочка, в ній лежало дев'ять гальок, а навколо битий посуд, гальки і залізні речі, які були повністю зруйновані ерозією. Не вдаючись до характеристики могильника, зауважимо, що описані вище два поховання, як і могильник в цілому, типові для меотських племен північного Кавказу.

Таким чином, незважаючи на те, що матеріальна культура, і передусім кераміка, тут черняхівська (за виключенням поодиноких фрагментів біконічних ліпних посудин пізньозарубинецького типу), населення — північно-кавказького походження.

Говорячи про строкатість населення згаданих болотно-острівних поселень, цікаво згадати глечик черняхівського типу, на ручці якого була сарматська тамаа у вигляді тризубця, що був знайдений в с. Жовтінно на останці в долині р. Сули в черняхівському могильнику поблизу від згаданого вище могильника. Цей тризубець повністю повторює тризубці на підковоподібній фібулі із могильника в урочищі Пристань, що була знайдена учнями в розмитому березі¹⁴.

Як вже було сказано, в долині Середнього Дніпра, крім болотно-острівних поселень описаного вище типу з черняхівською керамікою, є другий тип болотно-острівних поселень. Ми маємо на увазі поселення типу Крутьки, Мойсинці, Самовиці (Ірклієвський район Черкаської області), виявлені археологічною експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна, в зоні Кременчуцької ГЕС в 1956—1957 рр. В. Н. Даниленко причисляє керамічні комплекси цих селищ до пізньозарубинецького (київського), а Є. В. Махно до беседівського типу. Як би не вирішувалося зараз це питання, ми нагадали про існування їх для того, щоб показати строкатість матеріальної культури населення на пограниччі Степу і Лісостепу в IV—V ст., яке заселяло долину Дніпра.

Не менш строкатим було населення, яке мешкало на черняхівських поселеннях типу Журовка, Леськи, Кантемирівка, що розташовувалися на корінних берегах річок. Тут, як ми вже вказали вище, в черняхівських могильниках IV—початку V ст. з'являються поховання в ямах з заплічками, що належать болгаро-сарматському населенню, в підбоях, в ґрунтових ямах з деталями сарматського обряду.

Згадані вище археологічні пам'ятки свідчать про те, що на пограниччі Степу і Лісостепу проходив процес інфільтрації населення з півдня, яке співіснує з корінним (пізньозарубинецьким) населенням і якоюсь мірою асимілюється. Внаслідок цього ускладнюється етнічний склад населення, господарство. Як це не парадоксально, а осідання степових кочових племен тут не приводило до занепаду землеробства, а, навпаки, сприяло його розвитку.

Відомо, що в період черняхівської культури (в догунський час) вже склалося стійке землеробство. Кочовики, осідаючи в нових для

¹³ Розкопки автора в 1971 р.

¹⁴ Знахідка передана автору учнем місцевої школи А. Халявкою в 1971 р.

них географічних та кліматичних умовах, переймали їх досвід, склад культури, техніку землеробства. Отже, в післягунський час землеробство розвивається на основі землеробства черняхівської культури догунського часу. Більш того, осідання кочовиків якоюсь мірою сприяло розвитку землеробства, тому що тепер під посіви освоюються цілині ґрунти заплави. За цих умов було необхідно вдосконалювати техніку обробки землі. Поряд з черняхівським безвідвальним ралом у гунський час з'являється наконечник леміха плуга, який має більші розміри, трохи вигнута лопасть, по боках якої наварені полоски заліза та чересло (Благовіщинка, Коровинці). Ця форма плуга розвивається і в пізніші часи (Сахнівка, Пастирське та ін.).

Про те, що процес посиленої інфільтрації степових племен на пограниччі Степу і Лісостепу мав місце протягом всього раннього середньовіччя, свідчать археологічні пам'ятки.

В VI—VII ст. в північній частині Степу і на межі з Лісостепом виникає культура (тип Стецівка I—Молочарня), генезис якої пов'язаний з болотно-острівними поселеннями типу Крутьки, Мойсинці, але в якій відчутний вплив культури племен більш північних територій (тип Корчак, Колочин)¹⁵. У VI—VII ст. сюди проникають окремі металеві вироби (Молочарня, Волоське, Коробівка і ін.) і цілі скарби (Мартинівка, Хацки, Малий Ржавець та ін.) з Південноруських степів і Північного Кавказу, які свідчать про нове просування на північ степових племен (авар, алан).

Але особливо велика інфільтрація виявляється на основі археологічних пам'яток з кінця VII—VIII ст. Як відомо, в цей час в степах Причорномор'я під тиском хазар починається переселення степових племен. Воно проходить в межах Приазовсько-Причорноморських степів, на заході йде в напрямку Дунаю, на сході — середньої Волги. В цей час відбувається суцільна колонізація степовим населенням території по Сіверському Дінцю, території Надпоріжжя з прилягаючою до нього частиною Лівобережжя Дніпра, де відомі пам'ятки салтово-маяцької культури і аланської.

Далі на північ, в північній частині Степу і південній частині Лісостепу наприкінці VII—VIII ст. на базі культури попереднього часу (Стецовка I—Молочарня) формуються культури типу Луг I—II (Пеньківка)—Пастирське під сильним впливом племен — носіїв культури салтово-маяцької і Канцерки. Це видно за особливостями керамічного комплексу (поширення сірого гончарного посуду, зміни в ліпному посуді і грубому гончарному), а також по прийомах побудови будівництва. Вплив культури типу Канцерки, носіями якої були алани Північного Кавказу, на культуру Пастирського городища і типу Луг I простежується за особливостями керамічного комплексу, характером його орнаментативної, а також за типами жител. У зв'язку зі сказаним цікаво відзначити, що спектральний аналіз глини сірого гончарного посуду, прикрашеного поздовжніми пасмами, з Пастирського городища показав, що вона ідентична глині Канцерського посуду, яка в свою чергу має рідкісний хімічний склад, бо включає рідкоземельні елементи¹⁶. Це доводить, що значна кількість гончарного посуду Пастирського городища походить з Канцерки. Водночас тут з'являється посуд, який наслідує Канцерському¹⁷.

Іншими словами ця культура, розвиваючись в перехідній зоні (пів-

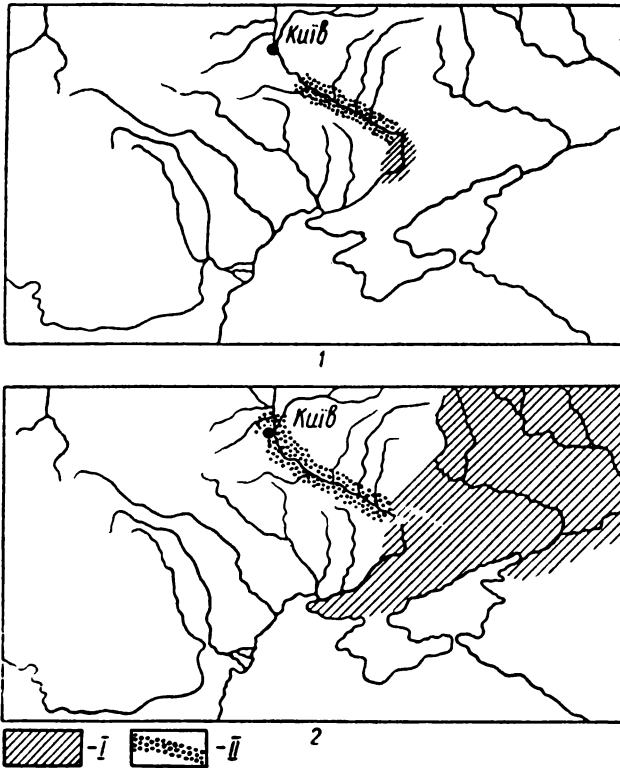
¹⁵ Л. М. Рутковская. О датировке поселения у с. Стецовка. Друкується.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Наше положення про розвиток на пограниччі Степу і Лісостепу єдиної культури типу Луг I—Луг II—Пастирське під впливом культури типу Канцерки і салтово-маяцької без детального хронологічного уточнення прийняла А. С. Сміленко (див.: «Слов'яни і степові племена в Південному Придніпров'ї»). Дальше уточнення хронології Пастирського городища і Канцерки дасть змогу говорити про відношення їх до поселень Луг I—Луг II в рамках більш вузької хронології.

нічній частині Степу і південній Лісостепу) від кочових культур Азово-Причорноморських степів до осілих землеробських культур Київщини, була своєрідним симбіозом цих культур.

Наприкінці VII—VIII ст. в Приазовсько-Причорноморські степи зі сходу просунулися кочовики на чолі з хазарами. Тут вони нанесли

Схеми поширення степових племен в долині Дніпра:
 I — зона суцільної колонізації; II — зона інфільтрації;
 1 — IV—VII ст. н. е.; 2 — VIII ст. н. е.

удар кочовій державі (Великій Болгарії), і, як свідчать писемні джерела, болгари зі своїми союзниками змушені були переселитися на Дунай, в Подніпров'я та Поволжя.

Як свідчать матеріали з поселення VIII ст. в с. Ходосівка Києво-Святошинського району¹⁸, під час переселення племен з Причорномор'я наприкінці VII—VIII ст. інфільтраційна зона вже не обмежується північною частиною Степу і південною Лісостепу (ареал культури Луг I—Луг II—Пастирське), як це було в попередні століття, а розширюється на північ, включаючи Київ (рис. 1). Це явище (тобто розширення зони посиленої інфільтрації) дослідники констатують і на території Поволжя, де інфільтрація племен має місце в середній течії Волги¹⁹.

В світлі сказаного вище стає зрозумілою і міграція родових тамг. Знак двозубця і тризубця вже привертав спеціальну увагу дослідників у зв'язку з питанням про походження князівських знаків Київської Русі²⁰. Міграція їх з Причорномор'я в область Середнього Придні-

¹⁸ Р. С. Орлов. Поселення з керамікою волинцівського типу на Київщині.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV. К., 1972, стор. 236—241.

¹⁹ В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

²⁰ Б. А. Рыбаков. Древние Русы.—СА, XVII. М., 1953; його ж. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.—СА, VI. М., 1940, стор. 227—257.

пров'я доведена. Знаки у вигляді двозубця—тризубця простежуються протягом значного часу без перерви від сарматських знаків Причорномор'я до знаків Рюриковичів. Причому в Придніпров'ї ці знаки, відомі з гунської епохи²¹, існують протягом всього раннього середньовіччя і переходять в епоху Київської Русі.

Приведені вище археологічні дані свідчать, що матеріальна культура племен Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської держави була результатом складного процесу взаємопроникнення і інтеграції різних культурних елементів. Тому у вивченні походження племен Середнього Подніпров'я, в тому числі і полян, головним є питання історичних зв'язків населення цієї території з оточуючими їх як південними, так і північними племенами.

Порівнюючи дані археологічних досліджень з літописними повідомленнями про полян, звертаємо увагу на саму назву «поляни» («степовики»)²², що виступає тут не як самоназва племені, а як назва, яку дали переселенцям зі Степу місцеві жителі. Походження назви «поляни», племена яких поселилися по Дніпру, літописець пояснив так: «полянами же звухуся, зинежте в полъ сѣдяху», тобто степовиками прозвали їх тому, що вони жили в степу. Може саме тому, що це не була самоназва племені, пояснюється та дивна обставина, на яку звернув увагу Б. А. Рибаків, що крім літописця-киянина, ніхто не знав про полян. В договорах з греками й інших письмових джерелах Х—ХІІІ ст. серед назв слов'янських племен (кривичи, древляне, северяне, радимичи, вятичи) назва «поляни» відсутня, зате є руси²³. Як відомо, при переселенні порівняно невеликих племінних груп або при поступовій тривалій інфільтрації племя втрачає самоназву, і навпаки, переселення великих племінних груп і компактність їх розселення сприяє збереженню племінної назви.

З викладеного можна дійти висновку, що історичним зерном в генеалогічній місцевій традиції, яка відбилася в оповіданнях літописця про переселення полян, лежало розселення місцевих племен, які жили на пограниччі Степу і Лісостепу і під тиском осідаючих кочових племен розселялися далі на північ в напрямку Києва. Саме їх, а не кочовиків Причорноморських степів, треба розуміти під полянами (степовиками) літопису.

О. А. КУПЧИНСЬКИЙ

ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ на *-ИЧИ*

Кожний топонімичний тип назв виникав у відповідних суспільно-історичних умовах. Тому фактори, які впливали на появу назв, звичайно вивчаються на основі цих назв. Дана обставина дозволяє розглядати назви при оцінці суспільних явищ, вона сприяє «в'ясненню важливих деталей, що характеризують структуру суспільства»¹. Усі географічні назви незалежно від типів, класів, категорій тощо виникали внаслідок складного процесу розвитку суспільства. На їх появу впливали як мовні, так і позамовні чинники²: історико-етнічні (звичайно переселення народів), економічні, патронімичні (здебільшого соціально-історична структура співжиття людей) та ін.

При дослідженні генезису назв на *-ичі* (*Домагостичі, Микулічі,*

²¹ Л. М. Рутківська. Поселення IV—V ст. н. е. ..., стор. 211.

²² О. С. Стрижак. «Поляни». Друкується.

²³ Ипат. 898 р.

¹ В. Н. Топоров. Некоторые соображения в связи с построением топонимасики. Принципы топонимики. М., 1964, стор. 4.

² R. Krajšovič. Toponymia ako prameň socialnych dejín Slovanov v dobe ranofeudalnej a feudalnej.—Československe přednášky pro V Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, стор. 151—152.

Петричі) спираємось на тезу, що назви цього топонімічного типу виникли на певному точно визначеному ступені господарського розвитку суспільства. Люди на даному етапі розвитку були здатні виражати за допомогою мовних засобів саме ту, а не іншу ознаку свого життя.

Утворення назв зумовлювали такі чинники: а) називач, який називав об'єкт за тією чи іншою ознакою; б) об'єкт, тобто назване поселення, як носій указаної ознаки (явища); в) мовні засоби, тобто мовне оформлення, мовна одиниця, якою даний об'єкт був названий³.

Топоніми на *-ичі* є витвором давньої епохи історії слов'ян. Т. Войцеховський відносить їх появу до V ст., Ф. Пекосінський — до VI, Я. Вонцель — до VI ст.⁴ За свідченням пам'яток, їх утворення проходило також значно пізніше. Процес нашарування назв на *-ичі* відбувається з часів племінного співжиття і господарювання людей протягом цілого середньовіччя, сягаючи нових часів. Це попередньо вказує на різну соціально-історичну та мовну природу появи цих назв. З'ясування її висвітлює рід зв'язку між суспільною функцією у сфері творення і надавання назв об'єктам різних періодів та заселенням краю.

Аналіз суспільно-історичних підстав творення назв на *-ичі* буде-ться на з'ясуванні розвитку дотопонімічної бази назв, на вивченні зв'язку між цією базою й об'єктом називання і характеристиці процесів виникання назв об'єктів. Взагалі досліджуваний матеріал дозволяє виявити дві утворені під впливом історичних факторів дотопонімічні формації назв місцевостей на *-ичі*.

1. Власна патронімічна назва спорідненого колективу (рід, широка родина, мала родина, патронімія), в основі якої лежить наймення родоначальника. Така історична база географічних назв характерна для первіснообщинного ладу, хоч традиційні форми її продовжують розвиватися до XVI—XVII ст. Назва колективу переходить і закріплюється без змін на місце, яке заселяє даний колектив. За значенням назва такого об'єкта є патронімічною.

2. Власна назва або апелютив різного походження і значення творить формації на *-ичі* за аналогією до патронімічних назв. Поява їх у топонімічній системі — вторинне явище, пов'язане з відмиранням первісної реалії і втрати первісного значеннево-функціонального навантаження форманта *-ичі*. Ці назви за значенням є лише зовнішньо, уявно патронімічними⁵.

Розглянемо лише історичну базу назв на *-ичі*, в основі якої лежить власна назва спорідненого колективу.

Перші утворення назв на *-ичі* припадають на період первіснообщинного ладу. Власне, рід (родова община), первісна одиниця зв'язку осіб, з'єднаних походженням від одного предка, кладе початок розвитку патронімічного типу назв місцевостей.

Спосіб творення патронімічних назв на *-ичі* (від батька) вказує, що їх виникнення припадає на другий етап еволюції суспільства: патріархальну сім'ю родової общини пізнішого часу, коли вся сім'я була вже зосереджена навколо чоловіка. Зміна суспільно-виробничої ролі чоловіка, підняття його суспільного становища (не чоловік входить у сім'ю жінки, як за часів матріархату, а, навпаки, жінка з іншого роду вливається у патріархальну сім'ю), зміни форми шлюбу на користь моногамії і, нарешті, впровадження патріархального поселення (в межах широкої родини) становлять ранню суспільну основу для появи патронімічної назви⁶. Від імені батька-родоначальника *Мисляти*

³ R. Krajčovič. K otázke socialneho rozvrstvenia staroslovanskeho etnika na Slovensku.— „Slovensky Narodopis“, № 4—5, roč. IV. Bratislava, 1956, стор. 339.

⁴ О. А. Купчинський. Топоніми на *-ичі* і питання заселення України.— Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, стор. 80 та ін.

⁵ Наприклад, *Піддубичі* поселенці під дубом; *Митничі* <митники або поселенці на митниці.

⁶ М. О. Косвен. Семейная община и патронимия. М., 1963, стор. 41—42.

утворюється назва нащадка *Мислятич*, наймення роду — *Мислятичі*. Цей зв'язок у назвах незалежно від їх різних ономастичних категорій виражається словотворчим формантом *-ич-і* (<*-itjъ)⁷. Він відомий при різних суспільних формаціях у формах пізніших інститутів співжиття людей. Це підтверджується письмовими пам'ятками, дослідженнями історії слов'ян і слов'янських мов, спеціальними дослідженнями з топонастики⁸.

Таким чином, назва роду виступає як первісна історична база для утворення географічних назв на *-ичі*.

До складу територіальної спільності родів входили менші за рід групи, патріархальні сім'ї (так звана широка, або велика, родина). Широка родина під владою батька-патріарха об'єднувала три-чотири (у пізньому середньовіччі на Лівобережній Україні шість-сім) чоловічих поколінь разом з жінками та нащадками, а також приймаками (вільними й невільниками)⁹. Вона утворювала єдине господарство при колективній власності на землю¹⁰ і на основні знаряддя виробництва. Її члени «живуть разом в одному дворі, спільно обробляють свої поля, харчуються і одягаються із спільних запасів і спільно володіють надлишками доходу»¹¹. Загальне керівництво широкою патріархальною родиною належало сімейній раді, на чолі якої стояв родоначальник, старійший сім'ї, від імені якого походила назва широкої родини. Спосіб творення назви широкої родини аналогічний з творенням назви роду: ім'я батька-родоначальника (*Мал*) — назва широкої родини (*Маличі*).

Перед дослідником постає важливе питання: чи назва роду і широкої родини при розмноженні її і сегментації зберігала в своїй основі, переходячи на всіх нащадків, наймення засновника роду, чи її основа мінялася з покоління в покоління, а патронімічний зв'язок виражався лише суфіксальною частиною назв?

Визначальним для з'ясування шляхів переходу назв у межах даних колективів, можливо, був факт освоєння земель і осідання на них родин. Коли для роду в цілому «не існує територіальних меж, оскільки основна риса його побуту — кочування...» і єдність його «дер-

⁷ Формант *-itjъ виник у праслов'янську добу.

⁸ М. Кордуба. Земля свідком минулого (Географічні назви як історичне джерело). Львів, 1924, стор. 7 та ін. (окремий відбиток); його ж. Що кажуть нам назви осель? Львів, 1938, стор. 10—12; його ж. Українська колонізація (за назвами). — Історія Холмищини і Підляшшя. Краків, 1941, стор. 28—33; М. О. Косвен. Программа для собирания сведений о патронимии и структуре рода. — Краткие сообщения Института этнографии. М., 1951, стор. 20—30; його ж. Семейная община..., стор. 92, 111 та ін.; його ж. Патронимия и ее роль в истории общества. М., 1964, стор. 1—4 та ін.; О. А. Купчинський. Згадана праця, стор. 74—92 (література); F. Palacky. Geschichte von Böhmen. B. I, 2 Aufl., Prag, 1844, стор. 143, 169; K. J. Jireček. Slovanské pravo v Cechach a na Moravě, D. I—II. Praha, 1863—1864; T. Wojciechowski. Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich, t. I. Kraków, 1873; K. Kadlec. O prawie prywatnem zachodnich Słowian przed X wiekiem. — Encyklopedia Polska, t. IV, cz. 2. Kraków, 1912, стор. 90, 94—95; S. Rospond. Zagadnienia osadnictwa słowiańskiego w świetle toponomastyki. — „Kwartalnik historyczny”, t. LII. Lwów, 1938, стор. 353—373; E. Schwarz. Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München und Berlin, 1931; H. Krahe. Ortsnamen als Geschichtsquelle. Heidelberg, 1949 (література); H. Łowmiański. Początki Polski, t. I. Warszawa, 1963, стор. 348—360; t. III. Warszawa, 1967, стор. 11—222.

⁹ И. Лучицкий. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине. — Отечественные записки, т. CCLX. СПб., 1882, стор. 172 та ін.; J. Bardach. Historia państwa i prawa Polski, t. I, do połowy XV wieku. Warszawa, 1965, стор. 58. Окремі дослідники бачать в період розквіту широкої родини у її складі так звані тісні родини.

¹⁰ Д. Похилевич. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. — Материалы по истории земледелия СССР, т. I. М., 1952, стор. 338 та ін.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21. К., 1964, стор. 59; М. Грушевський. Історія України-Руси, т. I. К., 1913, стор. 352—353; М. О. Косвен. Семейная община..., стор. 4, 40—54.

життя на родовій свідомості, пам'яті про спільне походження і зв'язок родичів»¹², то широка родина — це союз, пов'язаний не стільки кровною єдністю, скільки територією та економікою. Вона, як відомо, охоплює вже значну кількість чужородців. Переміщення членів родової общини в межах роду залежало від волі родоначальника. В умовах широкої родини це пояснюється використанням землі. Відомо, що перехід до її обробітку остаточно підважує основи роду, як суспільного інституту. У цьому ж напрямі діяли також інші чинники — технічний поступ і зростання вироблюваних продуктів, політична інтеграція і виникання органів, які забезпечували населенню безпеку, тощо. На основі аналізу пізніх пережиткових форм співжиття людей (зокрема, оформлення у дворища), використовуючи ретроспективно-порівняльний метод та джерела, які відносяться до історії інших народів, і враховуючи стійкість основ побуту родового суспільства з притаманним йому спадковим характером у переходах багатьох ділянок життя¹³, можна припустити, що спочатку назва роду як у родовій общині, так і в широкій родині використовувалась за традицією і могла беззмінно переходити з покоління в покоління. Утворена від наймення *Ждан* назва роду або широкої родини *Жданчі* (*Ждановичі*) зберігалась в ряді поколінь протягом певного часу. Це диктувалось також можливостями історичного «вростання» родової общини в ранню родинну общину. Після того як рід був заснований батьком-родоначальником, сини, скільки б їх не було, одружуючись, залишалися при батькові. Вмирає батько, сини не діляться, а користуються батьківським майном. Із смертю прадіда на його місце вступає дід, із смертю діда — батько, а зі смертю батька владу поновлює один із синів, звичайно старший у роді. Він ще при житті старого батька повністю заступає його в управлінні родовими справами, а після його смерті, успадковуючи старшинство, заступає батька для молодших¹⁴. Разом з владою до нього від батька переходить (як колись від прадіда до діда та від діда до батька) назва. Наймення засновника роду *Велигор* поширюється на наступника родоначальника сина *Велигора* — *Самобора Велигорича* (незалежно від того, що сини, внуки, правнуки могли мати, перебуваючи всередині роду, свої імена) і закріплюється як назва роду *Велигоричі*. Ця назва й переходить з роду в рід. На такий перехід, очевидно, вказують і назви племен: «...а *Вятъко* съде *съ родомъ* своимъ по Оцѣ отъ него же прозвашася *Вятичи*» (недат. частина, Лавр., 5); такого ж походження назва племені *Радимичі* — «и пришедъша съдоста *Радимъ* на Съжю прозвашася *Радимичи*» (недат. частина, Лавр., 5); *лютичі* < *Лют*, *Лютко*¹⁵.

Однак назви у слов'ян беззмінно переходили і закріплювались лише в період існування первісної родової общини і на світанку розвитку широкої родини¹⁶. Відомо, що «чим довше жив рід у своєму селі..., — пише Ф. Енгельс, — тим більше споріднений характер зв'язку відступав на задній план перед територіальним»¹⁷. Із постійною та стійкою лока-

¹² Б. Д. Греков. Энгельс и проблема родового строя у восточных славян. — Избранные труды, т. 3. М., 1960, стор. 358. Окремі дослідники характеризують рід, як «коло споріднених, що становить поселенську і продукційну одиницю», який, однак, був рухливим. Н. Lowmiański. Згадана праця, т. I, стор. 351; т. 3, стор. 347—348.

¹³ К. Грушевська. Примітивне мислення і його відгомони в нашій фольклорі. З примітивної культури. Розвідки і доповіді. — ВУАН, № 27. К., 1924, стор. 75—109.

¹⁴ М. С. Соловьев. История России с древнейших времен. М., 1959, стор. 98.

¹⁵ A. Brückner. Wierzenia religijne i stosunki rodzinne. — Encyklopedia Polska, t. IV, cz. 2. Kraków, 1912, стор. 179; А. В. Соловьев. Русичи и Русовичи. — Слово о полку Игореве — памятник XII века. М.—Л., 1962, стор. 288.

¹⁶ Так розвивались назви і в інших народів. Пор. у франків, саксів, фризів, алеманнів назви на *-ing*, *-ingen*. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 514—515. Аналогічні приклади відомі у інших народів — скандинавське *-sön* (*Jakobsön*); вірменське *-ьянч* або *-ян* (*Маркосьянч*, *Акопян*), іранське *-заде* (*Джафар-заде*) та ін.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 145.

лізацією широкої родини змінюється принцип переходу назв. Широка родина територіально розмежовується і поділяється. Це дає підстави для такого розвитку назв, при якому вони не переходять в ідентичному вигляді від предків на нащадків, а з кожним новим поколінням міняються у своїй основі (в умовах неосілої общини цього не було). Стимулом даного явища була майнова диференціація спільноти, пов'язана здебільшого з обробітком землі, зростаюче господарське членування сімей і, нарешті, виділення родини, розміром у декілька плугів, на нові місця. Розмежування широкої родини і відділення її членів було основним критерієм появи нових назв колективів і новоназваних об'єктів. Первісне заселення, як відомо, ґрунтувалося на «взаємному і постійному відділянні», «взаємному обміні впливів» між такими двома чинниками, як земля, «що представляє певну суму фізіографічних умов», і суспільним організмом, який зі свого боку характеризує «у кожній епосі відмінну суму соціальних відносин»¹⁸. Виникненню нових назв у межах широкої родини, головним чином під час її розпаду, сприяли паралельно існуючі однородинні і малочленні форми співжиття людей. Поряд із назвою широкої родини *Бояничі* виступають нові назви її членів — сім'ї *Перемиличі*, *Путятичі*, *Касичі* і т. п.¹⁹.

Орієнтаційно цей період припадає на час до використання селянами орної техніки у землеробстві, тобто до половини, а можливо, і від другої половини V ст. З переходом до обробітку землі на вищому рівні, на думку Г. Ловмянського, припинилося вже «надавання патронімічних назв на теренах нової колонізації»²⁰. Однак цей процес тривав і пізніше, розвиваючись у різних напрямках, поширюючись на величезну частину слов'янських територій. Так, на основі широкої родини з'являються менші самостійні форми співжиття людей — малі родини. Вони складалися переважно з батьків і дітей²¹, які разом вели спільне господарство. Малі родини територіально відокремлювались. У малій родині одна і та ж патронімічна назва на *-ичі*, утворена від імені родоначальника-батька, поширюється лише на одне (рідше два) покоління. Патронімічний зв'язок онуків, правнуків і т. п. засвідчується не найменням діда або прадіда, а формантом *-ич-і*: *Милятичі* (родова назва синів) від особової назви *Милята*, *Саможиричі* (родова назва внуків *Миляти*, відділених синів *Саможира Милятича*), *Ярославичі* (родова назва правнуків *Миляти*, внуків *Саможира Милятича*, синів *Ярослава Саможирича*) тощо.

Наші найраніші пам'ятки майже не дають відомостей про процес формування (природу розвитку) патронімічних назв. У недатованій частині «Повісті временних літ» згадується: «Полянѡмъ же живущемъ особѡъ и володѡющемъ роды своими... и живяху каждо съ своимъ родомъ и на своихъ мѡстѡхъ, владѡюще каждо родомъ своимъ» (Лавр., 4). Автор «Повісті» знає про давню форму життя полян — рід, але цілком не розкриває змісту її і пов'язаних з нею суспільних відносин, на ґрунті яких виникала назва. Це випливає з того, що для літописця родовий лад був далеким минулим. У його епоху він виступав уже як архаїзм

¹⁸ K. P o t k a ŋ s k i. Pisma pośmiertne, t. I. Kraków, 1922, стор. 94.

¹⁹ Виділена родина зберігала назву широкої родини, з якої виходила, очевидно, лише в тих випадках, коли вона мирно розходилась з іншими членами широкої родини за традиційною родовою сегментацією і зберігала в пам'яті особливу повагу до першого засновника родини. Це траплялося також при відділенні молодших братів, яких на початку могла супроводжувати тільки пращурівська (батьківська) назва. У південних слов'ян цей факт міг виявлятися у декількох назвах, які супроводжували виділену родину; назва племені, назва роду, назва задруги, назва малої родини. Пор. R. Grujić. Plemenski rječnik ličkokrbavske županije.— Zbornik na Narodni život i Običaje Južnih Slavena, t. XXI. Zagreb, 1897, стор. 273—364.

²⁰ H. L o w m i a ŋ s k i. Згадана праця, т. 3, стор. 225.

²¹ J. V a r d a c h. Згадана праця, стор. 58.

у пережиткових формах малої, рідше великої родини²². Літописи подають ряд прикладів власних назв, переважно князівських родів. Назви ці виникли на основі пізніх видозмін малої родини, причому на патронімічність вказували тільки суфікси. Вони є ілюстрацією розвитку історичної бази патронімічних назв на *-ичі* у період існування Київської держави:

«Ярославици же си есть Изяславъ, Святославъ и Всеволодъ» (1067, Іпат. 270), тобто сини Ярослава Володимировича. «Собрашася въ любовь князи Рустіи, си есть Святополкъ Изяславичъ, Володымеръ Мономахъ Всеволодовичъ, Василко и Володаръ Ростиславичи, Володымера Ярославича внуци, Давыдъ и Олгъ Святославичи» (1097, Іпат. 282).

Аналогічні родові назви закріплювалися за різними давньоруськими станами — від бояр і князівських прибічників до «простолюдинів» (принцип творення назв не диференціювався, був однаковим для всіх станів).

Наведені приклади відображають пізні дотопонімічні стадії творення патронімів на досліджуваній території. Збереження однієї назви в межах одного, а пізніше двох поколінь вказує лише на малу родину як реалію і основного продуцента назв на означення колективів.

Одночасно такі фактори, як взаємна допомога, господарська співпраця, наприклад під час корчування лісу, полюванні тощо, в умовах розпаду родового ладу не могли допускати відокремлених, головним чином малочленних, форм співжиття людей. Поряд із широкою та малою родинами виникає порівняно більший колективний інститут — патронімія²³. Вона складалася здебільшого з малих родин (в неї входили й широкі родини), які зовнішньо не були між собою розчленовані²⁴ і зберігали, наслідуючи традиції широкої родини (патронімія розвинулась з широкої родини), єдину спільну назву для всього колективу родин²⁵. Патронімія, подібно до широкої родини, є вищою, порівняно з родом, формою співжиття людей²⁶, яка виникає й розвивається в епоху родового ладу, але в багатьох випадках стійко зберігається й у класовому суспільстві²⁷. Її засвідчено в далекому і зовсім недавньому минулому в українських дворищах, польських «гніздових родах».

²² Ф. І. Леонтович інтерпретує згадуваний у «Повісті» рід як форму общини, подібну до сербської задруги (Ф. И. Леонтович. О значении верфи по Русской правде и Полицкому статусу сравнительно с задружной юго-западных славян. — ЖМНП, № 4. СПб., 1867, стор. 57). Г. Ловмянський, припускає, що це осіла споріднена група людей, яка відповідає описові Прокопія, за яким слов'яни мешкали у багатьох віддалених одна від другої хатах (H. Lowmiański. Згадана праця, т. I, стор. 351). Зауважимо, що семантика терміну «рід» у літописах не однакова. Рід виступає в значенні князівської династії («вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа» (880—898, Лавр. 10) — говорить Олег до Аскольда і Дира; співітчизники: «...яко гость есмь идемъ в Греки от Олга и от Игоря княжича, да придѣте к намъ к родомъ своимъ» (880—898, Лавр. 10), сукупності і кожного зокрема «избрашася... братья с роды своими», народу «мы от рода Рускаго» (945, Ср. III, 137) та ін. Ця багатозначність доводить, як зауважує Б. Греков, що термін встиг уже втратити свій сенс, який колись належав виключно йому (Б. Д. Греков. Энгельс и проблема родового строя, стор. 364).

²³ М. О. Косвен. Патронимия у древних германцев.— Известия АН СССР, серия истории и философии, т. VI, № 4. М., 1949, стор. 356—359.

²⁴ Патронімія утворювалась не завжди однаково. У ранній період вона могла охоплювати малі й широкі родини, у період класового суспільства, зокрема в час його розквіту, вона могла складатися лише з однієї малої родини, яка розмножувалася, поділялася і розділені її лінії перебували між собою в господарсько-виробничому зв'язку.

²⁵ На це вказує й сама назва інституту — патронімія: гр. πατρωνομία — наймення по батькові від πατήρ — батько і ονομα — ім'я.

²⁶ Ф. Енгельс зараховує цей інститут до «проміжного» між родом і широкою родиною, називаючи його комуністичною спорідненою групою (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 135; М. М. Ковалевський. Очерк происхождения, развития семьи и собственности. М., 1939, стор. 60—100).

²⁷ О. М. Косвен. Патронимия и ее роль в истории общества, стор. 1—2.

сербсько-хорватських «задругах» і «кучах» і т. п. Патронімія виникла, як вважає М. Косвен, внаслідок «природного збільшення і поділу широкої родини. Рівень розвитку виробничих сил і відповідні суспільні умови клали край розростанню цієї родини, вона ділилася, але так, що менші родинні групи, які виділялися з неї, зберігали між собою у деяких відношеннях і формах господарську, суспільну та ідеологічну єдність і творили особливу споріднену групу-патронімію, що складалася з меншої або більшої кількості окремих, але все ж зв'язаних між собою споріднених сімей, що походили від одного спільного предка і мали спільну патронімічну назву...»²⁸

Зберігаючи родові відносини у побуті, патронімія переймає від попередніх форм патріархального ладу й спосіб творення назв — наймення, утворені від власного імені предка із закінченням *-ичі* (*-овичі*, *-евичі*, *-иничі*): батько-родоначальник *Богуслав*, родова община *Богуславиці*; батько-родоначальник *Богуслав*, широка родина — *Богуславиці*, патронімія — *Богуславиці*. У пізніші часи назва патронімії могла не переходити від широкої родини. В її основі могла бути мала родина, яка розросталась до багаточленного колективу: батько-родоначальник, мала родина, патронімія.

Кожна патронімія мала свою назву. Вона, як колись назва широкої родини, поширювалася на всіх членів патронімії.

Родини, які заселяли патронімію, поряд із загальною назвою мали свої патронімічні назви, хоч вживання їх у рамках патронімії мало внутрішньо-локальний характер. На це вказує той факт, що під час руйнування патронімії кожна родина, відділяючись, несла з собою свою власну назву. З поселенням її на новому місці назва стає загальновідомою. Від імені *Богуслава* (родоначальника), старійшини патронімії, патронімія зветься *Богуславиці*, але вже виділених сина або онука *Богуслава* з родиною — *Жиряти Богуславица* або *Ярополка Жирятича*, які засновують нові поселення, звать *Жирятичами*, *Ярополковичами*. Для предків, що виходили з патронімії і закладали свої оселі, нерідко не було ближчої назви, ніж та, в основі якої лежало ім'я голови родини.

Причиною поділу патронімії, а отже, й появи нових назв могли бути не лише економічні основи, а й внутрішні незгоди між родинами або групами родин: «*въста родъ на родъ быша въ нихъ усобиць, и воевати почаша сами на ся*» (860—862, Лавр. 8).

Таким чином, протягом існування ряду суспільних формацій при загальному принципі творення патронімічних назв на *-ичі* (особова назва — назва колективу) базою для виникнення географічних назв місцевостей були власні назви споріднених колективів на означення роду (родової общини), широкої родини, малої родини та патронімії. Останні три форми співжиття людей завдяки своїй осілості становлять первісні поселення. Їх назви окреслюють не тільки колектив — суспільно-історичну реалію назв, а й місце, де він осідав.

Вказані суспільні форми співжиття давніх колективів характерні для всіх слов'ян. Аналогічний розвиток суспільства проходив у поляків (*ród, wielka rodzina-opole, rząd gniazdowy*), чехів (*rod, bratni nedilni*), росіян (род, семейная община, большая семья и т. п.). Особливо виразно засвідчений зв'язок назв *-ичі* з патронімічними інститутами співжиття людей у хорватів і сербів²⁹.

²⁸ М. О. Косвен. Патронимия и ее роль в истории общества, стор. 4. Пор. його ж. Севернорусское печище, украинские сябры и белорусское дворище—СЭ. М., 1950, № 2, стор. 72.

²⁹ V. Klaič. Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeca.—Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Кн. СХХХ. Zagreb, 1897, стор. 16—17, 36, 44—54, 72—81; V. Bogišić. Gracija u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga.—Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slavena. Zagreb, 1874, стор. 10—21; К. Іречек. Историја Срба, кн. I (до 1371 р.). Белград, 1922, стор. 96—97 та ін.

Ілюстрацією того, як виникала на українському мовно-історичному ґрунті дотопонімічна база патронімічних назв на *-ичі*, як ці назви розвивалися і переходили на назви об'єктів, є дворища. Історичний розвиток дворища (наскільки це вдається встановити завдяки застосуванню ретроспективного методу) відбиває на території України більшість згаданих формацій колективного співжиття людей³⁰.

Родовий лад не зникнув, не залишивши після себе слідів. Його колективне життя акумулювалося в первісному або в мало зміненому вигляді аж до найновіших часів, відбиваючи різні реліктні інститути минулого. Дворище — це формація, яка виникла ще «в період розкладу первісного родового ладу»³¹. В дворищах завдяки «давньому та старому звичаю їх, по старині їх»³² протягом століть знайшли своє відбиття широка родина, мала родина, а також відносини груп різних категорій родин, об'єднаних у патронімію. Дворище може відбивати стосунки спільнослов'янського «роду» або південнослов'янського «племє», якщо останні означають осілі колективи³³.

В основі дворища лежить кровний зв'язок споріднення родичів, об'єднаних спільним патріархальним землеволодінням і, як правило, територіальною цілістю поселення. У XIV ст. Вятслав Дмитровський купує «дворище ись землею... оу вѣки оу Василѧ, емужь рѣчють Скибичь и вѣ его брата, на имѧоу Гѣнка и вѣ ихъ сновцѧ оу Оленка». Після продажу «они пришедши вишитци и своимъ племєнемъ оуздали пану ВАТ славу со всѣми обѣзды того дворища по своей доброй воли» (1370, ЦДІАЛ, ф. 131, стр. 5). Мешканці дворища могли утворювати широку родину, яка становила патронімію. Кількість її членів могла доходити до 100 осіб. Вони вели натуральне господарство, керуючись вказівками старійшини-родоначальника, голови дворища-патронімії. Чотири споріднені сім'ї, до складу яких входило 9 чоловіків, які в свою чергу очолювали свої сім'ї і творили окремі господарства, виявляє «Dworziszce Jaultuchowicz, kthore dzyerz: Paszyna Jaultuchowycz; Oponaszycz Mykyczycz; Wayszyelicz Mykyczycz; Bogdanycz Romanowycz; Iwanecz, Radzywon, Mysko Romanowycz; Anhyecz, Chrodorzecz Doroszewycz» (1555, ПКПКК, 237). Сім споріднених сімей, об'єднаних довкола 12 чоловіків, являє собою «Dworziszce Myetheczycz, kthore dzyerz: Pron Iwanowycz; Osthap, Dymythr, Iwan Doroszewycz; Denysz, Iwan, Ilko Mykyczycz; Stepan Jowowycz; Charython Raczkowycz; Chwiedzko Nykonowycz; Lyewon Raczkowycz; Iwan Myedzyedzyewycz» (1555, ПКПКК, 236). Кількість сімей в дворищах могла бути великою. Особливо великі дворища існу-

³⁰ Ранні українські патріархальні осілі форми співжиття представляють також «газдівство», «оседок» (підгірські околиці Карпат), «братчину», «посябрину» (північно-західні, північні та північно-східні райони України — головним чином Полісся, Придесення), «службу» (здебільшого як податкова одиниця Полісся, Підляшшя), а також «маєтність», рідше «отчина». Ф. Леонтович на рівні дворища ставить також «потугу», «слід», «землю», навіть «дим» (Ф. Леонтович. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. — ЖМНП, № 2. СПб., 1896, стор. 341, 343). Вибір дворища для дослідження суспільно-історичних реалій назв на *-ичі* диктується найбільшою поширеністю даної форми співжиття людей на Україні, найширшою засвідченістю її у пам'ятках.

³¹ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963, стор. 89.

³² Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой Станиславом Хвальчевским в 1552—1555, г. Вильна, 1884, стор. 65.

³³ М. О. Косвен. Семейная община..., стор. 101. На білоруському ґрунті термін «двор», звичайно позначає широку родину, а його вихідне — «дворище» — патронімію. Пор. М. О. Косвен. Северорусские печища..., стор. 74. Б. Д. Греков вважає «дворище» в цілому вторинною політичною формою і прив'язує до таких слов'янських категорій, як дим, двір, огнище, рід, братчина, верв, задруга. Пор. Б. Д. Греков. Ф. Енгельс и проблема родового строя, стор. 35—38. О. Єфименко співставляє наше дворище з російським «деревнею»: «Північно-російське село є сукупністю декількох окремих сіл, українське — декількох дворич» (А. Ефименко. Дворищное земледелие в Южной России. — Южная Русь, т. I. СПб., 1905, стор. 376).

вали на Поліссі³⁴. Поряд з цим дворище являло собою малу родину (у документований період це загально засвідчене на більшій території України), яка складалась з одного-двох поколінь: «Dworziszcze Przewalczyz kthore dzyerzy Marczyn Przewalka» (1555, ПКПКК, 202); «Dworzyszczce Chomycyzcz па kthorym szyedzą Naum, Makar, Anthon Chomycyzczy» (1555, ПКПКК, 197).

Перераховані родові патронімічні назви *Романовичі, Дорошевичі, Микитичі, Хомичичі* і т. п. виразно вказують на родові традиції дворищ³⁵, на їх структуру посімейного співжиття, на те, що вони об'єднували різні сім'ї і являли собою різні категорії суспільних інститутів.

Незалежно від кількості сімей, які жили в дворищі, від характеру дворищного господарства, внутрішніх відносин між членами колективу, вікового й статевого складу, від того, де саме жила велика або мала родина, у всіх випадках воно мало єдину назву.

Твірною базою назви дворища, як осілої суспільної формації людей, була назва колективу, який поселявся і засновував його. Власна назва колективу переносилась на освоєне і заселене ним місце і закріплювалась за ним. Такий колектив, як відомо, на різних етапах міг організовуватись по-різному. Він був неоднакових розмірів, але його об'єднував родовий зв'язок і назва, утворена від наймення кровного засновника колективу, родоначальника-батька. Засновник колективу міг бути першим поселенцем дворища, згодом старійшиною (головою) дворища, а його ім'я через назву колективу клалося в основу назви дворища, села або іншого об'єкта. За своїм значенням така назва була патронімічною. Цей зв'язок між суспільно-історичною реалією родових відносин первісних колективів і їх назвою відображений, як зазначалося, у родовій общині, великій і малій родині, у патронімії. Він виник на світанку первіснообщинного ладу, а його традиції в пережиткових формах знайшли відображення у класовому суспільстві епохи феодалізму. У цьому основне історичне значення назв на *-ичі*.

Розвиток назв на *-ичі* в межах дворищ проходив у такому напрямку: особова назва засновника роду ставала назвою малої або великої родини, а потім назвою дворища — *Вишата* > *Вишатичі* > *Вишатичі*.

Не іншим був принцип творення й переходу назв багатодвірних і «багатодимних» дворищ-патронімії, що складались з багатьох сімей. В основу назви дворища-патронімії лягала назва першого, батьківського дворища («отцовское дворище», «отчичовское дворище»). У деяких випадках між власною назвою колективу, широкої родини і назвою патронімії могла формально виступати назва першого дворища, опосередковуючи назву патронімії: особова назва засновника роду — назва великої родини (назва першого дворища), назва дворища-патронімії: *Горислав* > *Гориславичі* > (*Гориславичі*) > *Гориславичі*.

³⁴ Писцовая книга бывшего Пинского староста, составленная на повеление короля Сигизмунда Августа во 1561—1566 гг. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною, ч. II. Вильна, 1874, стор. 200, 204, 247, 257—262, 281—290, 303—313, 325—333 та ін.; М. Владимирский-Буданов. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI века.— Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. К., 1892, стор. 5 (окремих відбиток).

³⁵ Вони у пізньому середньовіччі могли виражатися: а) у маєтковій спільності (AGZ, т. XI, № 112, 2884—2886, 3579; т. XIV, № 2809, 3424, 3618, 3685; т. XV, № 25, 27—29); б) у майновому поділі: «homines divisi», «indivisi» (AGZ, т. XII, № 2886, 4110, 4116); в) у заступництві на судових розправах (AGZ, т. XI, № 35, 79). Часто, наприклад, у справах села виступає «ціла громада»: «homines de villa» (AGZ, т. XII, № 547, 681, 1206, 1785, 3723, 3860); г) у застосуванні приватного «матеріального» права (AGZ, т. XIV, № 2047). Наприклад, І. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. К., 1894, стор. 165 та ін.; А. Prochaska. Nowsze poglądy na stosunki wewnętrzne Rusi w XV wieku.— Kwartalnik historyczny. Lwów, 1895, стор. 23—42 (рецензія на книгу І. Линниченка); Sz. Rudstein. Ludność wieśniacza Ziemi Halickiej w wieku XV.— Studia nad historią prawa polskiego, t. 11. Lwów, 1903, стор. 27—28.

Власне, історики, досліджуючи питання соціальної історії і держави, вперше звернули увагу на зв'язок первісних форм співжиття людей з їх назвами. Колективи, споріднені по батьківській лінії, осідаючи на нових місцях, як правило, переносили родову назву на поселення.

У 1836 р. чеський історик Ф. Палацький вперше у слов'янській літературі розглядає зв'язок між назвами поселень на *-ичі*, *-овичі* та їх реалію, називаючи її патронімічною. Цей зв'язок він узагальнює на все слов'янство, говорячи, що за назвами на *-ичі* криються родини, які, не ділячись і зберігаючи єдність, розростались і, осідаючи, утворювали села. Звідси відповідна форма назв поселень³⁶. Подібно розглядає цей зв'язок у межах патронімії О. Єфіменко. Досліджуючи суміжні українсько-білоруські території Полісся, вона пише, що дворище було, як і північні деревні, власністю «роду-племені», тобто більш або менш обширної групи близьких родичів, говорячи інакше, великої або задружної сім'ї... звідси патрімоніальні назви дворощ³⁷. М. О. Косвен зауважує, що «...патронімією звались, наприклад, «Васильковичи» — назва поселення і наймення поселенців цього села, споріднених між собою. Коли існували або існують такі загальні назви населених пунктів чи їх мешканців, то, природно, повинна була існувати або існує як якесь ціле сама група цих мешканців, яка являла собою, судячи з її патронімічного позначення, спільний, що живе або жив споріднений і разом з тим суспільний колектив»³⁸. Цю думку можна підтвердити й іншими прикладами³⁹.

Назви дворощ на *-ичі* на Україні засвідчені ще у XIV ст.: «*secunda curia Radwonice, tertia curia alias dworzyszczе Czyrkowice*» (1357, КМ. III/Моп. X, 109); «дворища *фалелъевичъ* (1390, Р. 175/23а); «дали еси *фецевич* дворище і *бугданъчича* оу новосъльцехъ на вьки» (1390, Р. 175/23а); «*duas curias in Szereszowicze nomine Zlotathowo et Dewatkowiczъ*» (1391, ЗНТШ, LXIII, 6); у XV й пізніших століттях кількість виявлених назв зростає.

Широко відображені у пам'ятках тотожні назви колективу й двороща: «*Dworyszczе Smolianowicz... na kthorem mieszkalі Wasko a Chodor Smolianowiczу*» (1561—1566, ПКПС, II, 226); «*Dworyszczе Charithonowicz. Prziyeli Choma a Hrys, Sierhey, Wasiuk Charythonowiczу*» (1561—1566, ПКПС, II, 234); «дворище *Рецевич*, на том дворощи сядят... *Рецевичи ж*» (1563, Арх., VIII/6, 49) і т. д. Акти XVI—XVII ст. нерідко відбивають такі паралельні назви.

Родова назва могла супроводжувати наймення кожного поселенця, голову окремої сім'ї, диму на дворощі: «*Коло(х)нови(ч) двороще* — андре(й) *коло(х)нови(ч)...*, матфе(й) *коло(х)нович...*, тимо(ш) *коло(х)нович...*, ю(р)ко *колонови(ч)...*, федець *коло(х)нови(ч)...* (1578, Пам., III/2, 37—38); «*глекбови(ч)...* двороще — ю(р)ко *глекбовичь...*, матяшъ *глекбови(ч)...*, вакула *глекбови(ч)...*, наумъ *глекбови(ч)...*, степанъ *глекбови(ч)...*, федець *глекбови(ч)...* (1578, Пам., III/2, 38) і т. п.

Повторюваність однієї назви на означення колективу й об'єкта, що його заселяє колектив, вказує на поширеність (за обсягом дії) права спадщини⁴⁰. Проте не слід робити висновків, що назви дворощ із зміною поселенців кожного разу мінялися. Є чимало прикладів,

³⁶ F. Palacký. Rozbor etymologický místních imen česko-slovanských.— Casopis českého Museum, roč. VII.— Praha, 1834, стор. 404—419; його ж. Geschichte von Böhmen, Bd. 1, 2. Praha, 1844, стор. 169 (143).

³⁷ А. Єфіменко. Дворищное земледелие..., стор. 382. Слово «патрімоніальний» слід розуміти як патронімічний, тобто йдеться про патронімічні назви. Пор. там же приклади.

³⁸ М. О. Косвен. Семейная община..., стор. 92.

³⁹ К. Kadlec. Згадана праця, стор. 94—95.

⁴⁰ М. Ф. Владимірський-Буданов. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в.— Чтение в историческом обществе Нестора летописца, кн. VII. К., 1893, стор. 42.

коли назви дворич відбивають давній родовий зв'язок співжиття людей і зовсім не відповідають назвам людей, які живуть у цих дворичах на час створення пам'яток. «Дворичо *Махновичь*, а на томь дворичу *Манець Євлашковичъ зъ родичы своими*» (1524, Рев., 259); «Двориче *грибовичь* — *игнать є(с)кови(чь)*» (1578, Пам., III/2, 35). Наведені приклади вказують, що першими володіли дворичами *Махновичі*, *Грибовичі*, другими — *Євлашковичі*, *Єшковичі*. З переходом цих дворич до рук нових поселенців назви не змінювалися.

Пам'ятки подають також назви дворич, в яких відсутні родові наймення людей на *-ичі*, а є лише імена родоначальників колективів, що становлять твірну основу назви дворича. «*Dworzyszcze Trochymowicz*, na thym szyedzy *Throchym Jaczkowycz*» (1555, ПКПКК, 198; 1561—1566, ПКПС, II, 282, 284)⁴¹. Вказаний розвиток назв дворич рідко засвідчується в українських джерелах. Найчастіше зустрічається він при заснуванні дворич «на сирому корені». Засновником такого дворича була звичайно мала родина. Пізніше назва дворича могла утворюватися від назв, що виступали в значенні прізвища: «*Dworzyszcze Perewalczicz...*» у ньому живуть «*Chwiedzko i Piotr Perewalki*» (1561—1566, ПКПС, II, 310).

У письмових пам'ятках нерідко не розмежовуються поняття назви колективу і назви об'єкта. Назва об'єкта підмінюється назвою колективу. В таких випадках назви подаються без ближчого означення і пояснення їх категорій. Наприклад, «въ *Жытомирскомъ повѣтъ* село *Буровцы*, а село *Бодище*, во въ *Зъвягли*, а *Михеевичи*, а *Ходорковичи*, а *Тейконничи* [!], а въ *Овруцкомъ повѣтъ* село *Остафьево* на *Кнорынѣ*, как *Остафей* держалъ, а *Вальковичи*, а *Демидковичи*, а *Дьмитреевича дѣти* на *Хвосницы*, а подъ *Полонимъ Выщы у Кусопычи...*» (1437 АЮЗР, I, 12). Очевидним є те, що в контексті йдеться про заселені місця (документ є дарчою грамотою), але не з'ясовано, якого типу ці поселення. Оскільки в документі села називаються *Михеевичі*, *Ходорковичі*, *Тейконничі*, то *Вальковичі*, *Демидковичі* могли позначати досільські типи поселень. На користь цього промовляє той факт, що «*Дьмитреевича дѣти*» живуть на об'єкті, який входить до складу села *Хвосниці*, як окрема господарська одиниця, і вона надається нарівні з попередніми окремими селами (у пізніших століттях ці назви, крім двох останніх, позначають села). Згадка про дітей *Дмитрієвича* може вказувати на аналогічний розвиток множинних формацій назв *Вальковичі*, *Демидковичі*.

Злиття назви колективу і назви об'єкта простежується також на багатьох інших прикладах.

На змішування цих понять, напевно, впливала та обставина, що в документах, зокрема дарчого характеру, на першому місці називаються ймення людей як предмета надання, а зразу ж після цього вказується, що ці люди надаються разом з їх землями, даниною, входами і т. п.⁴²

У ряді випадків зв'язок родової назви з назвою об'єкта виражався власною назвою особи в однині, що стояла поруч зі словом «чоловек» або без нього. Слово «чоловек» означало звичайно старійшину (на Підляшші — лавника), голову дворича. Саме тому, що його ім'я лежить в основі назви колективу, який заселяє двориче, він представляє двориче перед суспільством, а його ймення в однині нерідко заміняє множинну форму назви на означення колективу або дворича: «далъ ему въ *Киевскомъ повете* человека на имя *Дитятковича...* тот человек *Дитятковичъ...* даивалъ отцу нашему съ тоє земли, на которой он седит дани чотыри карамоны меду пресного...» (1493, РИБ, XXVII, 148—149, назва *Дитятковичі* пізніше виступає як назва села), «две

⁴¹ Аналогічні приклади відомі з інших слов'янських територій.

⁴² М. В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в. *Форми...*, стор. 3.

дворище... и тежъ члвка на имя *Безхлебича*» (1497, Рев., 683), (пізніше *Безхлібичі* — назва села).

Доказом рівнозначності назв на *-ич* та *-ичі*, які означали ранні оселі і їх змішування, є паралельне вживання слова «чоловек» з множинною назвою об'єкта: «и кѣ тому придали ему *Кривичи* съ трема члвекѣ, на имя *Заспичи*, а *Носовичи*, а *Михеевичи*» (1497, Рев., 683). Це стосується також свідчень однієї й тієї ж назви в один і той же час з двома закінченнями: український варіант: «далъ есмь служъ своему Иванови дворище Заньво *Матейчича*»⁴³; латинський — «dedit certam curiam Iwani servitori suo... Zaniewo *Maticewycze*» (1340, АЮЗР, II, 102).

Давній зв'язок між формою родового поселення і його назвою на *-ичі* з часом стирився. Він міг виявлятися в категоричному плані: назва закріплювалася за об'єктом і не зберігалася як власна назва колективу в зв'язку з його виродженням, значним зовнішнім впливом чужородців і т. п.⁴⁴. Могли змінюватись також закінчення назв поселень⁴⁵. На останнє впливав факт приватної власності. З боку інших суспільних чинників така змінність на окремих територіях стимулювалася непродуктивністю патронімічних особових назв на *-ич* і *-ичі* як реалії топонімів. Давню патронімічну функцію форманта * — *itъ* переймають близькі до патронімічних форманти *-ин*, *-ов*, *-овське*, *-евське*, *-овщина*, *-евщина*⁴⁶, що означають первинну приналежність: «на *Петрянинѣ* дворище» (1136, Ср., I, 642); «*Микитино* дворище» (1340, Ср., I, 642); «дворище *арополково*» (1427, Р., 109/59).

Назви на *-овське* (подібно до інших формантів), так само, як назви на *-ичі*, могли означати назву колективу і назву дворища. Однак назва колективу за своєю формою часто не була тотожною із назвою дворища: «Dworzysze *Kostiukowskie*: Artem z Fedcem i Makarcem *Kostiukowicze* (1561—1566, ПКПС, II, 522). Цей процес творення назв дворищ за допомогою інших суфіксів досить широко відбитий на українських землях.

З розвитком осілого життя при інтенсивному освоєнні та колонізації земель родові відносини, як було сказано, стають нетривкими, а почуття спорідненості все частіше підміняються економічними зв'язками. На перше місце висуваються «мотиви територіальної близькості сусідства, господарської солідарності», зростає роль приватної власності та роль індивідуума.

Первісні оселі, об'єднані в одну чи декілька патронімії, односимейні групи з одним або декількома димами дворищ (нерідко у пізніші століття неповністю пов'язаних між собою сімейними контактами) переростають у селище, село⁴⁷. Село Навоз складається з дворищ:

⁴³ За В. Розовим, ця назва виступає під 1349 р. як «дворище заньво матѣнчича» (Р.3/2).

⁴⁴ Це явище широко простежується з назвами дворищ на *-ичі* (також сіл) раннього походження.

⁴⁵ На території інших країн. Див. Т. Wojciechowski. Згадана праця, стор. 307 та ін.; А. Wolff. Nazwy miejscowe na Mazowszu, cz. I.—Onomastica, rocz. I. Wrocław, 1955, стор. 96, 105—116 та ін.; L. Hošák. Moravské a slezské místní jméno jako historický pramen.—Sborník prací historických, t. 3. Praha, 1962, стор. 177.

⁴⁶ Г. Ильинский. Патронимика на -ово в русском языке.—Известия ОРЯС АН, кн. XI, вып. IV, 1906, стор. 144—156; Р. Smoczyński. Polskie nazwiska patronimiczne (na tle innych typów i języków).—Z polskich studiów slawistycznych, ser. 3. Językoznawstwo. Warszawa, 1968, стор. 245—256.

⁴⁷ «... Село часто було групою, зв'язаною родинно-економічними зв'язками, подібно як дворище, тільки ці зв'язки в селі були далеко слабші ніж у широкій родині, а навіть у дворищу» (М. Грушевський. Історія., стор. 359). У цілому, як вказують на це пам'ятки, термін «село» виступає в багатьох значеннях: а) житло; б) вмістище, місце перебування; в) намет, шатро; г) поселення, оселя; д) маєток, помістя; е) поле і т. п. (пор. Ср. III, 326—329). Ми розглядаємо село в значенні вищій, об'єднаної громадським принципом життя суспільної форми співжиття людей, що складається з «правно і економічно самостійних господарств» — дворищ, які самі

«а. *паръхомовичъ*; в. *лукъановичъ*; г. *шостаковичъ*; д. *лу(ч)чичъ*; е. *воловичъ*; с. **з. *поповичъ***; и. *савъчичъ*; ф. *зосимовичъ*; кушнѣреви(ч); і. *сподаринови(ч)*; аі. *гулевичъ*; ві. *шитъчичъ*; гі. *бодѣвичъ*; ді. *журавлевичъ*» (1562, ЦДІАК, ф. 256, оп. 1, 1/105); у «село *маневичи*» входить «дворище *максимовское*... дворище *Тє(т)ко(л)ское*... дворище *Бо(в)-сунович*... дворище *счеркович*... дворище *таросови(ч)*... дворище *дорошовъское*...» (1570, Пам., III/2, 20).

«Поєднання дворищ творило село»⁴⁸, і назва дворища найчастіше є опосередковуючою ланкою між власною родовою назвою людей і назвою села. З переходом дворища або кількох дворищ у формі патронімії у вищу суспільну форму співжиття людей — село назва переносилась з дворища на село. У східних слов'ян вона тотожна за формою з родовою назвою колективу і заселеного ним первісного об'єкта⁴⁹. Село могло на початку складатися з одного одно-, двородинного дворища або дворища, яке нараховувало десятки родин. Село *Плешиці* на Поліссі складалося, наприклад, з одного однойменного дворища, у якому жило 29 родин (1561—1566, ПКПС, II, 200).

Принцип становлення назв сіл на *-ичі* не залежав від категорії або особливостей попереднього інституту дворища-патронімії — дворища-малої родини і т. п., назва яких ставала назвою села. У наближених в економічному відношенні об'єктах він при збереженні тієї самої назви лише формально фіксував зміну названих категорій поселень⁵⁰. Назва на *-ичі* могла прямо переходити з дворища на село, а могла й поновлюватися, співпадаючи з формою назви колективу, а не дворища, у назві якого патронімічний зв'язок нерідко виражався відносно присвійним формантом *-овськ-е*.

У межах сформованих сіл часто ще довго фігурують первісні назви дворищ. У люстраційно-податкових описах вони можуть виступати в ролі назв «частин» села, рідше «вулиць», «кутів».

Починаючи з XIV ст. опосередковуючою назвою між назвою на означення колективу і села поряд із дворищем у пам'ятках виступають назви присілків, пізніше хуторів.

Подібно розвивалися назви сіл від назв слобід (наприклад, *Чубковичі* та ін. на Лівобережжі — Лаз. I, 175—176, 415—416) або назв воль. Спосіб переходу назв слобід на об'єкти сіл такий самий, як перехід назв дворищ на села. Однак слободи, волі дуже рідко мали назви, утворені за допомогою суфікса *-ичі*. Наявність назв на *-ичі* на Лівобережжі — це виняткове явище, очевидно, його слід пояснювати колективним переселенням на Україну і осіданням людей з Білорусії, Росії⁵¹.

Пам'ятки подають ряд населених пунктів (дворищ, сіл тощо) із спареними (подвійними) патронімічними назвами на *-ичі*: «*Dworyscze Otelanowicz-Kochnowicz ... przysiał Zdan Koch(n)owicz* (1561—1566, ПКПС, II, 258, 260); села «*Милковичи-Янковичи*»; «*Милковичи-Пашковичи*» (1567, РИБ, XXXIII, 882). Такі назви можуть свідчити: а) давнє одночасне осідання двох родів, які у попередню, не відбиту у збережених джерелах добу виступали як окремі об'єкти (спочатку окремі дворища, потім дворища-патронімії і т. п.); б) заміну одного роду

ведуть господарство, самі за себе відповідають і свої справи вирішують на зборі старійшин (газдів) поодиноких дворищ... Патріархальний лад тут є пережитком, у більшості випадків він зберігається як традиційний момент.

⁴⁸ Sz. Rundstein. Згадана праця, стор. 27. На Поліссі трапляються випадки, коли село складалося тільки з одного дворища.

⁴⁹ У польській мові цей момент розмежовується: у власній назві людей (роду, малої або широкої родини) виступає формант *-ісу*, а в назві поселення цього ж колективу *-ісе* та *-ісзе*.

⁵⁰ У ряді випадків категорії дворище-патронімія і село ототожнюються, зокрема на етапі переходу однієї форми в інші, і можуть позначатися паралельно двома термінами: дворище і село, дворище і селище, а навіть маєток і дворище тощо.

⁵¹ Ю. Виноградський. До історії колонізації середньої Чернігівщини, ч. II.— Історико-географічний збірник УАН, т. IV. К., 1931, стор. 130.

іншим, найчастіше в зв'язку з тим, що вимерла чоловіча лінія попереднього роду; в) послідовне заселення об'єкта різними групами поселенців у різний час, причому перша назва першого осілого колективу зберігається за традицією, а друга є назвою новоосілого роду. Перша назва могла зберігатись як пам'ять про предків-засновників поселення, а на етнічних окраїнах причиною такого зберігання назви першого осілого колективу могла бути національна приналежність. У спарених назвах одна із назв може бути непатронімічною.

Таким чином, генезис суспільно-історичних основ назв на *-ичі* дозволяє виділяти дві історичні дотопонімічні бази для географічних назв на *-ичі*, першу і найдавнішу з яких представляють власні патронімічні назви споріднених колективів.

Виникнення патронімічних назв на *-ичі* відноситься до часу родового співжиття людей. Їх дотопонімічна база відображається у назвах родів, широких родин, малих родин та патроніміях. У ранні часи в перших патріархальних общинах, які не вели постійно осілого життя, одна й та ж назва, утворена від імені батька-родоначальника, поширювалася на всіх нащадків і переходила беззмінно з покоління у покоління (Снята — ім'я родоначальника, *Снятичі* — його діти, онуки, правнуки; *Снятичі* — далекі правнуки, рід). З освоєнням земель і осіданням колективів, з територіальним і майновим розмежуванням, з переходом родин на нові місця змінюється принцип переходу назв — патріархальна назва, утворена від імені батька-родоначальника, зберігається за одним, рідше двома поколіннями (відхилення можливі, звичайно, тільки у тих випадках, коли малі або велика і малі родини мешкають спільно з батьком чи дідом на одній оселі), а патронімічний зв'язок виражається лише формантом *-ичі* (*Мойслав* > *Мойславичі*, але сім'ї синів *Мойслава* — *Мала*, *Хотимира*, *Мистяги* виступають як *Маличі*, *Хотимиричі*, *Мистятичі*). Відповідно найменувалися і первинні поселення. Назва колективу, що проживав у тій чи іншій місцевості, ставала, на основі закону асоціації за суміжністю, назвою місця його проживання.

Володіючи великою стійкістю, давні форми патріархального родового ладу, зокрема широка і мала родини, патронімія, трансформуючись, зберігаються у побуті сільського населення і при класовому суспільстві. Вони на Україні засвідчені у дворищах. Ці ранні колективні оселі називаються від людей назвами на *-ичі*. Від дворища переходить назва на *-ичі* до села. Шляхи найменування сіл на *-ичі* від назв дворищ на *-ичі* відбиває традиційний перехід назв широкої і малої родини на дворища, з тим, однак, що у першому випадку йдеться про перехід географічної назви з одного об'єкта на інший, а у другому — про перехід назв людей на назви поселень.

В пізньому середньовіччі патроніми на *-ичі* підміняються іншим закінченнями. Історичною підставою для цього було відмирання родових традицій у побуті людей, як реалії назв на *-ичі*. Класові порядки породжують нові мовні факти в топонімії, в тому числі спільнослов'янському типі назв на *-ичі*.

Е. В. МАХНО

ТРИ ДАВНЬОРУСЬКІ ЖИТЛА З ЖУКІВЕЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Жуківецьке поселення, що розташоване в урочищі Осова, на відстані 4 км на південний схід від с. Жуківців Обухівського району Київської області (рис. 1), було виявлено В. В. Хвойкою¹. Вдруге його

¹ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 33.

знайдено у 1940 р. розвідковою експедицією Інституту археології АН УРСР, організованою В. П. Петровим з метою розшукати згадані В. В. Хвойкою місця поселень черняхівської культури. В 1946 р. з ініціативи П. П. Єфименка і за його консультацією на поселенні вперше було розкопано характерні для черняхівської культури залишки наземних жител². Наземні житла, значно кращої збереженості, ніж на Жуківцевому поселенні, тепер відомі на багатьох поселеннях черняхівської культури на всьому її широкому просторі. Особливо вони характерні для центрального середньодніпровського району³.

Культурний шар Жуківцевого поселення, як і багатьох інших поселень черняхівської культури, був дуже насичений. На одному місці скупчувалися залишки кількох споруд. В процесі тривалого існування поселення вони змінювали і часом перетинали одна одну. Це ускладнювало дослідження і не дозволило тоді, крім єдиного випадку, встановити їх плани. Лише три заглиблені у землю житла давньоруського часу

Рис. 1. Загальний вигляд Жуківцевого поселення з південного сходу.

були набагато кращої збереженості. І хоч вони були вириті в чорноземному дуже перемішаному культурному шарі Черняхівського поселення, що значною мірою утруднювало їх виявлення і розчистку, плани жител в основному було встановлено.

Досліджені землянки розташовані в західній частині розколу і утворювали ряд, витягнутий строго по лінії північ—південь. Дві з них (№ 1 і 2) в північній частині розкопу прилягали впритул одна до одної, а третя була віддалена на 6 м південніше від них (рис. 2). Всі землянки, майже прямокутні в плані, були орієнтовані строго за сторонами світу—довгою віссю в напрямку схід—захід. Долівки на глибині близько 1 м від сучасного і 0,70—0,80 м від давнього горизонту були вкриті товстим шаром жовтої міцної глини і мали сліди кількарізкових підмазок. Подекуди збереглися стіни, обкладені деревом, і залишки зрубу. В північно-західному куті кожного житла містилася глинобитна піч.

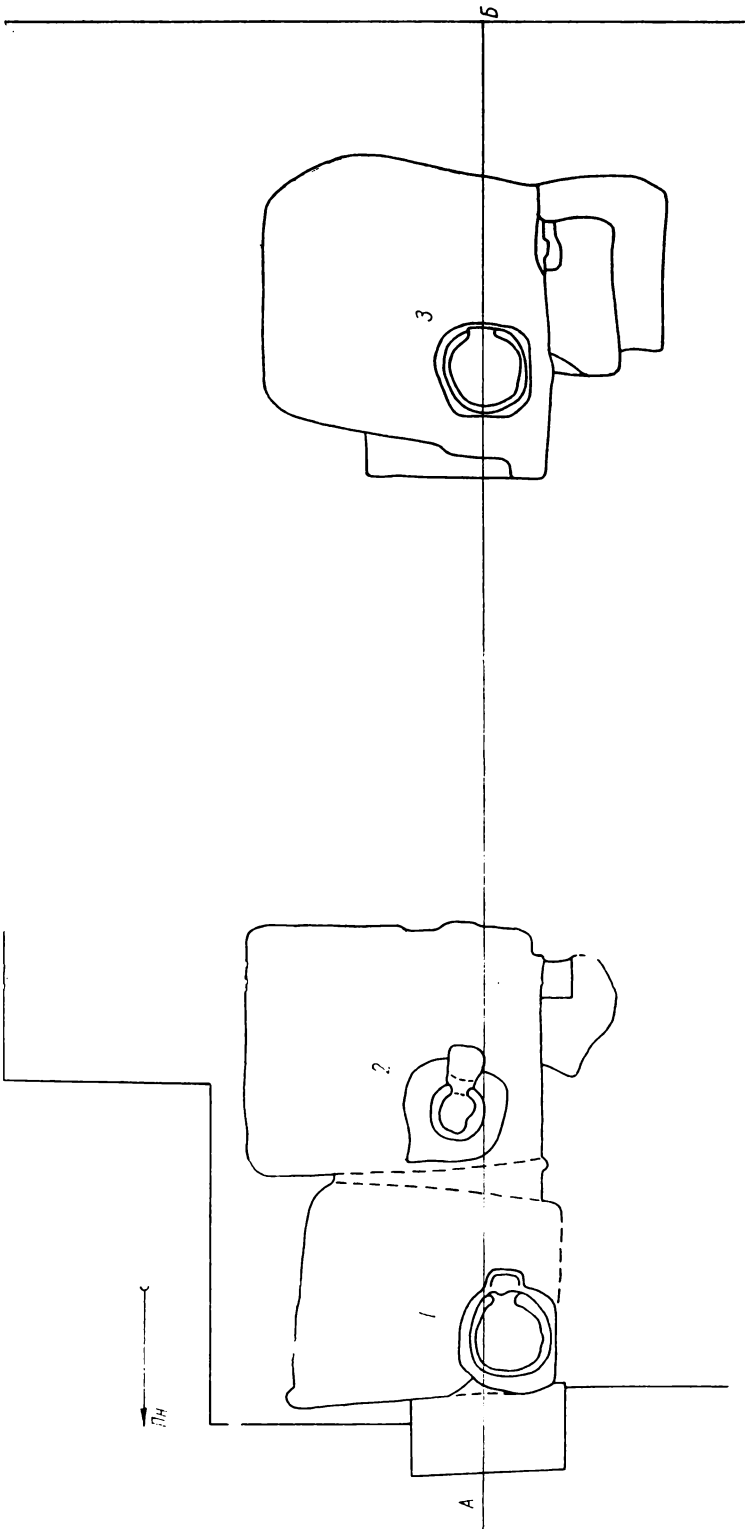
Вхід виявлено в двох житлах (№ 2 і 3), але є підстави думати, що в третьому (№ 1), як і в перших двох, він був розташований в західній стінці поблизу південного кута і челюсті печі, отже, ліворуч від входу. Найкраще збереженою була піч в житлі № 2⁴. В ній не вистачало верхівки склепіння. Від печей жител № 1 і 3 збереглися тільки нижні частини, але цілком достатні для їх реконструкції.

Всі печі збудовані з міцної ясно-жовтої добре промішаної глини

² Є. В. Махно. Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП, т. I. К., 1949, стор. 153—176.

³ Є. В. Махно. З історії дослідження поселень черняхівської культури.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 30, 32, 33; її ж. Знову про локальні варіанти черняхівської культури.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 56.

⁴ За польовою нумерацією та в звіті про розкопки вона значиться під № 1 і, навпаки, житло № 1 за нашою нумерацією в звіті значиться під № 2.

з домішкою соломи, на дерев'яному каркасі із досить помірних стояків. Їх викладали в самому куті на земляній підсипці, яку підтримувала обшивка висотою 0,10—0,18 м, зроблена з дерев'яних плах, що не збереглися. Висоті обшивки, однак, відповідає відстань між долівкою і початком глиняної обмазки склепіння, добре заглаженої зверху. Всі печі мали ясно-жовтий колір зверху і червоно-рожевий — з середини. Товщина рожевого обпалу становила 5—7 см.

У 1946 р. всі три печі було законсервовано. Продовжили їх дослідження лише у 1967 р. за пропозицією відділу постійного магнітного поля Землі Інституту геофізики АН УРСР в особі наукового співробіт-

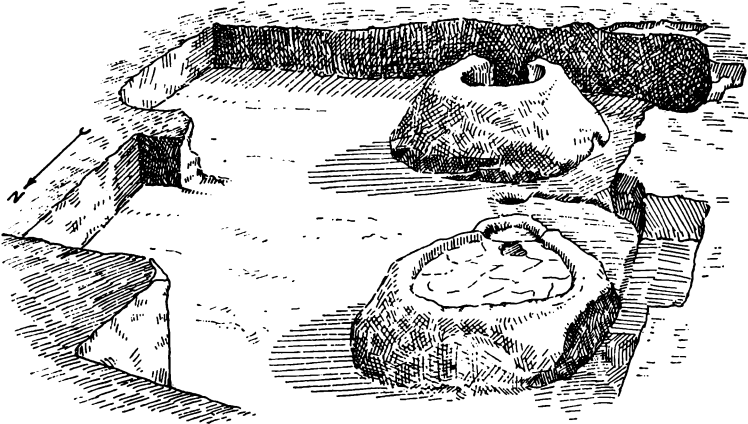

Рис. 3. Житла № 1 и 2. Вид з півночі.

ника Русакова О. М. та інженера Загнія Г. Ф., щоб за допомогою геофізичних методів уточнити час побудови печей. Були взяті проби від черинів кожної з них і уточнено характер їх побудови.

З'ясувалося, що всі властиві для черняхівської культури принципи побудови печей, вперше виявлені на Жуківцевському поселенні, повністю збереглися тут і в давньоруські часи.

Всі печі були глинобитними, їх склепіння побудовані на дерев'яному каркасі, під черинь клали уламки посуду або інші теплоізолюючі матеріали: камені, конкреції, шлаки, обпалену глину тощо. Черені печей по декілька разів перекладали та підмазували. Різниця полягає лише в тому, що печі давньоруських часів були більш досконалішими і міцнішими.

Землянка № 1 виявлена в північній частині розкопу (рис. 2; 3). Вона має форму трохи звуженого з одного боку чотирикутника. Довжина її по лінії схід—захід 3,35 м, ширина в східній частині близько 3 м, в західній 2,60 м. Площа, яку вона займає, дорівнює приблизно 7 м². Долівка обмазана товстим шаром жовтої глини.

Виявлено лише східну (висотою 0,35 м) і північну (близько 0,60 м) стінки. На відстані 0,80 м на південь від печі та в північно-східному кутку землянки знайдено ямки від стовпів. Одна з них з рештками порохнявого дерева. Від західної стінки житла № 1 вдалося розчистити лише в самому південному кутку маленький відрізок шириною 0,20 м. Але, як з'ясувалося, тут є залишки входу до землянки, що не мав сходинок і був похилий під кутом 30°. Розчистка збереженої частини входу (?), на відстані 0,25 м від зруйнованої стінки, дозволила дійти висновку, що він мав ширину приблизно 1,30 м.

У північно-західному кутку житла збереглася лише нижня частина круглої печі висотою від долівки 0,53 м, від основи пічки — 0,35 м. Отже, висота дерев'яної обшивки дорівнювала 0,18 м. Зовнішній ді-

метр печі — 1,35—1,40 м, діаметр череня — 0,95—1 м, товщина стінки — 0,15—0,20 м. Відбитки дерев'яних кілків та розколотих дрюків мають діаметр приблизно 0,10 м. Перед черенем печі був сегментовидний із прямовисними стінками (які доходили до самої долівки) припічок, що відповідно до ширини челюсті дорівнював 0,60 м і виступав наперед на 0,35 м. При розборці печі виявилось, що припічок був прибудований після того, як піч була закінчена (можливо, через деякий час, наприклад під час ремонту), тому що глина, з якої він зроблений, була значно темніша від тієї, що пішла на виготовлення печі.

Встановлено, що піч мала три череня, які залягали один над одним. Під спіднім найранішим черенем були настелені уламки обгорілої глиняної обмазки, що становили шар товщиною 2 см. Під другим, пізнішим черенем, крім шматків обгорілої обмазки, виявлено 10 уламків гранітних плиток, серед яких дві, очевидно, від жорен. Один з них мав розміри 15×10×2,5 см. Тут же знайдено три невеликі уламки (в тому числі один уламок денця) від гончарного горщика давньоруського часу брунатно-сірого кольору товщиною 0,5 см. Глина з домішкою дрібного піску. Під верхнім, найпізнішим черенем, як і під найбільш раннім, знайдено лише уламки обгорілої обмазки, напевно від стін споруд, що згоріли раніше, та печей, аналогічних до наших. Товщина трьох підмазок становить близько 14—15 см.

Землянка № 2 розташована поруч з землянкою № 1. Їх долівки залягають на одному рівні і стіни майже стикаються (рис. 3). Це не дозволило розчистити північну стінку житла № 2 і південну — житла № 1. Здається, що пізнішою була землянка № 2. Вона має форму прямокутника довжиною (схід—захід) 4 м, шириною 3,30 м, площу 13,2 м².

Сторчкові стіни житла були обкладені поперечними дерев'яними плахами товщиною 0,15—0,20 м, що були міцно підігнані до самої долівки впритул. Порохня від плах та їх відбитки збереглися на східній стінці заглибленої частини житла висотою 0,55—0,60 м. Долівку неодноразово підмазували глиною темно-сірого кольору. Обмазка підходила до самих плах і злегка прикривала низ спідньої плахи.

В західній стінці землянки, на відстані 0,40 м від південної виявлено вхід, що має дві приступки шириною 0,60 м та невеликий пристінок шириною близько 1 м, довжиною (понад західною стінкою) 1,30 м.

Піч, крім самої верхньої частини, майже повністю збереглася. Кругла в плані, з північної і західної сторін в нижній частині сплюснена стінками житла. Перед входом вона мала язикоподібний припічок. Верхня частина печі піднімається над долівкою на 0,90 м. Глиняна основа печі — вище від долівки на 0,18 м. Це й є висота дерев'яної обшивки. Зовнішній діаметр основи 1,35—1,40 м, діаметр череня 1,10—1,20 м, діаметр верхньої частини, що збереглася, 0,90 м. Довжина припічка — 0,60 м, ширина — 0,35 м. Він, як і в печі № 1, спускався до самої долівки. Ширина і висота входу печі дорівнювала 0,40 м, товщина стін — 0,15 м. В середині на стінах печі є відбитки дерев'яних плах (шириною 1,10—1,12 м) від каркасу.

Під час розборки печі виявлено два череня загальною товщиною 0,14 м. Спідній, більш ранній черень, товщиною 0,05 м, являв собою обпалену досить сипку глиняну масу, в якій знайдено п'ять уламків від трьох гончарних горщиків давньоруського часу. Глина, з якої виготовлені горщики, мала домішки подрібненого піску. Поверхня шерехата. Один горщик був темно-сірого кольору, два — мали червонуватий відтінок. Верхній, пізніший за часом черень був дзвінким і міцним, товщиною 0,06 м. Він був намазаний на шар попелу товщиною 0,03 м, в якому було 194 дрібні уламки від дев'яти гончарних горщиків давньоруського часу (рис. 4, 1—17).

Всі вони (як і три попередні) виготовлені з добре вимішаного тіста з домішкою подрібненого піску. Товщина стінок нерівномірна:

від 0,3 см (на тулубі) до 0,7 см (біля вінець та внизу) і шорстка поверхня. Колір поверхні горщиків коливається від сірого (три горщики) до темно-сірого (один), але більшість має рожево-сіру поверхню з червонуватими плямами яснішого або темнішого кольору. Вінця всіх горщиків розхилені (діаметр коливається від 14 до 20 см). Краї

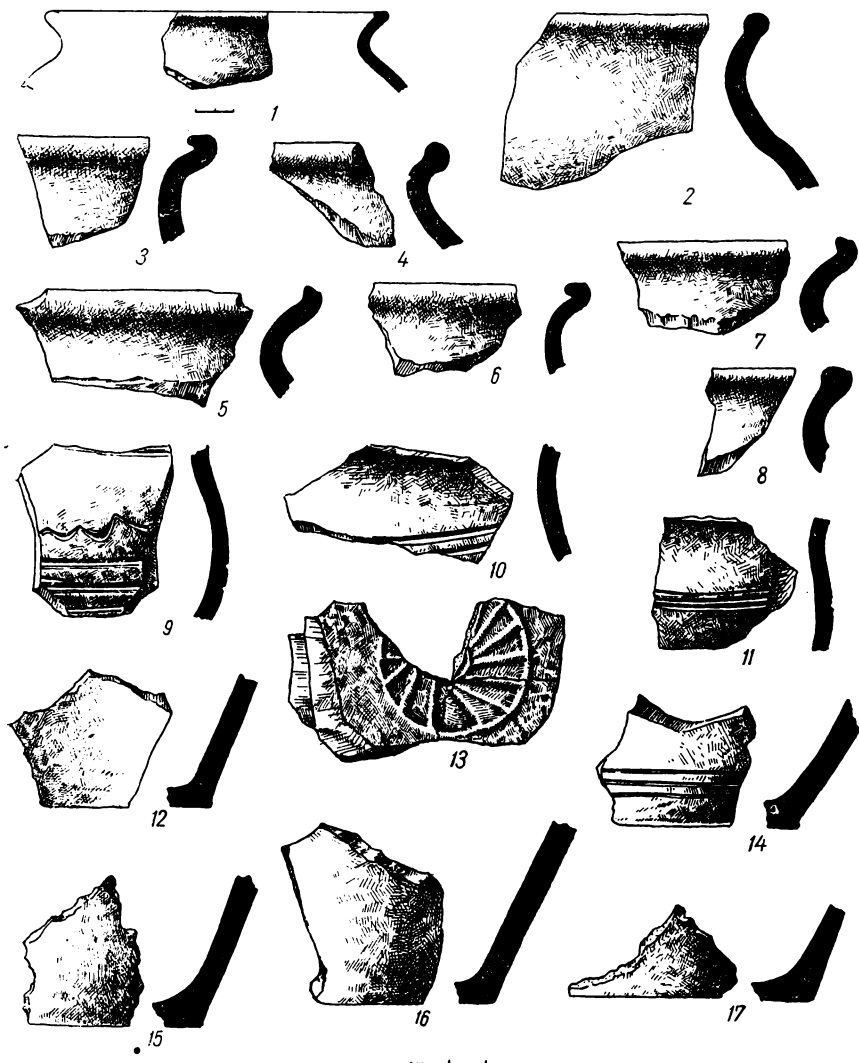

Рис. 4. Уламки посуду з підбивки череня печі № 2.

загнуті до середини з виразно позначеним бордюриком, підправленим із середини за допомогою знаряддя з тоненькою робочою частиною. Шийка виразна, коротка, плічка високо підняті, заокруглені. Денця (діаметром від 4 до 8 см) плоскі, знизу мають відбитки, напевно просяної соломи. В центральній частині денця одного з горщиків (відновленого з трьох замість чотирьох уламків) виявлено клеймо у вигляді двох рельєфних концентричних кіл, простір між якими мав бути заповнений скісними рельєфними смугами. Діаметр клейма 4 см.

На шести посудинах з дев'яти у два-три ряди нанесено заглиблені горизонтальні смуги; на одному з горщиків понад ними йшла ще хвиляста смуга. Серед уламків посуду, крім давньоруських, трапилось два уламки стінок від черняхівських гончарних горщиків.

Землянка № 3 містилася в південній частині розкопу на відстані 6—6,5 м від перших двох. Вона має форму не зовсім правильного чотирикутника довжиною (схід—захід) 3,80 м, шириною приблизно 3,5 м, площею близько 13 м².

Її стіни (майже сторчкові, ледве помітно звужуються донизу) збереглися на висоту 0,55—0,85 м і подібно до попередніх двох жител були обкладені дерев'яними плахами товщиною 0,18—0,20 м. Долівка з кількарязовою підмазкою у свій час прикривала нижню частину спідньої плахи.

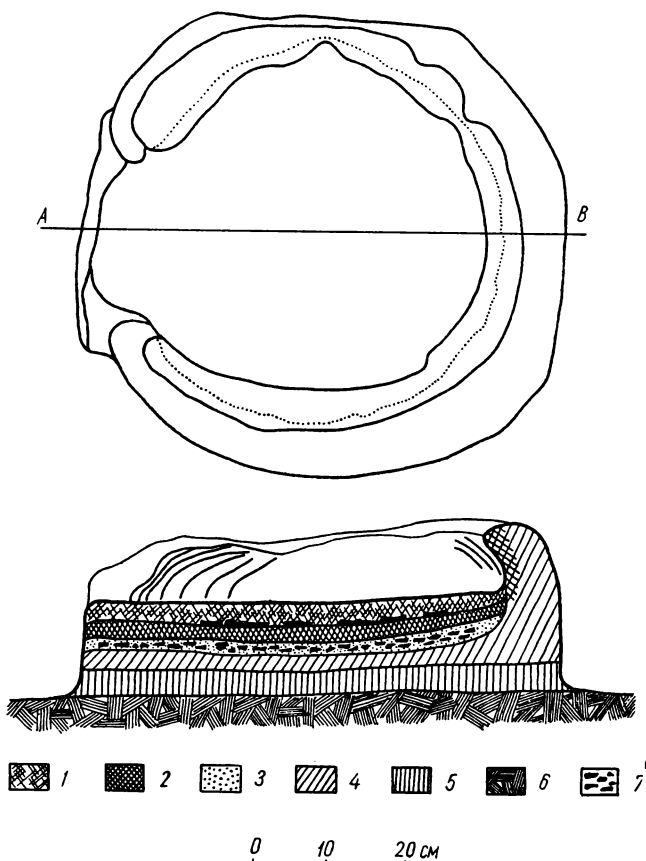

Рис. 5. План та розріз печі з житла № 3:

1 — верхній черень; 2 — спідній черень; 3 — підстилка спіднього череня з попелу; 4 — жовта глиняна обмазка; 6 — долівка; 7 — уламки посуду.

Вхід до землянки з двома приступочками, шириною 0,65 м, як і в житлі № 2, виявлено в західній стінці на відстані 0,45 м від південного кута. Понад входом був пристінок, шириною 1,05 м і довжиною (вздовж західної стінки) 1,70 м.

Від печі (виявленої в 0,23 м від північної і 0,20—0,30 м від західної стінки) збереглася лише нижня частина, верхній край якої відстояв від долівки на 0,30 м. Висота дерев'яної обшивки не могла бути більшою ніж 0,10 м. Висота збереженої частини склепіння 0,10 м. Піч майже кругла в плані. Діаметр її нижньої частини 1,10—1,20 м, діаметр череня 0,95—1 м. В ній, як і в попередніх печах, виявлено два череня (рис. 5). Побудова спіднього, тобто більш раннього череня, була порівняно складною. Спочатку настеляли шар глини товщиною

близько 0,03—0,04 м (в якій знайдено кілька уламків посуду та обгорілої обмазки), потім посипали попелом, на який було покладено 85 уламків розбитого давньоруського посуду, і на них уже настеляли масивний і міцний черінь товщиною 0,04—0,05 м. Через деякий час, коли він амортизувався, в місцях тріщин поклали 16 уламків гончарного давньоруського посуду та один черняхівського горщика і обмазали верхній, пізніший і останній черінь, що, як і слідній, мав товщину 0,04—0,05 м.

Уламки посуду обох черінців походять від п'яти горщиків з шерхатою поверхнею, виготовлених стрічковим способом із добре вимі-

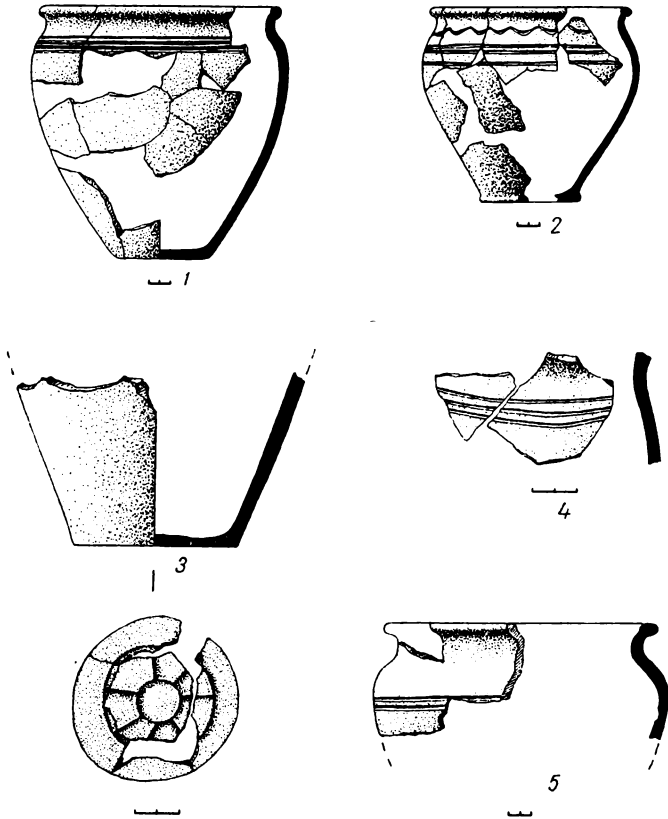

Рис. 6. Уламки посуду з підбивки двох черенів печі № 3.

шаної глини з домішкою дуже дрібного, напевно подрібненого, піску. На відміну від дрібних уламків з печі № 2 уламки з печі № 3 були більші (частина їх склеювалася), що дозволило скласти повніше уявлення принаймні про деякі посудини.

Слідній, більш ранній черінець був підстелений уламками чотирьох горщиків.

Перший горщик (знайдено 47 уламків, частково реставрований) ясно-сірого кольору з темними плямами (рис. 6, 1). Вінця розхилені, краї їх утворюють бордюрик, приклеєний впритул, шийка виразна, плічка висока, прикрашені трьома, місцями чотирма горизонтальними смугами. Слідня частина конічна, сліди підправки відсутні. Денце плоске, має сліди зрізу і, здається, виготовлене без просяної підсипки. Діаметр вінець 20 см, шийки — 18, тулуба — 22, дна — 8 см. Товщина стінок 0,3—0,5 см, вінець — 0,7 см. Висота горщика не менше 20 см.

Другий горщик (знайдено 31 уламок, частково реставрований) брунатно-цегляного кольору з темними плямами (рис. 6, 9). Вінця чітко розхилені, по краю йде стрімкий бордюрик, підправлений знизу знаряддям із тонким кінцем, шийка виразна, плічка високі заокруглені, на переході до тулуба прикрашені трьома прямими та хвилястою смугами. Нижня частина конічна, денце плоске (збереглася лише вузька смуга над краєм). Діаметр вінець 18 см, шийки—16, тулуба — 19,5, дна — 8 см, товщина стінок 0,4—0,5 см, вінець — 0,6 см.

У третьому горщику збереглася нижня частина, склеєна з десяти уламків (рис. 6, 3). Колір брунатно-жовтий з рожевим відтінком та темно-сірими плямами. На поверхні біля денця помітно підправку твердим знаряддям. На споді є виразні відбитки просяної полови. Збереженість лише частини денця не дозволяє з певністю констатувати наявність клейма, що могло мати форму двох концентричних кіл, простір між якими перетинають сім рельєфних смуг. Висота збереженої частини 7 см, діаметр дна 7,3, товщина стінки 0,3—0,5 см.

Від четвертого горщика знайдено лише два уламки від високих заокруглених плічок, прикрашених трьома горизонтальними, неохайно виконаними смугами. Колір темно-сірий з брунатним відтінком, товщина стінок 0,4 см (рис. 6, 4).

Серед 17 уламків, що підстелювали верхній (пізніший) черинь, один був від горщика черняхівської культури, решта — від горщика давньоруського часу. П'ять з них склеюються і дають уявлення про верхню частину посудини, що мала рожево-цеглястий колір вгорі і брудно-сірий з темними плямами — внизу (рис. 6, 5). Вінця горщика різко розхилені, краї загнуті до середини і утворюють чітко підправлений бордюрик. Шийка різко розширюється донизу, перехід до плічок виразний. Плічка високі, заокруглені, понад тулубом прикрашені двома горизонтально прокресленими смугами. Діаметр вінець 22 см, шийки — 19 см, тулуба — 23 см, товщина стінок 0,3 см, вінець 0,6 см.

Отже, посуд, подібно до знайденого в печі № 2, має розхилені вінця, краї яких оформлено у вигляді бордюрика, виразну шийку, опуклий тулуб, прикрашений прокресленими горизонтальними, часом хвилястими смугами. Денця плоскі, але не у всіх горщиків з печі № 3 є відбитки просяної полови. Як бачимо, посуд з обох печей за технікою виготовлення тіста, формою, окремими деталями і орнаментациєю по суті не відрізняється.

Те, що житла були розташовані в один ряд, однаково орієнтовані, долівки залягали на одній глибині, а характер обмазки, оформлення стін, планування дверей та печей майже тотожні, нарешті, що один тип посуду знайдений у всіх пічках,— все це свідчить про один або дуже близький час їх існування.

Для уточнення часу існування зразки з черенів печей вивчалися у відділі постійного магнітного поля Землі в Інституті геофізики.

Опорні криві геомагнітного нахилу та схилу для України і Молдавії, що складені в Інституті геофізики на підставі археомагнітних досліджень, дозволили О. М. Русакову і Г. Ф. Загнію дійти висновку досить несподіваного, а саме, що печі № 1 і 2 збудовані протягом XII ст., а піч № 3 — у XIV ст.

Хоч археомагнітні дослідження печей ще тільки розпочинаються і тому можливі певного роду помилки та відхилення від істини і самі дані потребують певних перевірок та підтверджень, у нас немає підстав ставити під сумнів висновки, до яких дійшли О. М. Русаков та Г. Ф. Загній.

Отже, якщо вважати подані геофізиками відомості за вірогідні, то будемо мати об'єктивні підстави в свою чергу дійти висновків про довготривалість існування певних форм посуду, саме тих, що за технологією виробництва і функціональним призначенням досягли

досконалості. Крім того, є підстави дійти й до більш ширших висновків, що, незважаючи на катастрофічність татарського завоювання і весь трагізм татарського іґа, є такі прояви матеріальної культури народу, які залишалися незмінними протягом тривалого часу, що, таким чином, XIII ст. для матеріальної культури Середнього Подніпров'я не завжди було катастрофічним рубежем.

Про те, що висновки геофізиків, незважаючи на всі застереження, вже і тепер можна прийняти, підтверджують й інші дані, здобуті під час досліджень 1946 р. на Жуківцевському поселенні.

Співставлення керамічних матеріалів черняхівської культури та часів Київської Русі, виявлених на Жуківцевському поселенні, дозволили в свій час висловити думку, що в Середньому Подніпров'ї протягом всього I тисячоліття н. е. йшов безперервний процес удосконалення гончарного виробництва при зберіганні традицій⁵.

Найстійкішою формою керамічного комплексу, що саме і засвідчувала існування цих традицій, був горщик. Не потребуючи подальшого функціонального поліпшення, ця форма залишалась майже незмінною. Її удосконалення йшло лише по лінії зміни деяких несуттєвих деталей⁶. Всі горщики з підбивки череня обох давньоруських печей за формою, оформленням окремих деталей і орнаментациєю, так само як і знайдені під час розкопок у 1946 р., належать до тієї групи посуду давньоруських часів, які продовжують традиції гончарного виробництва черняхівської культури⁷. Дослідження геофізиків 1967 р., що побіжно вказують на широкі рамки побутування певної форми горщиків у XII—XIV ст., обґрунтовують, як нам здається, тим самим думку про *повільну* еволюцію цієї форми і для більш ранніх часів. Якщо ж погодитись з тим, що вказана форма посуду існувала не лише у XII, а й у XIV ст., то це дозволить збільшити фонд ще майже не вивчених пам'яток часів формування української народності.

Про те, що в керамічному комплексі XIV ст. на Подніпров'ї намічається група посуду, яка продовжує традиції гончарного ремесла XII—першої половини XIII ст., свідчать дослідження М. П. Кучери на південь від Києва (поблизу сіл Козин, Бортничі, Гнідин, Вишеньки, Проців)⁸ та Е. О. Симоновича на поселенні в Ломоватому поблизу Черкас.

Важливість піднятого геофізиками питання зобов'язує перевірити їх дослідження на нових матеріалах, що викликає необхідність подальших розкопок на Жуківцевському поселенні, тим більше, що в південній та західній частинах розкопу в 1946 р. є ознаки жител, подібних до розкопаних нами. Доцільність продовження польових досліджень Жуківцевського поселення визначається ще й тим, що на відстані 200—300 м на захід від нього розташовано ще одне поселення давньоруського, а можливо, й дещо пізнішого часу.

Три давньоруські житла Жуківцевського поселення виявлені випадково в розкопках поселення черняхівської культури. Дослідження неукріплених поселень давньоруського часу по суті ще не розпочалися, а необхідність їх очевидна. І мабуть, не буде надто сміливим сподіватися, що саме дослідження неукріплених поселень давньоруських часів у Подніпров'ї розв'яжуть питання про подальший розвиток на цих землях наземного домобудівництва, початок якого лежить в черняхівській культурі і навіть в більш ранні часи. Підставою для цього є не

⁵ Є. В. Махно. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі (розкопки 1945—1946 рр.).— АП, т. I. К., 1949, стор. 153—176.

⁶ Є. В. Махно. Ягнятинська експедиція.— АП, т. III. К., 1952, стор. 159—160.

⁷ Є. В. Махно. Поселення культури «полів поховань»..., стор. 163—164.

⁸ М. П. Кучера. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 181.

лише факти співжиття наземних і заглиблених споруд в черняхівський час, а й свідчення про наземний характер домобудівництва давньоруських часів у самому Києві⁹.

С. Р. КІЛІЄВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ

У вересні 1958 р. експедиція Державного історичного музею УРСР проводила археологічні розкопки в північно-східній частині Старокиївської гори¹.

Ця територія неодноразово досліджувалась як в дореволюційний час (розкопки В. В. Хвойки 1907—1908 рр.)², так і після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Значні розкопки проводились Інститутом археології АН УРСР у 1936—1937 рр. під керівництвом Т. М. Мовчанівського³; у 1938—1939 та 1947 рр. Інститутом археології АН УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М. К. Каргера⁴.

На жаль, не всі плани та креслення цих розкопок збереглися, що ускладнювало вибір місця для нових досліджень. Крім того, з часів В. В. Хвойка топографія даної місцевості частково змінилася. У зв'язку з цим не була виключеною можливість закладання нових розкопок на вже раніше досліджених місцях.

Згідно з планом В. В. Хвойки 1907—1908 рр., опублікованим Г. Ф. Корзухіною⁵, ділянки, досліджувані ним, мали вигляд маленьких розкопів (1,5×3 м; 5×3 м; 4,5×3 м і т. ін.) тому, що власник садиби дозволяв закладати розкопи тільки на доріжках саду і між деревами.

Незважаючи на це, розкопки В. В. Хвойки дали багатий матеріал для вивчення матеріальної культури та соціальної топографії стародавнього Києва. Тут були відкриті фундаменти князівських палаців Х ст., залишки дерев'яних будівель, ремісничих майстерень, виявлені різноманітні вироби з глини, заліза, бронзи, скла, срібла, золота. Всі розкопи (всього 40) були розміщені в північно-східній частині гори, більшість з них — на місці сучасного будинку Державного історичного музею УРСР.

На місці розкопок 1958 р. знаходився фонтан. Згідно з планом В. В. Хвойки, а також з розповідями старожилів й учасників попередніх розкопок, дана ділянка не досліджувалась археологами. У наш час це невеликий мис на краю Старокиївської гори загальною площею 100 м². Стрімкі схили гори в північно-східній частині тягнуться до Андріївського спуску, в північно-західній частині знаходяться залишки стародавнього валу, а з південно-західного боку він відгороджений від території Історичного музею кам'яною стіною. За існуючим адміністративним поділом міста, дана ділянка належить до будинків по вул. Андріївський спуск № 36—38 Подільського району.

Місце, вибране для дослідження, займало невелику площу, оскільки ближче до схилів гори розкопувати було неможливо у зв'язку з загрозою зсувів землі.

⁹ П. П. Толочко. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, стор. 118.

¹ Розкопки проводились під керівництвом автора статті.

² В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Поднепровья. К., 1913, стор. 63—75.

³ Н. Я. Ячменьов, Т. М. Мовчанівський. Нові археологічні розкопки у Києві.— «Соціалістичний Київ», 1936, № 7—8.

⁴ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стор. 45—141.

⁵ Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойка на усадьбе Петровского в Киеве.— СА, XXV. М., 1956, стор. 318—336.

Вся площа розкопу займала 64 м². Західний його кінець розташовувався за 27 м від найближчого рогу будинку музею. Південно-західна стінка розкопу, довжиною 20 м, проходила паралельно кам'яній огорожі. Північно-західна частина розкопу знаходилась за 1,5 м від залишків стародавнього валу.

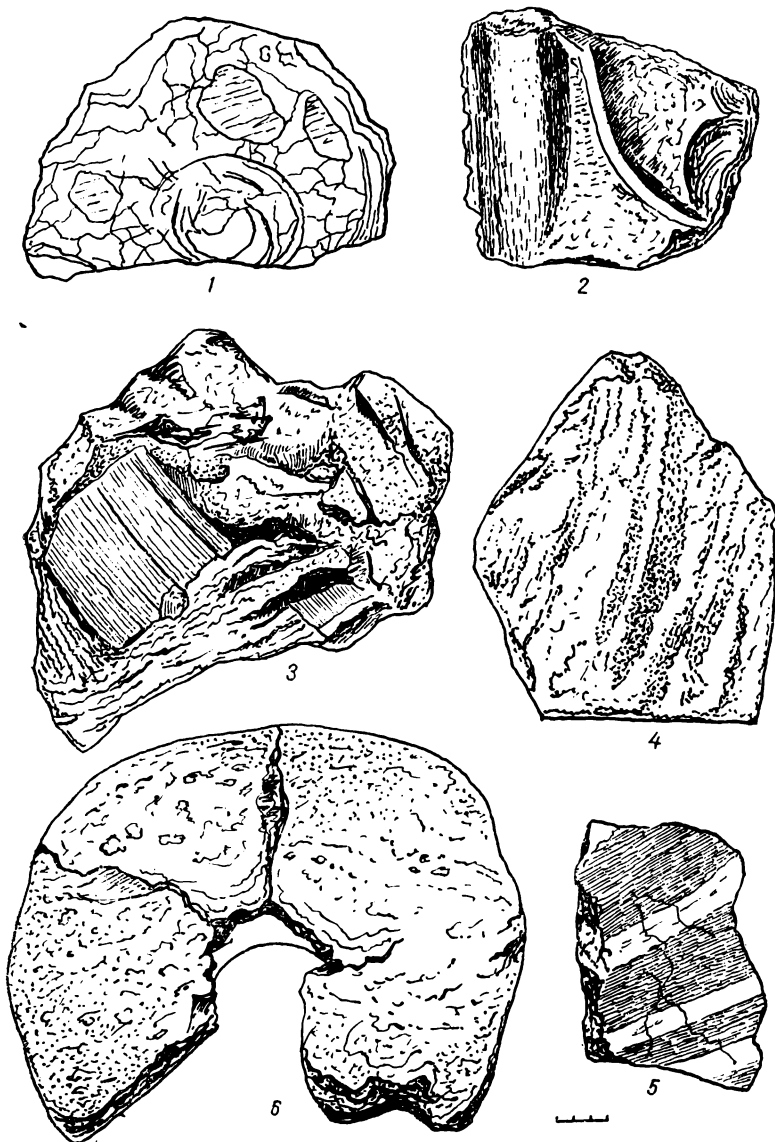

Рис. 1. Речові знахідки:

1—5 — зразки будівельного матеріалу X ст.; 6 — уламок жорна.

У верхніх шарах розкопу на глибині 0,2—0,4 м був чорний перемішаний шар землі з великою домішкою сучасного будівельного сміття. Серед нього зустрічались шматки обпаленої глини, окремі вкраплення цем'янки, незначні шматки плінфи і зрідка уламки кераміки XII—XIII ст.

На глибині 0,2—0,4 м в південно-західній частині розкопу в перемішаному шарі чорнозему залягало велике скупчення уламків плінфи і цем'янки, товщиною 0,4 м. Серед цього суцільного древнього щебеню лежали окремі блоки цем'янки та цегли (рис. 1, 3). Цегла рожевого

кольору, тонка, товщиною 2—2,5 см, аналогічна цеглі Десятинної церкви й іншим спорудам X ст. На багатьох екземплярах збереглися сліди виробництва — відбитки пальців та інші знаки (рис. 1, 4). Трапляються уламки фресок. В більшості вони орнаментовані смугами червоного (різних відтінків) і білого кольорів (рис. 1, 5). Знайдено уламок різьбленого шиферу (рис. 1, 2).

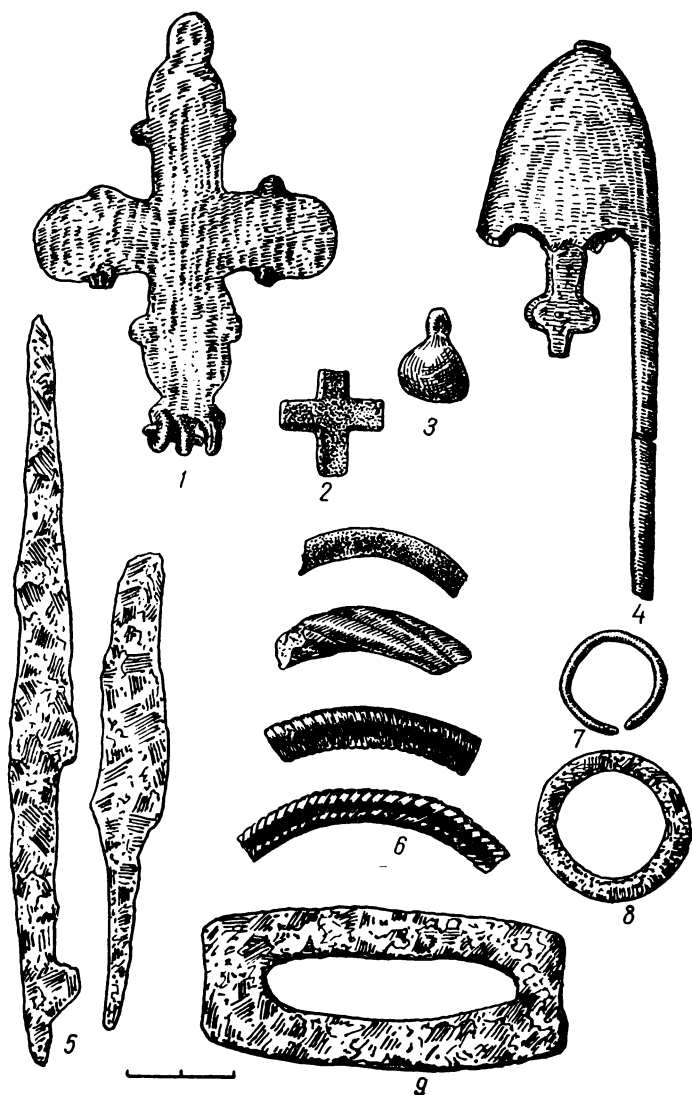

Рис. 2. Речові знахідки:

1 — бронзовий енколпійон; 2 — кам'яний хрестик; 3 — бронзова підвіска у вигляді бубонця; 4 — бронзовий наконечник піхви; 5 — залізні ножики; 6 — уламки скляних браслетів; 7, 8 — бронзові кільця; 9 — залізне кресало.

Інтерес викликає полив'яна плитка світло-жовтого кольору, орнаментована стилізованим рослинним орнаментом з відтінками темно-зеленого і коричневого кольорів (рис. 1, 1). Товщина плитки 3,5 см. Серед інших речей знайдено бронзовий наконечник піхви (рис. 2, 4), уламки скляних браслетів (рис. 2, 6), бронзову підвіску у вигляді бубонця (рис. 2, 3).

На всій площі розкопу на цьому рівні зустрічалися уламки глиняного посуду XI—XIII ст., амфор і лише поодинокі уламки кераміки

і цегли XIX ст. Складається враження, що виявлений будівельний матеріал або походить із зруйнованої кам'яної будівлі, що розташовувалася поруч, або він вивезений з іншого місця. Більш вірогідною є думка про те, що його завезено сюди у XIX ст. з руїн Десятинної церкви, коли на її місці підготовляли площадку для будівництва нової церкви, яка по традиції теж стала називатися Десятинною.

На глибині 1,5 м по всій площі розкопу починався досить міцний гумусований шар землі, який поступово переходив в материковий суглинок. Тут простежені скупчення вугілля, шматки печини.

На глибині 1,9 м від денної поверхні на темно-коричневому фоні твердого гумусу добре виділялися контури окремих ям, заповнених перемішаним шаром землі з рештками глини, вугілля, попелу, уламками кераміки XII—XIII ст. та ін.

У північно-східній частині розкопу чітко окреслились заповнення двох суміжних жител напівземлянкового типу, пошкоджених більш пізніми побутовими ямами.

В житлі № 1 частково збереглися тільки північна і західна стіна. Вздовж західної стіни простежувались обвуглені деревини. Висота стін, вкопаних у материковий лес, 0,6 м. У заповненні в північно-західному куті житла знайдено багато уламків кераміки XII—XIII ст., залізні ножики (рис. 2, 5), скляні браслети, кресало (рис. 2, 9), уламок фрески, грузила, точильні камені, фарба червоного кольору, плінфа, риб'яча луска, бронзова підвіска (рис. 2, 7). У південній частині житла містилися рештки зруйнованої печі, складеної з плінфи і глини.

Під час розчистки скупчення печини виявлено дрібні уламки плінфи, половину бронзового енкалпіону, уламки кераміки XII ст.

В житлі № 2 частково збереглися західна і південна стіни. Вздовж південної стіни, як і в першому житлі, виявлені залишки обвуглених дерев'яних конструкцій. Земляні стіни житла збереглися на висоту 0,6 м. В заповненні житла виявлено багато шматків печини, вугілля, кераміки XI—XII ст., уламки скляних браслетів, фарбу червоного кольору, уламки плінфи, глиняного світильника, залізні вироби, бронзовий енкалпіон, кам'яний хрестик (рис. 2, 1, 2). Поруч з обгорілим деревом лежали уламки жорен (рис. 4, 6) та обгорілі зерна пшениці. Знайдено також декілька уламків дерев'яного посуду. Північну частину житла перетинала яма, глибиною 3 м, заповнена побутовим і будівельним грузом різних часів. В північному куті у долівці житла збереглася ямка з дерев'яним стовпчиком.

Інтерес викликають вузькі смуги у вигляді рівчаків, що проходять з півдня на північ, і з сходу на захід. Ширина їх 25—30 см, глибина 50 см. Аналогічні рівчаки були простежені під час археологічних розкопок у Києві у 1955 р. по вул. Володимирській, № 7—9. На думку автора розкопок⁶, вони є слідами частоколу, яким були відгороджені садиби-подвір'я.

Кераміка періоду Київської Русі знайдена як в житлах, так і в інших місцях розкопу. Вона в основному однорідна. Глиняний посуд, який траплявся в уламках, виготовлений на гончарному крузі з глини сірого, світло-сірого і жовтого кольорів, рівномірного випалу. Вінця відігнуті назовні і загнуті досередини у вигляді валика або бортика. Орнамент на стінках посуду комбінований — лінійний з хвилястим (рис. 3, 2—9). Така кераміка датується XII—XIII ст. і є типовою для багатьох давньоруських міст — Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода та ін.

У північно-західній частині розкопу добре окреслилась яма овальної форми з висотою стінок 0,6 м і глибиною від сучасної поверхні 3 м.

⁶ В. К. Гончаров. Археологічні розкопки в Києві 1955 р.—Археологія, т. X. К., 1957, стор. 132—133.

В заповненні виявлено багато попелу, вугілля, шматків печини. Особливий інтерес викликають знайдені в ямі уламки товстостінного горщика, ліпленого від руки, слабого випалу темно-сірого кольору. Вінця злегка відігнуті назовні, без орнаменту. Висота горщика 12,5 см, діаметр шийки 15 см (рис. 3, 1). Такий посуд можна віднести до кераміки типу Луки-Райковецької⁷, яка датується VII—IX ст. н. е. Анало-

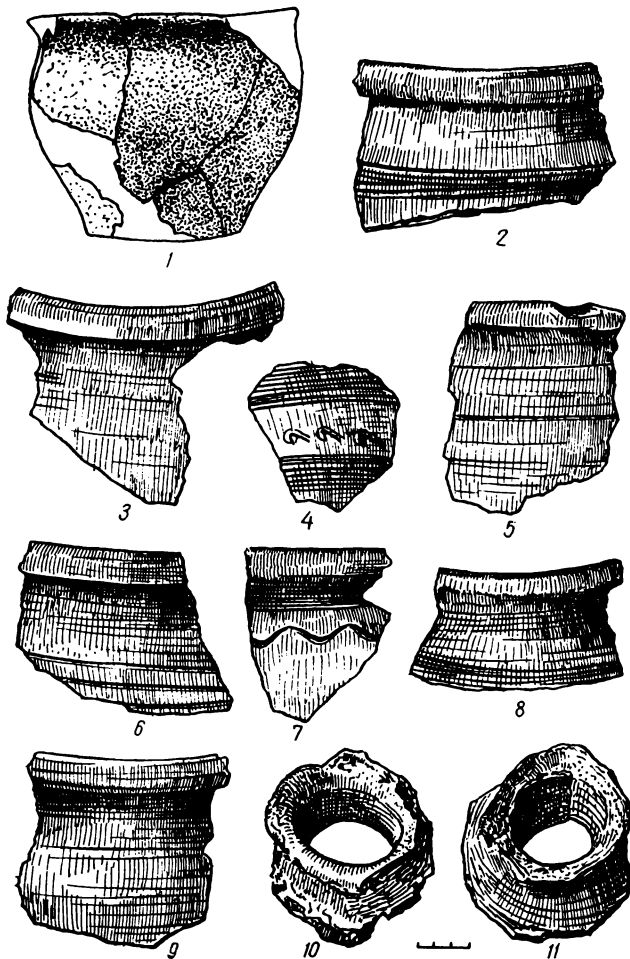

Рис. 3. Кераміка:

1 — ліпний глиняний горщик VII—IX ст.; 2—9 — уламки глиняного посуду XII—XIII ст.; 10, 11 — уламки світильників.

гічна кераміка була відкрита в землянці під час розкопок на Старокиївській горі 1936—1939 рр.⁸

Цікаво відмітити, що археологічними розкопками 1965—1969 рр. на північно-західному схилі Старокиївської гори було також досліджено житло з керамікою VII—IX ст. Крім того, в двох господарських ямах,

⁷ В. К. Гончаров. Лука-Райковецкая. — МИА, № 108. М., 1963, стор. 283—315.

⁸ М. К. Каргер. Древний Киев. М.—Л., 1958, стор. 104—105; А. М. Шовкопляс. Славянская керамика VII—IX вв. из Киева. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 169—172.

що були при житлах X—XI ст., виявлені уламки аналогічного ліпленого від руки глиняного посуду⁹.

Відкриття на Старокиївській горі пам'яток VII—IX ст. розширюють нашу уяву про розміри та густоту заселення найдавнішої частини Київського Кременя.

У північній частині розкопу в напрямку із сходу на захід залягав міцний злежаний шар глини у вигляді насипу, можливо залишки стародавнього валу, що простежується на поверхні землі. Про час існування і характер його будови зараз говорити важко.

Профіль південно-західної стіни розкопу весь перерізаний різночасовими ямами, а можливо, і розкопами В. В. Хвойки. Виходячи з плану, опублікованого Г. Ф. Корзухіною, у південно-західній частині нашого розкопу ним були закладені 32-й і 33-й розкопи, які дали аналогічний матеріал.

Відкриті в різний час житла XI—XIII ст. з характерною керамікою та іншим побутовим інвентарем свідчать про інтенсивну забудову цього району, який було спустошено татаро-монгольською навалою в середині XIII ст.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

З АРХЕОЛОГІЧНОГО ЛІТОПІСУ КИЇВСЬКОЇ СОФІЇ

У 1934 р., з організацією Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у Києві, було розпочато науково-дослідні роботи в Софійському соборі — видатній пам'ятці мистецтва XI ст. З цього часу почалася реставрація мозаїчного та фрескового живопису, вивчення архітектури собору. Зокрема, архітектором І. В. Моргилевським були зроблені обміри пам'ятки, в результаті чого виявилось, що в нижній частині південно-західної вежі собору повинно бути якоесь приміщення.

Восени 1935 р. Інститутом матеріальної культури АН УРСР за участю автора були проведені археологічні дослідження у південно-західній вежі Софійського собору (рис. 1). В ході робіт була ретельно обстежена цегляна кладка стіни всередині вежі, яка прилягала до круглого стовпа, в результаті чого виявлено замуrowаний у XVIII ст. вхід, розміром 1,15×0,57 м, до якоего приміщення. Вхід було розкрито. Товщина стіни з цегли XVIII ст. 1—0,2 м. Відкрите приміщення, площею близько 5 м², мало форму, близьку до трикутної, і утворювало склепіння, що підтримувало сходи та північно-східну стіну башти. В західній стіні приміщення є глибока ніша, яка нагадує вхід до підземелля, але довжиною лише 2,16 м при ширині 0,74 м та висоті 1,11 м. У XVIII ст. заглиблення під сходами було перетворено на закрите приміщення, призначення якого встановити не вдалося. Можливо, тут була схованка для збереження церковного майна тощо.

Північно-східна стіна відкритого приміщення оздоблена фресковим живописом XI ст. доброї збереженості. Це орнаментальне плетиво, подібне орнаменту, який зустрічається в інших частинах собору.

Підлога відкритого приміщення була вкрита товстим шаром (0,75 м) будівельних покидьків: уламки цегли, вапна, тинку з залишками фресок тощо. Тут виявлено уламок скла круглої форми, два уламки глиняного посуду з поливою, прямокутний шматок (28,5×27,5 мм) смальти сірувато-синього кольору від підлоги, фрагменти смальт від настінних мозаїк, кістки тварин.

⁹ П. П. Толочко, С. Р. Килиєвич. Раскопки на Старокиевской горе.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 245; іх же. Новые исследования Старокиевской горы.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 173.

Підлога приміщення являла собою забутовку з щебеню на розчині вапна. Як з'ясувалося, верхня частина підлоги була вирівняна за допомогою розчину вапна, але слідів якогось покриття її виявити не вдалося.

В ході досліджень було розкопано південно-східну частину приміщення. Встановлено, що забутовка підлоги мала неоднакову товщину. В східній частині вона була порівняно тонкою (0,35 м), а далі на захід ставала товщою і досягала 0,9 м.

Приблизно в середині приміщення, під забутовкою підлоги, виявлено велику яму, глибиною 1,6 м, що продовжувалася у західному напрямку. Дно її було вирівняне і досягало материкового леса. В ямі знайдені кістки тварин та товсті шматки порохнявого дерева. Встановити призначення ями не вдалося.

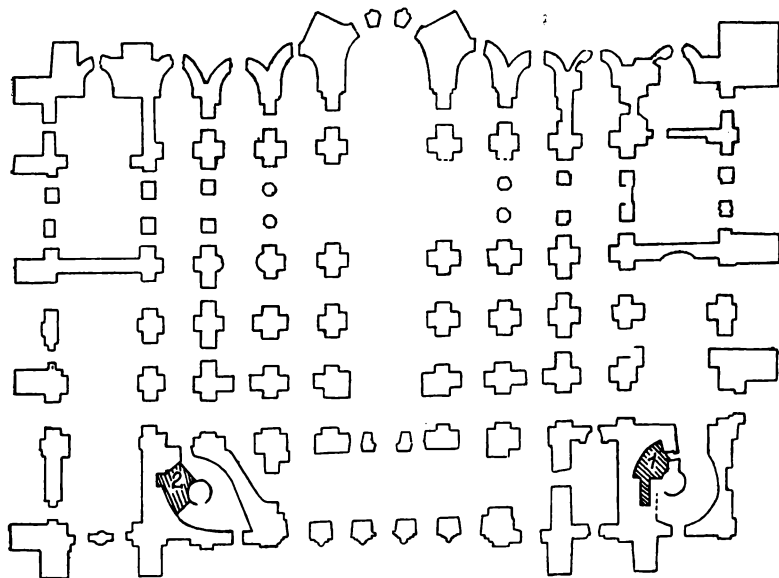

Рис. 1. План Софійського собору:

1 — місце розкопок в південно-західній вежі; 2 — місце розкопок в північно-західній вежі.

В тому ж році були проведені археологічні дослідження в північно-західній вежі собору. Тут, як і в південно-західній вежі, заглиблення під сходами було перетворене у XVIII ст. на закриті приміщення. Після розборки стіни-закладки з цегли XVIII ст. на місці колишнього приміщення проведено археологічні розкопки. Підлога в цьому місці була викладена цеглою (розміром $5 \times 15 \times 3$ см), що добре датується завдяки виявленим трьом мідним монетам XIX ст. по 2 копійки кожна.

Під підлогою виявлено культурний шар товщиною близько 0,75 м з лесовидної насипної перемішаної землі. В ньому знайдено багато фрагментів будівельних матеріалів та внутрішнього оздоблення вежі: уламки мармуру, граніту, шиферу, велика кількість крейди, шматки цем'янки, напевно від стародавньої підлоги, невеликі залишки якої виявлено у північно-західному кутку приміщення. З будівельних матеріалів слід відмітити залишки свинцевої покрівлі даху вежі. Свинець траплявся не тільки листовий, а й у зливках, що, мабуть, свідчить про пожежу, під час якої розтоплений свинець стікав з даху. Шматки свинцю досягали ваги близько 5 кг. Виявлено декілька залізних кованих цвяхів, серед яких є один з залишками листового свинцю під шляпкою.

З внутрішнього оздоблення знайдено: шматки тинку з фресковим живописом, мозаїчні кубики, фрагменти емальованих поліхромних плиток, чудовий зразок мозаїчної підлоги, залишки перепаленої склоподібної маси тощо.

Серед речових знахідок виявлено польську срібну монету початку XVI ст., мідний жіночий перстень пізнього часу та особливо цікаві три круглі привісні печатки. Збереженість їх досить добра. Перша з них невелика і без написів; друга, діаметром 2,5 см, з обох боків має рельєфні зображення. З одного боку, так званий пророслий хрест з монограмою IC, XC, а на другому — літери MP, OV (скорочення грецьких слів «Мати божя» (рис. 2). Але особливо цікавою є третя печатка. Вона має 3,5 см у діаметрі і привертає увагу винятково гарним виконанням. З одного боку на ній зображено Богоматір з немовлям на руках, яка сидить на троні, та монограму MP, OV (рис. 3). На другому — грецький напис: «Євстратій милостю божою архієпископ Константинополя Нового Рима і вселенський патріарх». Євстратій був константинопольським патріархом з 1081 по 1084 р.

Рис. 2. Висла печатка, знайдена під час археологічних розкопок в північно-західній вежі Софійського собору.

Виявлені печатки, якими в давнину скріплювалися офіційні документи, можливо, мають якесь відношення до листування «руської митрополії», тобто київського митрополіта з патріархом у Константинополі.

Рис. 3. Печатка, виявлена під час розкопок в північно-західній вежі Софійського собору.

Розкоп було заглиблено до 0,95 м, але глибше 0,75 м починався материковий шар.

Для обстеження фундаментів споруди було закладено два невеликих шурфи. В шурфі біля круглого стовпа, навколо якого збудовано сходи вежі, на глибині 0,5 м від підлоги виявлено обріз фундаменту шириною 0,3 м. Фундамент складено на розчині вапна з дикого каменя, великі брили якого добре припасовані одна до одної. Підшва фундаменту круглого стовпа виявлена на глибині 0,95 м від обрізу фундаменту, тобто на глибині 1,45 м від підлоги.

В другому шурфі, поблизу північно-західної стіни, глибина залягання фундаменту досягала 1,3 м від підлоги.

Всі матеріали, виявлені під час розкопок, передані на зберігання до відділу фондів Софійського заповідника.

Археологічні розкопки, проведені у 1935 р. в південно-західній та північно-західній вежах Софійського собору, доповнюють відомості про конструктивні особливості та оздоблення цієї частини споруди. Живопис на стінах відкритого приміщення під сходами південно-західної вежі дає яскраве уявлення про вигляд фресок собору до їх «поновлення» олійними фарбами в середині XIX ст.

М. М. КУЧІНКО

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ІХ—ХІІІ ст. В ВЕРХІВ'ЯХ р. СЯН

Територія басейну р. Сян, і зокрема його верхньої течії, здавна знаходилася в центрі уваги багатьох істориків і археологів у зв'язку з питанням русько-польського і русько-угорського пограниччя в ранньому середньовіччі. В українській дожовтневій історіографії цій проблемі присвячені праці М. Грушевського¹, М. Кордуби² та ін., а в радянській — В. Д. Королюка³, О. О. Ратича⁴, Я. Д. Ісаєвича⁵. З польських дослідників слід назвати Й. Натансона-Леського⁶, С. Кучинського⁷, Ф. Персовського⁸, С. Арнольда⁹. Всі ці автори в своїх дослідженнях спирались головним чином на дані «Повісті временних літ» та польські й німецькі хроніки. А. М. Кордуба розглядав питання русько-польського пограниччя ретроспективним методом, спираючись на судові акти XV—XVI ст. Через неповноту та фрагментарність письмових джерел чимало питань, пов'язаних з розселенням племен, залишились не зовсім з'ясованими. В результаті досліджень археологів А. Куниша, Л. Гаєвського, Й. Яновського та ін. за останнє десятиріччя накопичено матеріали, які дозволяють конкретизувати відомості писемних джерел і проливають світло на нез'ясовані досі сторони цієї проблеми. Завдяки даним археології стало можливим переглянути і заперечити деякі висновки, що мають місце в історико-географічних дослідженнях.

Географічні умови відігравали важливу роль у заселенні розглядуваної території. Розміщення поселень значною мірою залежало від рельєфу, родючості ґрунтів, наявності води, лісів та інших чинників. Спираючись на результати археологічних досліджень, можна твердити, що у ІХ—ХІІІ ст. люди селилися на заплавах терасах Сяну, Вислока та їх приток. У верхньому Надсянні на сьогодні відомо близько двадцяти городищ, кілька поселень сільського типу та могильників. Не-

¹ М. Грушевський. Історія України-Русі, т. 1. Львів, 1904.

² М. Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном.— ЗНТШ, т. СXXXVIII—СХІ. Львів, 1925.

³ В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI в. М., 1964.

⁴ О. О. Ратич. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та період феодальної роздробленості.— Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, стор. 44—50.

⁵ Я. Д. Ісаєвич. До питання про розселення східнослов'янських племен в X ст.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. К., 1964, стор. 84—87; його ж. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму.— УІЖ, 1968, № 12. К., стор. 78—81.

⁶ J. Natanson-Leski. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. Wrocław, 1953.

⁷ S. Kuczynski. Studia z dziejów Europy Wschodniej. Warszawa, 1965.

⁸ F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962.

⁹ S. Arnold. Geografia historyczna a Polski. Warszawa, 1951.

рідко укріплення городищ були підпорядковані місцевому рельєфу, як це видно з розташування городищ в Трепчі¹⁰. Як правило, городища були укріплені одним—чотирма валами і ровами (Біла Гора поблизу Сянка, Гочів Лиського повіту¹¹, Тирава Волоська, Мимонь¹², Трепча I, II¹³ Сяноцького повіту та ін.).

На розглядуваній території трапляються городища, на яких відсутні сліди укріплень, але вони згадуються в літописі або про них говорять назви типу «городок», «городище», «гродзіско», «вали» (Великий Вислок, Голучків, Куляшне, Лубків, Сянок, Страхониця Сяноцького повіту та Городок, Мичківці, Новосілки Лиського повіту¹⁴).

В результаті археологічних досліджень на деяких городищах всередині земляних валів виявлені сліди дерев'яних конструкцій. В одних випадках встановлено, що це були дерев'яні зруби (Мимонь¹⁵, можливо Трепча II¹⁶), у других (Гочів¹⁷, Тирава Сільва¹⁸) через погану збереженість тип конструкцій встановити не вдалося. Інша техніка укріплення виявлена на городищі Трепча I, де основа земляного валу була зміцнена облицюванням з оброблених каменів¹⁹.

На підставі типів городищ та речових знахідок А. Куниш²⁰ датує городища в Трепчі IX—X ст., Гочів, Мимонь і Тираву Сільну X—XI ст., Сянок і Білу Гору XII—XIII ст. Сянок згадується під 1150, 1202 і 1231 рр. в Іпатіївському літописі²¹, так що датування за археологічними джерелами підтверджується писемними даними.

Навколо укріплених городищ групувалися поселення відкритого типу. Серед них більш-менш дослідженими є поселення в Кросно, Райському, Мичківцях і Угерцях Лиського повіту та Лобозові Устрицького повіту²². Під час розкопок на городищах і поселеннях відкрито декілька жител та господарських споруд. Житла-напівземлянки, розміром 3×4 м, були виявлені в м. Сянку на площі Ринок і вул. Замковій. В їх заповненні трапилося деревне вугілля, шматки стінної обмазки і фрагменти гончарних горщиків XII—XIII ст.²³ На Замковій горі відкрито еліпсоподібну яму розміром 3×1,8 м та сліди від стовпів²⁴. Кілька жител-напівземлянок було відкрито на площі Ринок та вул. Сенкевича в м. Кросно, а також на поселеннях в Райському, Новосілках і Лобозові, а в с. Копитово Кросненського повіту виявлено ями для зберігання зерна²⁵.

На розглядуваній території відкрито і частково досліджено ряд могильників: курганних та ґрунтових. Перший тип представлений могильниками в Трепчі та Риманові, де нараховується понад 100 курга-

¹⁰ A. Kunysz. Grodziska w Województwie Rzeszowskim, Mater. i Spraw.—ROA za r. 1966. Rzeszów, 1968, стр. 75—76.

¹¹ A. Kunysz. Grodziska..., стр. 41, 48.

¹² A. Kunysz. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w dawnej Ziemi Sanockiej ze szczególnym zewzględnieniem Sanoka w świetle źródeł archeologicznych.—Rocznik Województwa Rzeszowskiego, R. III. Rzeszów, 1963, стр. 68.

¹³ A. Kunysz. Grodziska..., стр. 75—76.

¹⁴ Там же, стр. 29.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Informator Archeologiczny, 1969 r., Warszawa, 1970, стр. 282.

¹⁷ L. Gajewski. Grodzisko we wsi Trepcza, pow. Sanok.—WA, t. XXVII, 1962, стр. 326—327.

¹⁸ A. Kunysz. Grodziska..., стр. 48.

¹⁹ L. Gajewski. Grodzisko w Tyrawie Solnej, pow. Sanok.—AAS, t. I, z. 2, стр. 239—241.

²⁰ T. Zurowski. Trepcza, grodzisko pod Sanokiem.—Swiatowit, t. XXI, 1955, стр. 326.

²¹ A. Kunysz. Grodziska..., стр. 31.

²² A. Kunysz. Osadnictwo wczesnośredniowieczne..., стр. 66.

²³ A. Kunysz. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie Sanoka i okolicy.—Spraw. ROA za r. 1962. Rzeszów, 1962, стр. 26—27.

²⁴ Там же, стр. 25.

²⁵ A. Kunysz. Osadnictwo wczesnośredniowieczne..., стр. 75.

нів діаметром 3—5 м і висотою до 1 м. Під час розкопок Й. Яновським під курганним насипом був виявлений шар деревного вугілля, спалених людських кісток і фрагменти ліпних частково обточених горщиків IX—X ст. Вдалося простежити поховальний ритуал, суть якого полягала в тому, що спалення небіжчика відбувалося за межами кургану, після чого залишки кремації переносилися на місце поховання, заздалегідь очищене від трави, де насипався курган²⁶. Другий тип могильників представлений ґрунтовими похованнями з тілопокладенням. Вони відкриті в Сянку та Гачові. В 1961 р. під час розкопок на Замковій горі в Сянку досліджено п'ять поховань. Кістяки лежали в ямах, орієнтовані головами на захід. Поховальний інвентар складався з фрагментів гончарної кераміки та залізних втульчастих наконечників стріл. Могильник датується XII—XIII ст.²⁷ В Гачові відкрито ряд поховань під фундаментами дерев'яної церкви XV ст. Кістяки лежали на спині, але були орієнтовані головами на схід. Могильник також датується XII—XIII ст.²⁸

Під час досліджень городищ, поселень і могильників було накопичено певну кількість археологічних матеріалів, серед яких найбільшу групу становить кераміка. Вона представлена фрагментами ліпних, частково обточених на гончарському крузі посудин і повністю виготовлених гончарним способом. Перша група представлена знахідками в Трепчі I і Гочеві. В керамічному тісті є домішки грубозернистого піску, поверхня горщиків шерехата. Вони товстостінні, випал слабкий, нерівномірний, форма — яйцевидна або банкувата, плічка орнаментовані смугастими хвилястими лініями. Трапляються і неорнаментовані горшки. Всі вони датуються VIII—X ст.²⁹

Друга група кераміки представлена фрагментами тонкостінних горщиків, виготовлених на гончарському крузі. В тісті незначний процент просіяного піску. Посудини мають профіль у вигляді латинської букви S. Вінця сильно відігнуті назовні, краї різко формовані та оздоблені прямими заглибленими лініями в поєднанні з хвилястою, розташованою під шийкою. Денця переважно плоскі, нерідко з клеймами у вигляді кола, хреста, зірочки тощо. Ця кераміка знайдена в Сянку, Білій Горі, Трепчі II і датується XI—XIII ст.³⁰

З інших знахідок у верхньому Надсянні слід назвати залізний піж з Трепчі, дві металеві пражки з Гачова, залізні вудила, два наконечники стріл пірамідальної протикольчужної форми, втульчастий наконечник арбалетної стріли з Мимоня, двошипні втульчасті наконечники стріл та шиферні пряслиця з Сянка, залізний листовидний наконечник списа з Вороблика Шляхетського та бронзовий хрест-енколпійон з Кросна. Ці знахідки датуються різним часом, але в межах IX—XIII ст.

Розглядувана територія, незважаючи на те, що у свій час була значною мірою вкрита лісами, особливо з боку Карпат³¹, була досить густо заселена. Це пояснюється природними умовами: родючі ґрунти і луки сприяли розвитку землеробства і скотарства, ріки — рибальству, а ліси — полюванню та бортництву. Другою причиною, що зумовила досить інтенсивне заселення цієї території, була наявність соляних джерел³² та невеликих покладів бурштину, з якого виготовлялися

²⁶ J. Janowski. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum w Krosnie w r. 1962.— Spro. ROA za r. 1962. Rzeszów, 1962, стор. 28.

²⁷ A. Kunysz. Sprawozdanie z badań..., стор. 25.

²⁸ H. Zoll-Adamikowa. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Malopolski, Cz. I. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, стор. 53.

²⁹ A. Kunysz. Osadnictwo wczesnośredniowieczne..., стор. 79.

³⁰ Там же, стор. 88.

³¹ F. Persowski. Згадана праця, стор. 28—30, див. карту.

³² Я. Д. Ісаєвич. Солеварна промисловість Прикарпаття в епоху феодалізму.— Нариси з історії техніки, № 7. К., 1961.

прикраси³³. Нарешті, важливою умовою заселення цієї території було те, що через неї проходили два торговельні шляхи. Перший тягнувся з півночі на південь від Судомиру вздовж Сяну через Перемишль, Сянок до Карпат і далі в Угорщину. Другий — зі сходу на захід через Сянок на Кросно, Б'єч, Краків і Прагу³⁴. З напрямком цих шляхів пов'язане розташування городищ, які завдяки своєму положенню мали важливе господарське і військово-стратегічне значення.

Для визначення племінної та етнічної приналежності і території поширення описаних пам'яток необхідно розглянути їх на фоні синхронних пам'яток глибинних районів Київської Русі та Польщі.

Почнемо з конструкції валів. Ми вже вказували, що основу валів на городищах Мимонь, Трепча II становили дерев'яні зруби, типові для давньоруського оборонного будівництва. Аналогічна конструкція валів відкрита в Києві, Білгороді, Колодяжині, Райках та інших містах давньої Русі³⁵. В той же час для старопольського військового будівництва була характерна руштова конструкція³⁶. На розглядуваній території основним типом житла були напівземлянки (Сянок, Кросно, Райське, Лобозів та ін.), характерні для давньої Русі³⁷. В ранньосередньовічній Польщі побутували майже виключно зрубні житла³⁸.

Могильники верхнього Надсяння — тілопальні кургани (Трепча, Риманів) і безкурганні з тілопокладенням (Сянок, Гачів) — мають аналогії як на території Русі³⁹, так і Польщі⁴⁰. Щодо кремаційних могильників, то на розглядуваній території їх слід пов'язувати з східними слов'янами⁴¹. Грунтові поховання пов'язані вже з християнством, і якщо в них відсутні типові знахідки, то важко визначити, якому населенню вони належали. В даному випадку їх східно-слов'янську етнічну приналежність визначають інші синхронні матеріали, виявлені поряд на давньоруському городищі.

Ліпна кераміка небагато що може сказати про етнічну приналежність її носіїв, оскільки вона має риси загальнослов'янської єдності. Кераміка XII—XIII ст. представлена гончарними горщиками з потовщеними профільованими або заокругленими вінцями з рівчаком з внутрішнього боку, невисокою дугоподібною шийкою і похилими плічками. Денця переважно плоскі. Аналогії їм відомі в Києві, де вони датовані XII—XIII ст.⁴², Галичі⁴³, Новгороді⁴⁴ та інших давньоруських містах. В той же час для старопольської кераміки характерні інші форми. Зокрема, відсутні горщики з валикоподібними вінцями та дуже рідко зустрічаються з плоскими денцями⁴⁵. Давньоруськими є шиферні овруцькі пряслиця з Сянка та бронзовий хрест-енколпійон з Кросна. Аналогії їм відомі на багатьох пунктах Київської Русі⁴⁶. Щодо інших знахідок (ножів, наконечників стріл, списів тощо), то вони відомі на ши-

³³ A. Kunysz. Osadnictwo wczesnośredniowieczne..., стор. 62.

³⁴ Б. А. Рибаків. Торговля і торговельні шляхи. Історія культури Древньої Русі, т. I. М.—Л., 1948, стор. 341—343; A. Kunysz. Z pradziejów wsi słowiańskich w Polsce południowo-wschodniej.— ZOW, R. XXVII, z. 2, стор. 116.

³⁵ П. А. Раппопорт. Очерки по історії руського воєнного зодчества X—XIII вв.— МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 73—106.

³⁶ J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, стор. 81—84.

³⁷ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, стор. 285—368.

³⁸ J. Kostrzewski. Згадана праця, стор. 106.

³⁹ Н. Ф. Лавров. Религія и церковь.— Історія культури Древньої Русі, т. II. М.—Л., 1951, стор. 73—77.

⁴⁰ J. Kostrzewski. Згадана праця, стор. 331—333.

⁴¹ R. Jank. Wyniki badań wykopaliskowych w Rzeszowskim.— Spraw. ROA za r. 1962. Rzeszów, 1962, стор. 8.

⁴² М. К. Каргер. Згадана праця, стор. 416, рис. 96.

⁴³ Я. Пастернак. Старий Галич. Краків-Львів, 1944, стор. 90.

⁴⁴ Г. П. Смирнова. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.— МИА, 1955. М., 1956, стор. 240, рис. 5.

⁴⁵ A. Abramowicz.— Ceramika z Czerman nad Huczwą.— Archeologia Polski, t. IV, z. I. стор. 158; J. Kostrzewski. Згадана праця, стор. 383, рис. 301—302.

⁴⁶ Б. А. Рибаків. Ремесло Древньої Русі. М., 1948.

рокій території Східної і Центральної Європи і не можуть з впевненістю бути віднесені до якоїсь однієї культури.

Таким чином, все сказане вище свідчить, що археологічні пам'ятки Верхнього Надсяння у IX—XIII ст. мали східнослов'янський давньоруський характер.

Первісне заселення цієї території, очевидно, слід пов'язувати з племенем східних (білих) хорватів, яких автор «Повісті временних літ» називає в недатованій частині, а потім під 907 і 992 рр.⁴⁷, не вказуючи місця їх розселення. Проблемі хорватів, їх походженню і розселенню присвячено велику кількість літератури. Існує багато припущень щодо їх локалізації. Серед них цікавою є думка М. Ю. Смішка про автохтонність хорватів на Підкарпатті і їх безпосередній зв'язок з носіями культури Карпатських курганів (III—VI ст.)⁴⁸. У верхньому Подністров'ї і Надсянні східних хорватів локалізують й інші дослідники⁴⁹.

Якщо ранній період цієї території пов'язується з білими хорватами, то пізніший — з давньоруською народністю, про що свідчать археологічні матеріали та дані топоніміки. З давньоруським населенням у Верхньому Надсянні пов'язані назви населених пунктів зі словом «посад», «посада», які у XI—XIII ст. означали ремісничі поселення, розташовані за стінами міста-дитинця. Це посади Заршинська, Риманівська, Сяноцька і Яцьмерська Сяноцького повіту та Ліська посада Ліського повіту⁵⁰.

На підставі всього сказаного вище можна спробувати провести межу між поселеннями східних і західних слов'ян. Як вже вказувалося, на лівому березі Вислока східнослов'янським є городище Мимонь, про що свідчить зрубна конструкція валів; на захід від нього на р. Яселці між селами В'етшно і Бубрка розташоване городище, на якому внутрівальна руштова конструкція і керамічний матеріал свідчать, що це було старопольське городище⁵¹; ще далі на захід, у верхній течії Вислоки в Тишниці⁵² і Пшечиці⁵³ є городища, дерев'яна конструкція яких всередині валів також була руштова, що підтверджує їх західнослов'янську приналежність. На це вказують і виявлені на городищах речові знахідки.

Картографування розглянутих археологічних пам'яток дозволяє дійти висновку, що етнічна межа між східними і західними слов'янами протягом IX—першої половини XIV ст. проходила межиріччям Вислока (притоки Сяну) та Вислоки (притоки Вісли). Це визначило й конфігурацію політичного кордону Київської Русі, який збігся з лінією етнічного розмежування⁵⁴.

Таким чином, для вирішення багатьох питань історичної географії верхнього Надсяння археологічні джерела відіграють важливу роль. Вони істотно доповнюють і конкретизують дані письмових джерел і заперечують погляди ряду польських дослідників (С. Кучинського, Й. Натансона-Леського та ін.) про західнослов'янську приналежність населення цієї території.

⁴⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 21, 106.

⁴⁸ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960, стор. 151—152.

⁴⁹ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, стор. 131—136, див. карту; F. Persowski. Згадана праця, стор. 62; R. J am k a. Згадана праця, стор. 8.

⁵⁰ A. Fastnach. Posady, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. XV. Poznań, 1955, стор. 155—156.

⁵¹ A. Zaki. Wietrznów-wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań lat 1952—1953.—WA, t. XXIV, z. 1. 1957, стор. 1—32.

⁵² A. Kunysz. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Trzcinicy, pow. Jasło.—Spraw. ROA za r. 1962. Rzeszów, 1962, стор. 21—24.

⁵³ A. Kunysz. Grodzisko w Przeczycy, pow. Jasło.—WA, t. XXX, z. 1—2, 1964, стор. 181—182.

⁵⁴ Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, стор. 65.

ПРО КОСТОРИЗНЕ РЕМЕСЛО В СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВІ

В економічному житті Стародавньої Русі IX—XIII ст. важливе значення мало багатопрофільне ремесло. Центрами його розвитку були міста, перше місце серед яких по праву займав Київ — «мати городів руських».

Серед багатьох місцевих ремісничих виробництв помітне місце посідало косторізне ремесло.

Під час багаторічних розкопок в різних районах території Києва виявлено численні й різноманітні кістяні вироби, напівфабрикати та сировинний матеріал. Проте переважна більшість їх й до цього часу залишаються неопублікованими і мало відомими науковій громадськості.

Найбільш ранніми є вироби з поховань IX—X ст., виявлених в найдавнішій частині Києва (на території Десятинної церкви, вулицях Володимирській, № 1, 3; Героїв Революції). З розкопаних понад 130 поховань кістяні предмети зустрінуті в 15. Найбільше серед них кістяних ручок від залізних ножів (у 7 похованнях), далі йдуть гребінці (у 4 похованнях), вістря з голівкою звіря, футляр для ножиць, гральна кістка і набір гральних бабок, платівка-облямівка від сагайдака та кілька дрібних орнаментованих платівок. Вони неодноразово публікувалися дослідниками¹, що позбавляє нас від необхідності зупинятися на них в цій статті².

Особливого розвитку косторізна справа досягає в стародавньому Києві у XI—XIII ст. Понад дві тисячі найрізноманітніших кістяних предметів на всіх стадіях обробки кістки (від сировини-заготовок до цілком закінчених виробів) виявлено на пам'ятках цього часу³.

Переважна більшість кістяних виробів, напівфабрикатів і заготовок, зібраних на території стародавнього Києва, походить з багаторічних розкопок на одній з її найдавніших частин — горі Киселівці, що була значним ремісничим центром. Так, під час досліджень, здійснених у 1894 р. В. В. Хвойкою, у 1928 р. А. А. Піонтковським⁴ та в 1932—1933 рр. С. С. Магурою⁵, були виявлені залишки кількох косторізних майстерень і зібрано понад 700 найрізноманітніших виробів, найцікавіші з яких опубліковані⁶.

За кількістю знахідок кістяних предметів перед Киселівкою трохи поступається Старокиївська гора. Щоразу під час розкопок на ній трапляється як окремі кістяні вироби, так і більші або менші їх серії. Найбільша кількість предметів виявлена під час розкопок В. В. Хвойки у 1907—1908 рр.⁷ та Київськими експедиціями Інституту історії матеріальної культури УАН у 1936—1937 рр. під керівництвом Т. М. Мовчанівського⁸, а також Інституту історії матеріальної культури АН СРСР

¹ Л. А. Голубева. Киевский некрополь.— МИА, № 11. М.—Л., 1949; М. К. Каргер. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1958.

² На жаль, вони не збереглися до наших днів.

³ Переважна більшість їх зберігається в фондах відділу «Київська Русь» Державного історичного музею УРСР.

⁴ К. Коршак. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві.— Хроніка археології та мистецтва, ч. 1. К., 1930, стор. 58.

⁵ С. Магура. Розкопи на горі Киселівці в Києві 1933 р.— Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, кн. 1. К., 1934.

⁶ А. М. Шовкопляс. Некоторые данные о костерезном ремесле в древнем Киеве.— КСИА, вып. 3. К., 1954; і і ж. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві.— Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958.

⁷ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 71—72.

⁸ М. І. Ячменьов, Т. М. Мовчанівський. Нові археологічні розкопки в Києві.— «Соціалістичний Київ», 1936, № 7—8, стор. 60.

і Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. К. Каргера у 1938—1939 рр.⁹

В. В. Хвойкою були розкопані залишки двох косторізних майстерень на території колишньої садиби Петровського (сучасна садиба Державного історичного музею УРСР). В них «виготовлялися різні вироби з кістки та рогу — руків'я і ручки до мечів та ножів, гребені, гудзики, вуховертки, шпильки, різноманітні іграшки та інші речі з кістки та рогу»¹⁰. У 1936 р. в південно-східній частині тієї ж садиби були розкопані залишки ще однієї косторізної майстерні, в якій виготовляли «різні вироби з кістки: гудзики, стріли, проколки, трубочки тощо. В її околицях було виявлено декілька сот уламків кісток тварин, частково оброблених (напівфабрикатів), а також готових виробів» (рис. 1, 1)¹¹. Багато необроблених кісток тварин знайдено, зокрема, в невеликих ямах поблизу майстерні, що, напевно, використовувались як сховища для зберігання сировини¹².

На Десятинному провулку, № 8, під час розкопок в 1939 р. в невеличкій напівземлянці-майстерні, навколо неї і особливо в ямі поруч з нею виявлено значну кількість кістяних виробів та їх заготовок, необроблених кісток тварин, рогів з слідами обробки та відходи виробництва (рис. 1, 2)¹³.

Можливо, що саме косторізну майстерню знайдено по вул. Володимирській, № 1. В короткому повідомленні керівник розкопок, здійснених ще у 1926 р., С. С. Гамченко відмічає, що на площі розкопу було зібрано багато кістяних виробів, розпиляних кісток та оброблених рогів тварин¹⁴.

В інвентарній книзі Археологічного відділу Державного історичного музею УРСР записані кістяні вироби, що «походять з майстерні кістяних і рогових виробів, здобутих під час комунальних робіт по вул. В. Житомирській навпроти будинку 9 в 1926 р.»¹⁵.

Значна кількість різноманітних предметів, в тому числі з кістки та рогу, здобута Т. В. Кибальчичем в 1895 р. під час земляних робіт (зняття оборонного валу) на Кудрявському провулку (в районі Львівської площі)¹⁶. Більшість з них, як видно з таблиць, поданих до статті Т. В. Кибальчича, за своїм характером відносяться до епохи Київської Русі (вони датуються й знайденою серед них монетою Ярослава Мудрого)¹⁷. Серед виробів — гудзики, руків'я ножів, проколки, платівки з прорізними зубцями для орнаментування глиняного посуду, відпиляні роги тварин. Т. В. Кибальчич повідомляє, що, за свідченням очевидців, під час проведення цих земляних робіт була розкопана яма діаметром близько 4 м, заповнена великою кількістю відпиляних рогів тварин. Дослідник без достатніх підстав розглядав їх як бойову зброю для захисту городян, а розкопану яму вважав складом бойової зброї — своєрідним арсеналом¹⁸. В. Б. Антонович цілком слушно зауважив, що

⁹ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева, К., 1950.

¹⁰ В. В. Хвойка. Древние обитатели..., стор. 71.

¹¹ Т. М. Мовчанівський. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська.— Науковий архів Інституту археології АН УРСР. ІА ф. 10, № 8, стор. 23, 44, 68; Фотоархів Інституту АН УРСР, № 7187 6.

¹² Київська експедиція 1936 р. Щоденник Т. М. Мовчанівського.— Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 20, № 32, стор. 11.

¹³ В. К. Гончаров. Щоденник розкопок.— Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 20, № 64, стор. 23—25; Фотоархів Інституту археології АН УРСР, № 8072.

¹⁴ С. С. Гамченко. Розкопки 1926 р. в Києві.— Коротке звітання ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 25.

¹⁵ Інвентарна книга Археологічного відділу Державного історичного музею УРСР, книга VI, стор. 426—427, № 37078—37089.

¹⁶ Т. Кибальчич. Уничтожение древнего «Ярославова» вала в Киеве.— «Жизнь и искусство», 1895, № 229, 236.

¹⁷ «Жизнь и искусство», 1895, № 236, табл. 1—3.

¹⁸ Там же, № 229.

на розкопаній території жив ремісник, який займався виготовленням кістяних і рогових виробів¹⁹.

Подібні косторізні майстерні, а також розташовані поряд з ними ями, заповнені відходами виробництва, як показали дослідження, відомі не тільки в Києві, а й в багатьох інших місцях, наприклад на

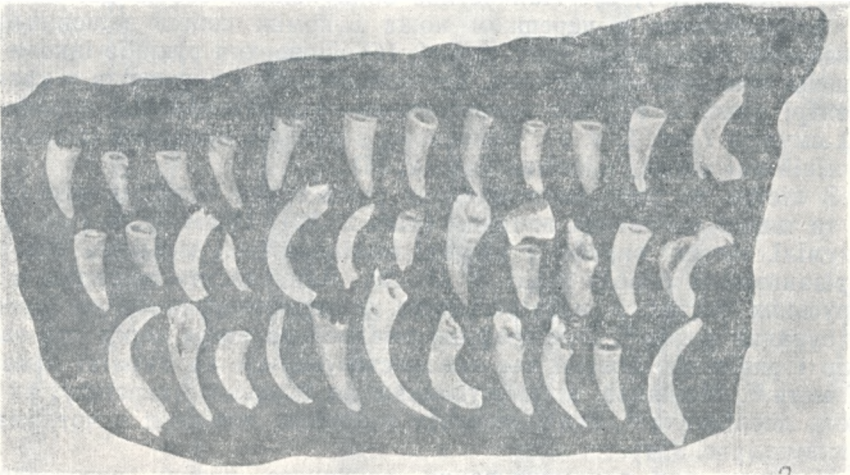

Рис. 1. Кістяні вироби та заготовки:

1 — гудзики та заготовки до них; 2 — роги тварин з слідами обробки.

Райковецькому городищі на Житомирщині²⁰, на Донецькому городищі в околицях Харкова²¹, в Старій Рязані²².

Окремі й розрізнені кістяні вироби завжди трапляються в Києві під час розкопок в культурному шарі Стародавньої Русі. Вони знайдені, зокрема, в районі Десятинної церкви, на вулиці Володимирській,

¹⁹ «Жизнь и искусство», 1895, № 317, стор. 3.

²⁰ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950.

²¹ О. Федоровський. Археологічні розкопки в околицях Харкова.— Хроніка археології та мистецтва, ч. 1. К., 1930, стор. 6—7.

²² А. А. Мансуров. Древнерусские жилища.— Исторические записки, 1941, № 12.

на території колишнього Михайлівського монастиря, на Великій Житомирській вулиці, на горі Дитинці, на Подолі²³ тощо.

Матеріалом для виготовлення з кістяних виробів у стародавньому Києві були кістки й роги свійських і диких тварин. За визначенням І. Г. Підоплічка, кістяні вироби з розкопок 1936 р. по вул. Володимирській, № 2 (колишня садиба Петровського), наприклад, виготовляли з кісток свійських тварин — вівці, свині й коня та диких оленя, лося, косулі. Окремі невеликі вироби виготовлені з кісток птахів²⁴.

За призначенням кістяні вироби, знайдені в Києві, можна поділити на кілька окремих груп: знаряддя праці, предмети озброєння, побутові речі й прикраси, дитячі іграшки тощо.

Серед знарядь праці найчастіше зустрічаються проколки, вістря, кочедики, руків'я ножів, голки тощо. Найчисленнішими з них є проколки та вістря, виготовлені головним чином з розколотих трубчастих кісток тварин (рис. 2, 2, 3, 10—15, 20—21, 24—25) та рогів оленя (рис. 2, 26—28). Поверхня проколок заглажена, вони мають добре загострений кінець, інколи дуже тонкий, як у шила (рис. 2, 10, 11). У деяких проколок на потовщеному кінці є круглий отвір, за допомогою якого вона підвішувалась при носінні (рис. 2, 2, 12, 25). Відомі окремі знахідки кочедиків (рис. 2, 18); вони виготовлялись з кістяних платівок і служили для плетіння сіток. Лошила, яких багато на Киселівці, не зустрічаються в інших районах стародавнього Києва.

Кістяні голки мали дуже загострений тонкий робочий кінець; протилежний — потовщений з отвором для вдівання нитки (рис. 2, 1).

Досить різноманітні руків'я ножів. Найпростіші з них — це звичайні порожні кістки, всередину яких вставлявся черешок залізного ножа (рис. 2, 4, 7, 8). Найчастіше вони являли собою дві платівки, що скріплювалися з черешком ножа і поміж собою залізними або бронзовими заклепками (рис. 2, 5, 6, 16). Поверхня руків'їв інколи прикрашена вічковим орнаментом, що складається з кружечків з крапкою в центрі (рис. 2, 9), або геометричним — із заглиблених (прокреслених) смужок (рис. 2, 4, 6). На одному з руків'їв орнамент із заглиблених ліній має вигляд плетіння (рис. 2, 16).

З кістки та рогу виготовлялись руків'я для залізних шил (рис. 5, 22) та інших металевих знарядь (рис. 2, 22). Цікаві, хоч і не зовсім зрозумілі, кістяні вироби у вигляді циліндриків з кількома отворами, прорізаними по обводу (рис. 3, 14, 15). Вони досить поширені в давньоруських містах і, найвірогідніше, використовувалися як пристрій для сукання ниток²⁵. Етнографічні аналогії до них є серед так званих юрків і рядів, що довгий час використовувалися на Україні саме для цієї мети²⁶. Можливо, пристосуванням до ткацького верстату, як вважають дослідники²⁷, були невеликі квадратні платівки з чотирма заклепками (рис. 3, 4).

Напевно, для орнаментування глиняного посуду виготовлялися

²³ Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей. К., 1857, табл. 5. Указатель при III Археологическом съезде в Киеве. К., 1874; И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева. К., 1893; Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. К., 1893; Розкопки 1930 р. у Києві на горі Дитинці.—Хроніка археології та мистецтва, ч. 3. К., 1931; В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.—Археологія, т. IX. К., 1954.

²⁴ І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Вип. 2. К., 1956, стор. 62—63.

²⁵ Б. А. Рыбаков. Ремесло. История культуры древней Руси, т. I. М.—Л., 1948, стор. 110, рис. 71, 1, 2.

²⁶ Н. И. Лебедева. Прядение и ткачество восточных славян. Восточнославянский этнографический сборник.—Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. 31. М., 1956, стор. 496.

²⁷ V. Hrubý. Slovanske kostěné předměty a jejich výroba na Moravě.—Pamatky archeologické, roč. 48, čís. 1, 1957, рис. 3, 8—10.

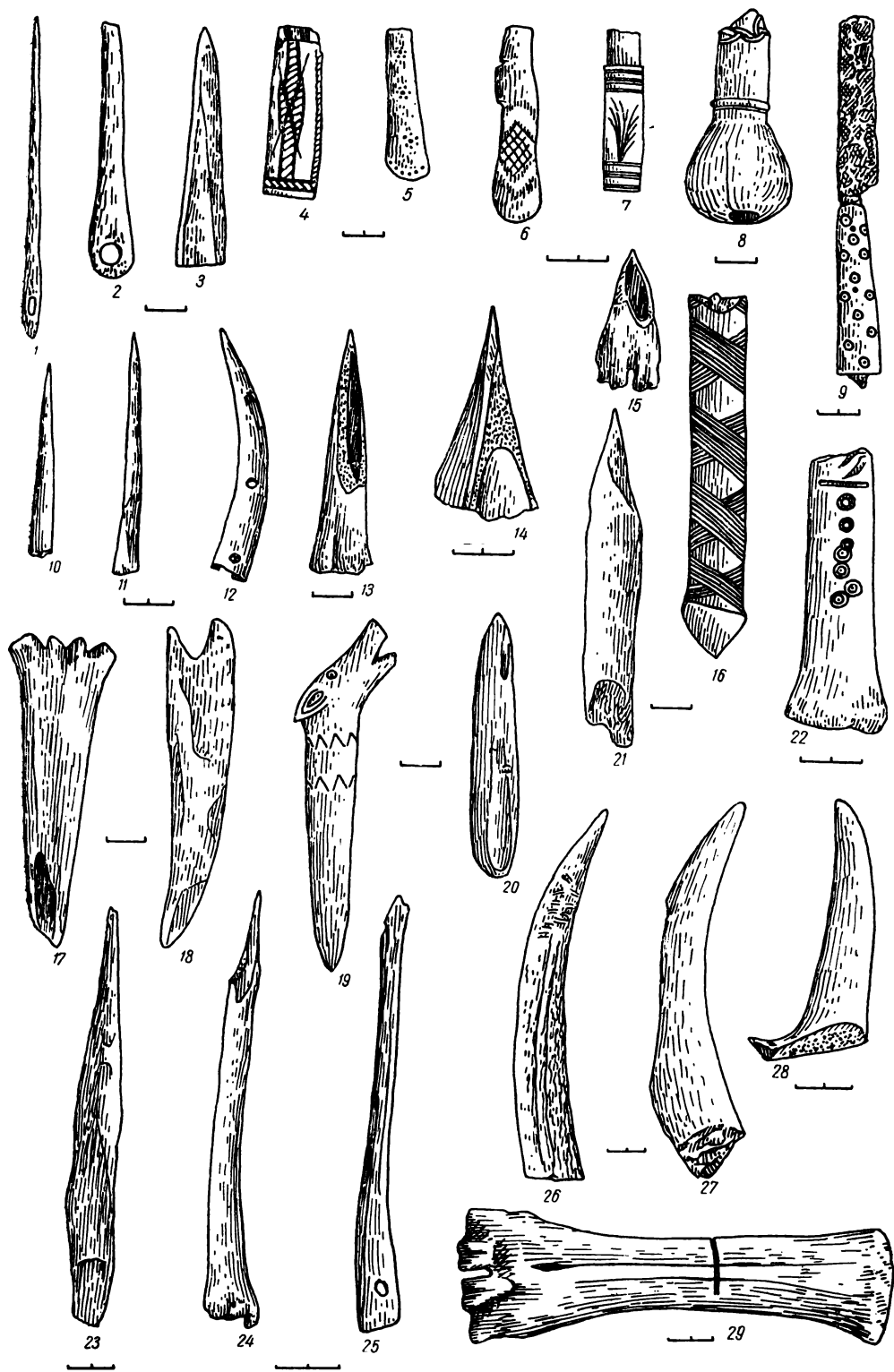

Рис. 2. Кістяні вироби та заготовки до них (1—29).

кістяні платівки з зубчиками по одному краю²⁸ (рис. 2, 17). Подібні знаряддя засвідчені, наприклад, серед давньоруського комплексу у Гродно²⁹.

Досить умовно до знарядь праці можна віднести так звані коньки, виготовлені з трубчастих кісток великих тварин — бика або коня.

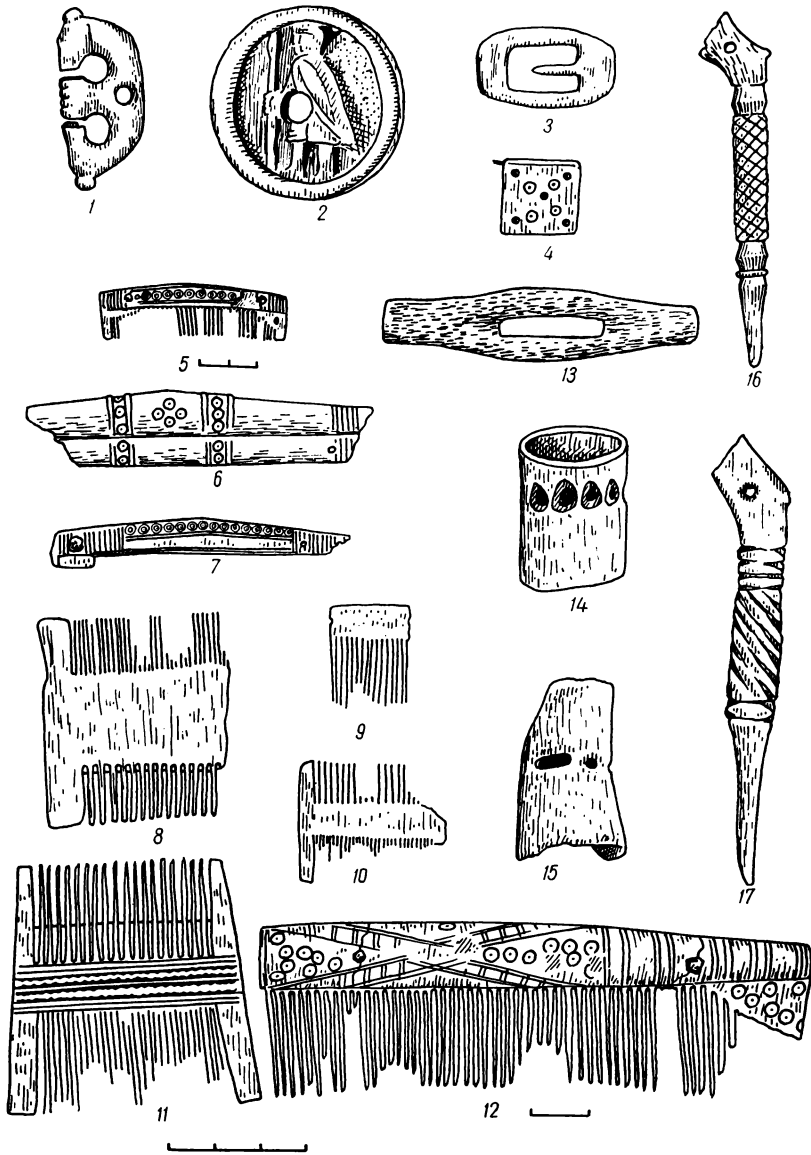

Рис. 3. Кістяні вироби:
1, 3—12 — з Києва; 2 — з Київської області.

З одного боку їх поверхня більш-менш зрізана і добре відшліфована (рис. 2, 29). На ній часто є сліди роботи — подовжені нарізки. Останні свідчать, що така кістка могла використовуватись як підкладка під час різання шкір або виготовлення дрібних предметів. С. А. Семенов, розглядаючи подібні вироби, знайдені в Саркелі (Біла Вежа) на Дону, вважає їх інструментами для вигладжування тканин і тиснення шкі-

²⁸ Т. Кибальчич. Уничтожение..., табл. 3, 54, 55.

²⁹ Н. Н. Воронин. Древнее Гродно.— МИА, № 41. М., 1954, рис. 36.

ри³⁰. Не виключено, що деякі з цих виробів і справді могли бути ковзанами. Наскрізний отвір на одному з таких виробів, напевно, служив для його прив'язування до взуття. Вони близькі до ковзанів, знайдених у стародавньому Пскові³¹, Новгороді³², Ріпневі Львівської області³³.

З предметів озброєння, виявлених в стародавньому Києві, найбільш відомі кістяні наконечники стріл. Деякі з них мають видовжену або листовидну форму та вузький черешок (рис. 4, 1, 10) і нагадують залізні наконечники. Подібні до них кістяні наконечники відомі з стародавнього Пліснеська на Львівщині³⁴. Інші наконечники стріл продовгуваті з подовженим ребром і плескатым черешком (рис. 4, 11—13). Аналогії їм відомі в Сахнівці Черкаської області, стародавньому Галичі³⁵. Є також втульчасті наконечники стріл, конічної форми (рис. 4, 2—5). Вони поширені у Вишгороді, Воїні, Новгороді³⁶ тощо. Відомі також томари з тригранним фігурним вістрям (рис. 4, 6, 7), що нагадують новгородські³⁷. Є в колекції й струги для шліфування древків стріл (рис. 4, 25, 26)³⁸.

Цікаві гирки від кистенів у формі яйця з наскрізним отвором, через який пропускався залізний стрижень з петлею на одному кінці (рис. 4, 21, 22). Вони відомі у ряді давньоруських міст³⁹. В музеї зберігаються дві подібні кістяні гирки від кистенів, які знайдені в с. Тростянець Київської області⁴⁰.

Обкладками до сагайдаків, напевно, служили тонкі кістяні платівки (рис. 4, 19), інколи з круглими наскрізними отворами і орнаментованою поверхнею (рис. 4, 20, 24). Деякі платівки накладалися на руків'я складних луків (рис. 4, 18); вони подібні до новгородських⁴¹.

З кістки виготовлялися й деякі предмети кінського спорядження—псалії (рис. 4, 15, 16, 23), обкладинки до упряжі, пряжки для ременів. Останні мали вигляд витягнутих прямокутників з подовженим отвором у центрі кожного з них (рис. 4, 17).

Манками, які вживалися під час полювання, дослідники вважають невеликі порожнисті циліндрики⁴² (рис. 5, 17, 21).

Побутові речі з кістки та рогу, виявлені в Києві, відносяться до предметів одягу і туалету. Для одягу використовувались гудзики й пряжки. Перші з них становлять найбільшу за кількістю групу виробів з кістки. Вони бувають напівокруглої (рис. 6, 3—5, 9—10) або плоскої видовженої форми (рис. 6, 6—8, 12). Є гудзики у вигляді лунниці з отвором посередині (рис. 6, 13), маленьких кульок з вушками (рис. 6, 1—2), застібки-цурки. Останні являли собою стрижень з заокругленими кінцями та потоншеним попереком (рис. 6, 11). Вони

³⁰ С. А. Семенов. О назначении «копьев» и костей с нарезками из Саркела — Белой Вежи.— МИА, № 75. М.—Л., 1959, стор 353—361.

³¹ В. Крейтон. Археологические разведки и раскопки в Псковской губернии в течение лета 1912 г.— Труды Псковского археологического общества 1912—1913 гг., вып. 9. Псков, 1913, стор. 36, рис. 8.

³² А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде.— МИА, № 11. М., 1949, стор. 43, рис. 17.

³³ О. О. Ратич. Давньоруські вироби з кістки і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель.— МДАПВ, вип. 2. К., 1959, табл. 4, 26—28.

³⁴ Там же, табл. 4, 7.

³⁵ Там же, табл. 4, 8.

³⁶ А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие.— САИ, ЕІ-36. М., 1966, стор. 87, тип. 1.

³⁷ Там же, тип. 3.

³⁸ Там же, табл. 11, 19, 20.

³⁹ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие.— САИ, ЕІ-36. М.—Л., 1966.

⁴⁰ Не опубліковані, зберігаються в фондах відділу Київська Русь Державного історичного музею УРСР, № 583.

⁴¹ А. Ф. Медведев. Згадана праця, табл. 6.

⁴² V. Hrubu. Згадана праця, табл. 17, 14—15.

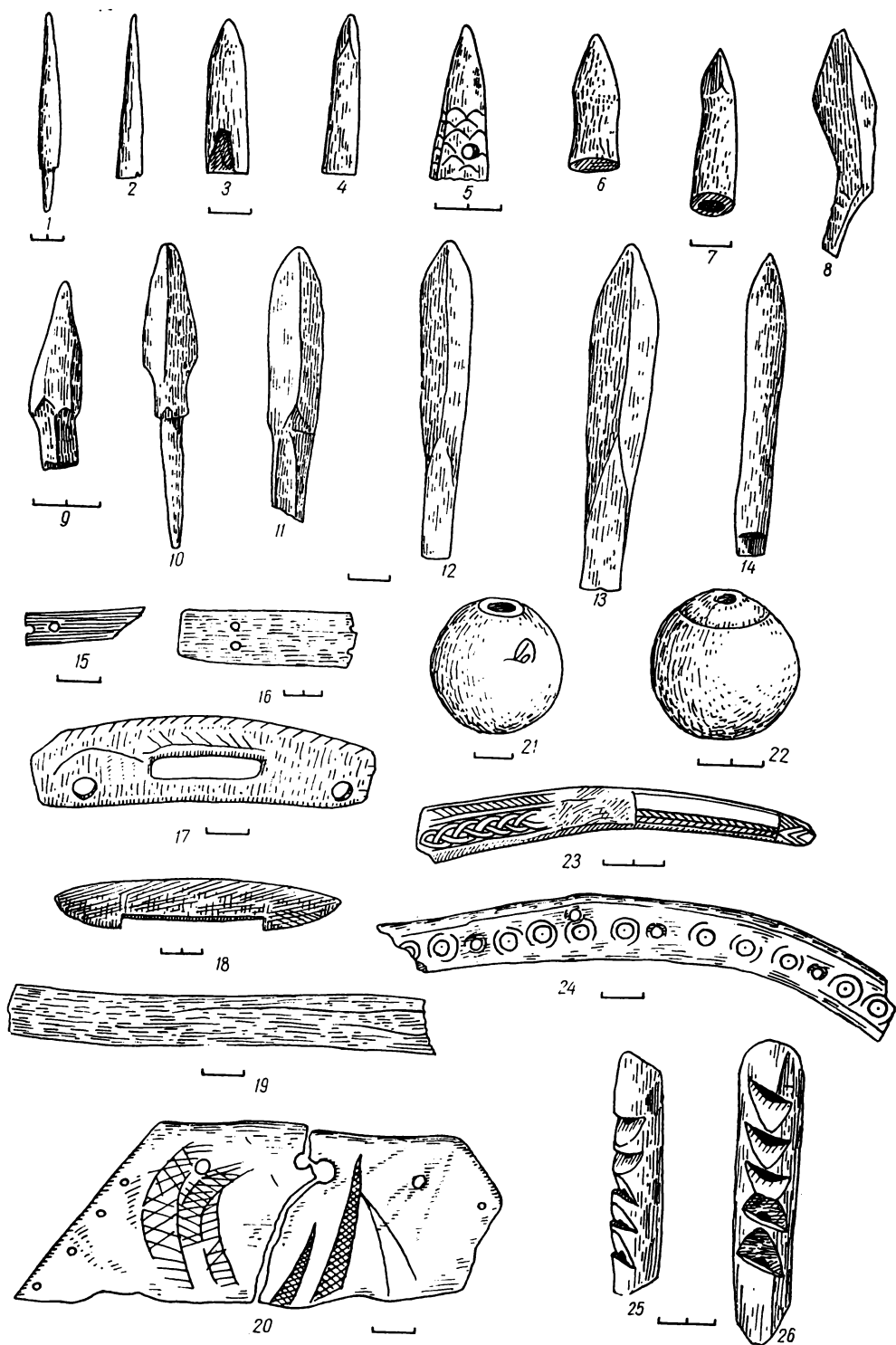

Рис. 4. Кістяні вироби та заготовки до них (1—26).

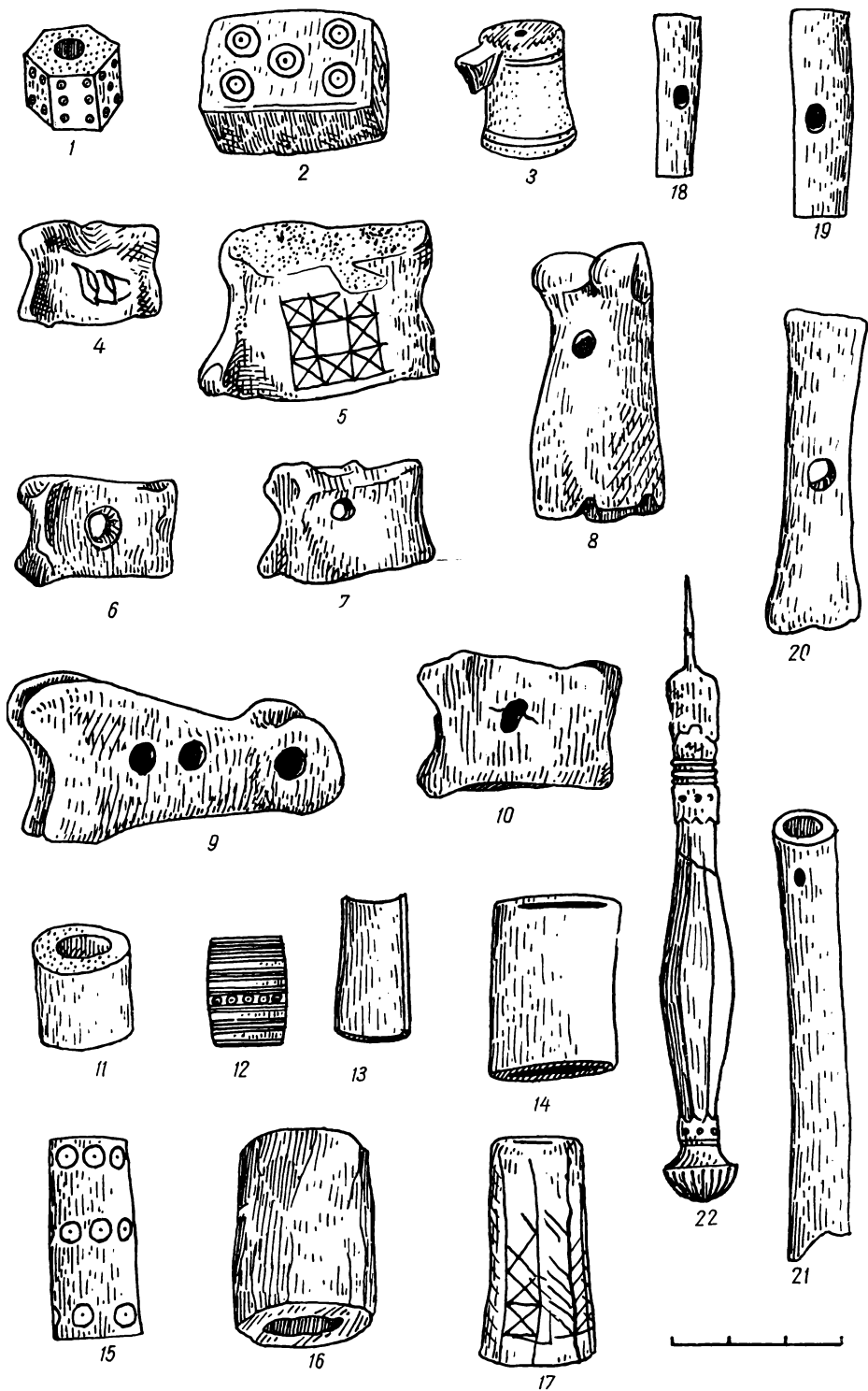

Рис. 5. Гральні кості (1—21), руків'я до шила (22).

були досить поширені в багатьох давньоруських містах. Цікавий гудзик круглої форми (діаметром 4,4 см) у вигляді диска з виступом по краю і заглибленою внутрішньою частиною поверхні, в центрі якої зображена фігура людини — воїна з довгим списом у руці, знайдений в Київській області (рис. 3, 2).

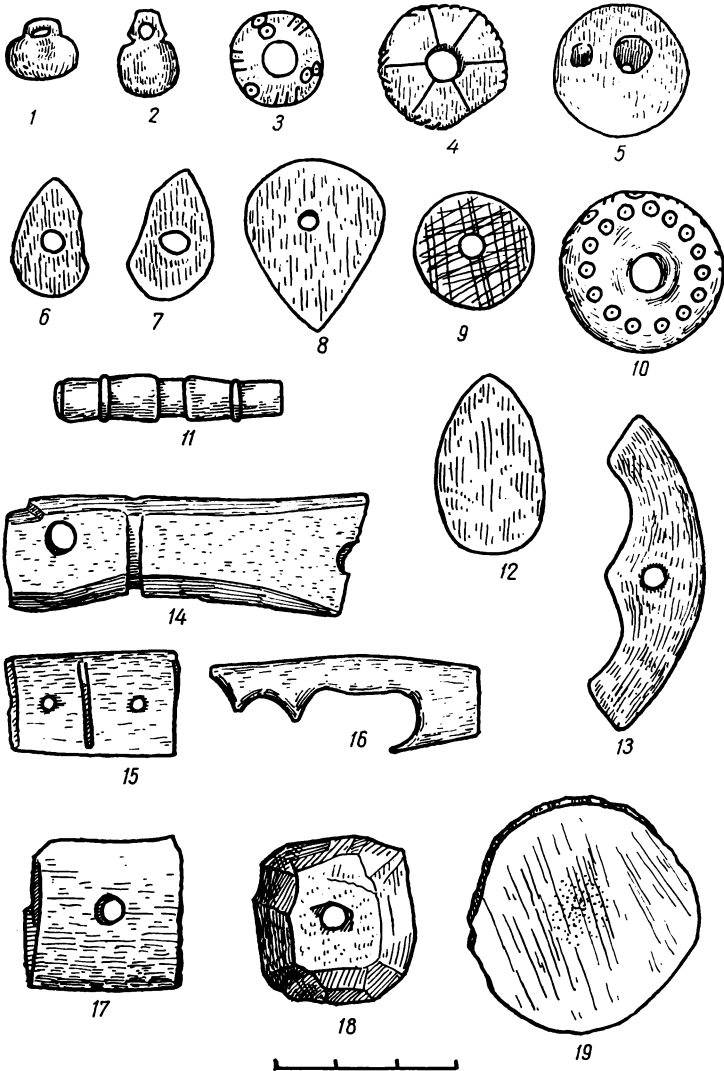

Рис. 6. Кістяні гудзики та заготовки до них (1—19).

Пряжки здебільшого мали прямокутну форму з язичком у центрі (рис. 3, 3). Одна фігурна кістяна пряжка прикрашена стилізованими різьбленими зображеннями кінських голів (рис. 3, 1). Кістяні прикраси мають характер підвісок у вигляді платівок з одним або двома наскрізними отворами, інколи з орнаментованою поверхнею (рис. 7, 5, 7, 8). З окремих знахідок є кістяний хрестик.

Серед побутових предметів можна назвати також кістяні гребінці та вуховертки. Гребінці бувають прості, виготовлені з однієї або декількох платівок. Прості робилися з платівок прямокутної або трапецієвидної форми. Зубці на них найчастіше прорізані з обох боків (рис. 3, 8, 10, 11), рідше з одного (рис. 3, 9). Розміри гребінців та зубців, як і густота останніх, неоднакова. На поверхні платівок трап-

ляється вічковий орнамент у вигляді кружечків з крапками або з хвилястих та прямих ліній, інколи зібраних в смужки (рис. 3, 11)⁴³. Складні гребінці частіше однобічні. До верхньої частини основної платівки з випиляними зубцями з обох боків бронзовими або залізними заклепками прикріплені видовжені кістяні смужки — платівочки

Рис. 7. Кістяні вироби (1—17).

(рис. 3, 5—7, 12). Вони майже завжди орнаментовані різноманітними сполученнями кружечків з крапками та заглиблених ліній, розміщених горизонтально або вертикально (рис. 3, 5—7, 12). В Києві знайдено й футляр до такого гребінця⁴⁴. Дуже ретельно виконані вуховертки. Це — кістяний стрижень, на одному кінці якого вирізана стилізована голівка півня з маленьким наскрізним отвором в центрі, а другий — закінчується крихітною витягнутою ложечкою. Поверхня стрижня при-

⁴³ Застібка-цурка (рис. 6, 11) та гребінець (рис. 3, 11) походять з розкопок на Подолі. В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р., рис. 8, 2.

⁴⁴ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. К., табл. 43, 1.

крашена заглибленими лініями, що перехрещуються поміж собою, утворюючи своєрідну сітку (рис. 3, 16, 17). Крім Києва такі вироби відомі в Білгороді, Новгороді та ряді інших давньоруських міст. В Новгороді вони походять з комплексів XI—XII ст.

Окрему групу кістяних виробів становлять дитячі іграшки. Деякі разів зустрічались гральні кубики, на боках яких викарбовано від одної до шести ямок-вічок. За формою це видовжений паралелепіпед (рис. 5, 1) або шестикутна призма (рис. 5, 2). Стародавня гра з пересуванням подібної фішки збереглась до наших днів⁴⁵.

В стародавньому Києві були відомі шашки. За своєю формою вони нагадують сучасні; інколи поверхня буває прикрашеною вічковим орнаментом. У XI—XII ст. була відома і гра в шахи. Дев'ять шахових фігурок, виявлених у Києві, опубліковано⁴⁶. Ще одна фігурка, знайдена серед матеріалів з розкопок на Киселівці, має форму циліндра з виступом (рис. 5, 3) і подібна до новгородської⁴⁷.

Для поширеної дитячої гри в бабки використовувалися кістки ніг овець і корів (рис. 5, 4—10). Деякі з них для більшої стійкості і ваги зсередини заливалися свинцем. 157 таких бабок знайдено в дитячому похованні в садибі Десятинної церкви⁴⁸. На окремих бабках зроблені наскрізні отвори, а на деяких нанесені мітки і позначки — хрестики, квадратики тощо, необхідні для гри. Аналогічні знайдені у давньоруському місті Воїні на Сулі⁴⁹. Для гри служили і так звані гуркала, виготовлені з коротких трубчастих кісток нижньої частини кінцівок тварин (свиней). В них просвердлювали два наскрізні отвори, через які протягувався мотузок. Скручуванням і розкручуванням мотузка кістка приводилась в швидкий обертовий рух, при якому створювалось переривчасте гуркотіння (рис. 5, 18—20).

Серед виробів з кістки й рогу у давньоруських комплексах Києва є й такі, що не піддаються чіткому визначенню. Це, зокрема, продовгувата платівка з отвором всередині (рис. 3, 13), аналогії якій відомі в Польщі⁵⁰; вироби у вигляді кривої проколки з рогу, на розширеному кінці якої вирізані стилізовані голівки тварин (рис. 2, 19); невеличкі лопаточки (рис. 7, 1—4, 9, 12); орнаментовані платівки інколи з наскрізними отворами (рис. 7, 6, 10, 11, 13—17); порожнисті циліндрики (рис. 5, 11—16), які нерідко досить досконало виготовлені та орнаментовані.

Крім готових кістяних виробів зібрано багато заготовок, наприклад для проколок (рис. 2, 23), наконечників стріл (рис. 4, 8—9, 14), гребінців тощо. Цікаві в цьому плані предмети, пов'язані з виробництвом гудзиків. Вони дають можливість простежити всі стадії складного процесу їх виготовлення. Починався він з розпилювання кістки на продовгуваті платівки, кожна з яких в свою чергу в попереці розпилювалась на маленькі квадратики з отвором в центрі. Розмір заготовок відповідав розмірам майбутніх гудзиків (рис. 6, 14—19). Після розпилювання заготівок на квадратики, край останніх обточувались або зрізувались, і поступово вони перетворювались у круглі гудзики. Після шліфування поверхні гудзики часто прикрашались орнаментом — кружечками з крапками (рис. 6, 10), вертикальними смужками (рис. 6, 4) або їх різними комбінаціями (рис. 6, 3). Наявність заготовок, незакінчених і бракованих виробів, велика кількість сировин-

⁴⁵ А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде.— МИА, 11, 1949.

⁴⁶ Г. М. Шовкопляс. Найдавніші шашки і шахи з Києва.— Археологія, т. XIX, 1965, стор. 196—200.

⁴⁷ И. М. Линдер. Шахматы на Руси. М., 1964.

⁴⁸ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, табл. 43.

⁴⁹ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, табл. 26.

⁵⁰ W. Hensel. Studii i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań, 1950, t. II, V, рис. 2.

ного матеріалу і відходів виробництва є переконливим свідченням місцевого розвитку косторізного ремесла в стародавньому Києві.

За готовими кістяними виробами і їх напівфабрикатами можна встановити характер і тип інструментів, які використовувалися косто-

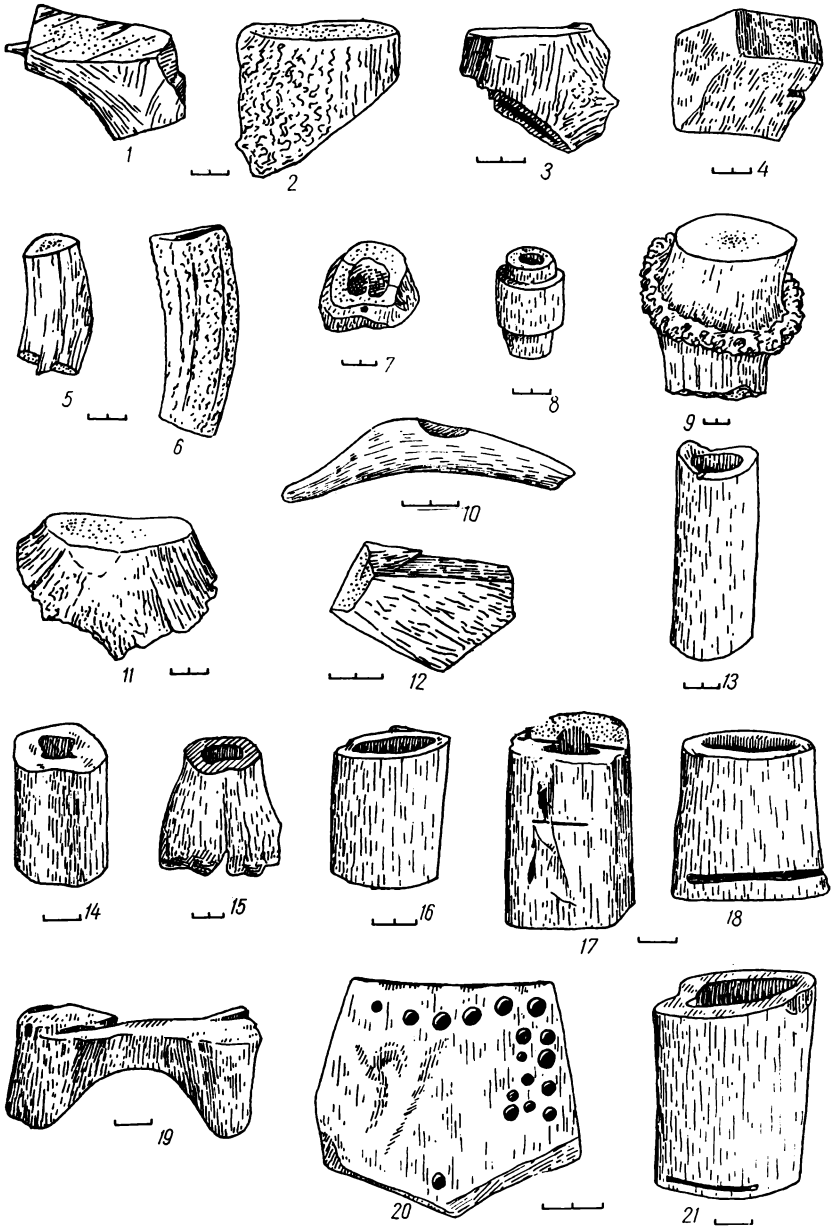

Рис. 8. Кістки тварин з слідами обробки (1—21).

різами. Так, на деяких частинах рогів чітко простежуються сліди рубання і розколювання сокирою, розпилювання пилкою, стругання стругом і стесування ножом (рис. 8, 1—21). На зубцях гребінців помітні сліди пилки. Для просвердлювання отворів використовувалися свердла. Серед відходів виробництва є масивний шматок середньої частини рогу оленя, на верхньому боці якого просвердлені 15 невеликих круглих ямок — заглибин, невідомого призначення (рис. 8, 20).

Орнамент наносився за допомогою циркуля й різця. При виготовленні гудзиків, шашок і шахів використовувався токарний верстат; за допомогою напилка обточувалися та згладжувалися поверхні виробів.

Як зазначалося, значна частина київських кістяних виробів була досить майстерно прикрашена. У свій час на такі вироби звернув увагу знавець давньоруського прикладного мистецтва О. С. Гушин⁵¹. Орнамент на давньоруських виробах з кості він поділяв на два основні типи — геометричний і плетений. Найпоширенішим в Києві був геометричний орнамент з різноманітних комбінацій кружечків з крапкою, що покривали поверхню виробу, у вигляді якої-небудь геометричної фігури. До геометричного орнаменту належать візерунки з паралельних, вертикальних та перехрещених (у вигляді сіточки) ліній або різноманітних зигзагів (рис. 6, 5—17). Плетений орнамент на кістяних виробах з Києва трапляється рідко. Вивчення кістяних виробів з стародавнього Києва свідчить про їх широке використання у побуті. Найрізноманітніші, досконало виготовлені кістяні вироби свідчать про високу майстерність, якої досягли ремісники міста у XI—XIII ст.

Зосередження значної кількості різноманітних ремісничих майстерень XI—XIII ст., в тому числі й косторізних, в найдавнішій частині міста на Старокиївській горі (в районі Десятинної церкви), поруч з головним торгом — Бабиним торжком та на горі Киселівці дає підставу вважати, що князівський двір (князя Ярослава та його наступників) розташовувався в іншому районі міста, найімовірніше поблизу Софійського собору. Колишня ж князівська садиба (князя Володимира та його попередників) поступово перетворилася на економічний район, його головний торгово-ремісничий центр. На це в свій час вже звертали увагу дослідники⁵².

Кістяні вироби стародавнього Києва подібні до кістяних виробів з інших давньоруських міст, зокрема Білгорода, Вишгорода, Чернігова, Воїня, Галича, Плісеська, Новгороду, Старої Рязані та багатьох інших, що свідчить про спільність розвитку високорозвинутої косторізної справи в стародавній Русі.

М. Ф. КОТЛЯР

ХТО БУВ МСТИСЛАВ ІЗ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Одне з центральних місць у «Слові о полку Ігоревім» посідає звернення автора до руських князів із закликом піднятися на захист рідної землі проти половців. У цьому зверненні послідовно названі великий князь Всеволод Суздальський, князь Київської землі Рюрик із братом Давидом, Ярослав Галицький, а потім Роман Мстиславович і разом з ним якийсь Мстислав: «А ты, буй Романе, и Мстиславе! Храбрая мысль носит ваш ум на дело. Высоко плаваеши на дело в буести, яко сокол на ветрах ширяеся, хотя птицю в буйстве одолети. Суть бо у ваю железны паробци под шеломы латыньскими. Теми гресну земля, и многи страны — Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша под тьи мечи харалужныи».

Як відомо, переважна більшість дослідників «Слова о полку Ігоревім» датує цей твір 1187 р. Тому доцільно шукати князя на ім'я Мстислав серед сучасників Романа 1187 р., який тоді сидів у Володи-

⁵¹ А. С. Гушин. К вопросу о славянском земледельческом искусстве.— Изобразительное искусство. Л., 1927; його ж. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII в. М.—Л., 1936.

⁵² Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойка на усадьбе Петровского в Киеве (1907—1909 гг.).— СА. М., № 25, 1956, стор. 337.

мирі на Волині. У свій час була висловлена думка, що звернення автора «Слова» до Романа — переможця половців — аж ніяк не можна датувати 1187 р.: свої знамениті походи у половецький степ Роман здійснив у 1197—1198, 1202 і 1204 рр.¹ Ще більше переконує в анахроністичності уривку, процитованому на початку статті, згадка у ньому імені Мстислава.

Досі літературознавці та історики не дійшли єдиної думки відносно того, хто був цей Мстислав. Судячи з тексту звернення, це був видатний воєначальник, який користувався гучною славою переможця багатьох народів. Справедливою є думка одного з найбільш відомих сучасних знавців «Слова» Д. С. Лихачова, що Мстислав, «судячи з усього, близький до Романа, поділяв його перемоги»².

Розпочалися пошуки Мстислава серед родичів Романа Волинського. У останнього не було рідного брата на ім'я Мстислав. Один час думали, що у «Слові» йдеться про двоюрідного брата Романа, Мстислава Ярославовича Пересопницького³. Та А. В. Соловйов виступив проти подібного твердження, доводячи, що автор «Слова» мав на увазі іншого князя, Мстислава Всеволодовича Городенського. А. В. Соловйов доводив: у 1169 р. Мстислав Всеволодович допомагав батькові Романа, Мстиславу Ізяславичу, захопити Київ, у 1170 р. він відізвався на заклик того ж Мстислава Ізяславовича піти на половців, а в 1184 р. брав участь у антиполовецькому поході Рюрика Ростиславовича і Святослава Всеволодовича. «Отже,— пише далі А. В. Соловйов,— він (Мстислав Всеволодович.— М. К.) був добре відомий у Києві. Але, сидячи саме у Городні, він повинен був, певна річ, постійно воювати проти Литви, Ятвязі і Деремели, своїх найближчих сусідів, міг ходити на них разом із Романом Волинським і бути із ним якщо не у близькій рідні, то у близькій спорідненості»⁴ (курсив наш.— М. К.).

Подібна методика доказу побудована, як бачимо, на емоціях і здогадах автора. Фактичних доказів гіпотезі А. В. Соловйова бракує. Слідом за А. В. Соловйовим Д. С. Лихачов вбачає у Мстиславі «Слова» Мстислава Городенського, не відмовляючись, проте, і від кандидатури Мстислава Пересопницького⁵. Ця двоїстість у судженнях відомого вченого свідчить про те, що питання про Мстислава залишається відкритим. Неважко переконатись, що пошуки відважного Мстислава на політичній карті Русі 1187 р. не привели до успіху. На руських землях того часу взагалі не було сильного князя на ім'я Мстислав, якщо не рахувати Мстислава Ростиславовича Смоленського. Проте останнього неможливо поставити поруч із Романом, настільки різними хронологічно і географічно були їхні прагнення та дії.

Якщо судити з тексту спільного звернення «Слова» до Романа і Мстислава, можна дійти висновку, що і під останнім автор мав на увазі воїна, рівного або майже рівного Романові, переможця половців і Литви, володаря закутої у залізо дружини, під важкими кроками якої двигтіла земля. Мабуть, не варто доводити, що дрібні пересопницький і городенський князьки, участь яких у походах Романа до того ж не зафіксована у джерелах, не могли відповідати високій характеристиці «Слова».

¹ М. Ф. Котляр. Чи міг Роман Мстиславович ходити на половців раніше 1187 р.? — УІЖ, 1965, № 1.

² Д. С. Лихачев. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — У кн.: «Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., 1950, стор. 48.

³ Е. Ляцкий. Слово о полку Игореве. Прага, 1934, стор. 208.

⁴ А. В. Соловьев. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — Исторические записки, т. 25, 1948, стор. 80—81.

⁵ Д. С. Лихачев. Згадана праця, стор. 48; його ж. Комментарий исторический и географический. — У кн.: «Слово о полку Игореве» (Текст. Переводы. Приложения). М.—Л., 1950, стор. 445.

У зверненні «Слова» Роман 1197—1205 рр. зображений в період його найвищої могутності, коли він дійсно став рівним таким князям, як Всеволод Суздальський і Ярослав Галицький (у товаристві яких його згадує «Слово»). У 1199 р. він сідає у Галичі, об'єднавши під своєю владою Галицьке і Волинське князівства. У ці роки Роман здійснює три переможних походи на половців, захоплює Київ, вершить долю міжусобної боротьби у Польщі. Нарешті, до зими 1197/1198 р. відноситься і єдиний зафіксований у джерелах похід Романа на ятвягів⁶.

Оскільки «Слово» спільно звертається до Романа і Мстислава, слід шукати останнього не поруч із Романом, дрібним волинським князем 1187 р., а у оточенні Романа, могутнього галицько-волинського князя 1199—1205 рр. Ось тут серед сучасних Романові князів помітно виступає постать Мстислава Мстиславовича, якого за численні військові звитяги сучасники прозвали Удалим.

Літописи знайомлять нас із Мстиславом Мстиславовичем під 1193 р., коли він у спілці із сином Рюрика Ростиславовича — Ростиславом на заклик Чорних Клобуків йде проти половців. Похід закінчився перемогою руських: «И ополонишаяся Ростислав и Чернии Клобуце скотом, и коньми, и челядью, и колодник много изымаша, княжичев их и добрыи мужи имаша»⁷. У 1204 р. Роман Мстиславович здійснив вдалий похід на половців, у якому взяло участь багато князів. На жаль, та частина Київського літопису, що збереглася, завершується кінцем XII ст. Галицький же літопис розпочинається по смерті Романа. Про похід 1204 р. скупо розповідає Суздальський літопис, свідомство якого дає змогу вважати, що у поході брав участь Мстислав Мстиславович: «Ходиша Рустии князи на Половци: Рюрик Киевский, Єрослав Переяславский, великого князя Всеволожа сын, Роман Галицкий и Мстиславич (курсив наш.— М. К.), и иньи князи. Бысть же тогда зима люта, и Половцем бысть тегота велика, посланая на нь казнь от Бога. И взяша Рускии князи полону много, и стада их заяша, и возвратишася во свояси с полоном многим»⁸. Роман вміло скористався наслідками перемоги, у якій він, певно, зіграв головну роль, — скинув із Київського стола Рюрика і підкорив собі Київ. Це єдиний відомий із джерел похід, у якому разом взяли участь Роман Мстиславович і Мстислав Мстиславович. Можливо, саме цей похід дав безпосередній привід для спільного звернення автора «Слова» до них обох.

Незабаром після описаних подій Роман загинув у битві під польським містом Завихостом (1205 р.)⁹, залишивши по собі славу великого воїна і двох малих синів: трирічного Данила і Василька, якому тільки но минув рік. Галицько-Волинська держава, до створення якої стільки сил доклав Роман, почала розпадатися.

Тема цієї розвідки не дозволяє докладно спинятись на історії Галицької Русі і Волині після смерті Романа. Починаючи з 1205 р. перша третина XIII ст. детально описана у Галицькому літописі, добре розроблена істориками (Д. Зубрицьким, І. Шараневичем, М. Дашкевичем, М. Грушевським, В. Пашуто та ін.). Нагадаємо читачеві лише головні політичні події галицько-волинської історії згаданого відрізка часу, в зв'язку з якими стоїть ім'я Мстислава Мстиславовича.

Незабаром після смерті Романа Галицьку Русь захоплюють Ігоревичі, три героя «Слова» Ігоря Святославовича. У Галичі сідає старший

⁶ Літопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871 (далі — Ипат.), стор. 471.

⁷ Ипат., стор. 455.

⁸ ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись, вып. 2; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку, 2-е изд. Л., 1927 (далі — Сузд.), стор. 420.

⁹ Тут і далі дати літописів уточнені у відповідності із спеціальними дослідженнями: Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963; М. Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XLI. 1901.

брат Володимир. У боротьбу за спадщину Романа втручаються угорські феодалі. Угри вибивають Володимира Ігоревича із Галича, та незабаром він повернувся у місто разом із братами і провчив бояр, прагнучи потопити у крові феодальну опозицію. За свідченням літопису, Ігоревичі убили 500 бояр. Тимчасом Олександр Белзський захоплює Володимир на Волині. У 1211 р. бояри на якийсь час садовлять малого Данила у Галичі, вбиваючи Ігоревичів (Святослава і Романа). Мати вивозить Данила за кордон, а у Галичі сідає могутній боярин Володислав — нечуване порушення феодальної практики, бо він не був князем за походженням. Та останнього виганяє із Галича угорський король Андрій і ставить у місті власний гарнізон. У Перемишлі хазяїнують польські феодалі, а Романовичі — Данило і Василько — одержують від величезної спадщини батька самий Володимир на Волині, на той час провінціальне місто.

Ми дозволили собі навести короткий конспект початкової частини Галицького літопису, щоб показати, у якій ситуації Мстислав Мстиславович розпочав боротьбу за галицький стіл. Не буде перебільшенням сказати, що минулі по смерті Романа майже п'ятнадцять років у Галицькій Русі по суті не було князя: коротке князювання дев'ятирічного Данила було хвилиним епізодом, а ненависні боярам і народові Ігоревичі так і не зуміли закріпитися у Галичі та інших галицьких містах.

Природно, що, коли у 1219 р. Мстислав Мстиславович Удалий, на той час новгородський князь, висловив бажання стати галицьким князем, населення Галицької Русі (можливо, не тільки бояри, а й широкі народні верстви) прихильно поставилось до нього. Мстислав мав авторитет видатного воїна, міг захистити від ворогів, чого так не вистачало галичанам. Про його успішну боротьбу проти половців було сказано вище. У 1210—1212 рр. він здійснив декілька вдалих походів на чудь, тобто у Естонію¹⁰. Ці походи, на нашу думку, мав на увазі автор вміщеного у «Слові» звернення, згадуючи про перемоги Романа над Литвою. Справа у тому, що в ті часи руські літописці нерідко називали збірним найменням «Литва» населення Прибалтики і серед них чудь і естів. Наприклад, під 6721 р. у ряді літописних ізводів записано: «В Петрово говение изъехаша Литва безбожная Пльсков и пожгоша»¹¹. Зіставлення цього уривка з датованим тим же часом повідомленням Генріха Латвійського про напад естів під проводом Лембіта на Псков показало, що у даному випадку літописці назвали естів «Литвою»¹². Виходячи з контексту, можна твердити, що про естів говориться і в запису Новгородського літопису під 6718 р.: «Новгородци угонивше Литву в Ходыницех, избиша, с князем Владимиром и с посадником Твердиславом»¹³. Отже, Мстислав Мстиславович підкоряв «Литву», що відповідає характеристиці «Слова».

У 1216 р. Мстислав розгромив могутніх володимиро-суздальських князів Юрія і Ярослава Всеволодовичів. Літописець у захопленні розповідає, як «Мстислав Мстиславичъ с своими полки проеха трижды сквозе полки Юрьевы и Ярославли, и бе сам крепок и мужествен, и великую силу имеа и усердьство, и в руке имеа топор и сечяше нещадно»¹⁴.

Міжнародна обстановка сприяла утвердженню Мстислава у Галичі. Певно, почувши про його плани, до Мстислава звертається поль-

¹⁰ Новгородская летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 250, 251 (далі — Новг.); ПСРЛ, т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1885, стор. 64, 66 (далі — Никон.).

¹¹ Новг., стор. 250; Никон., стор. 65.

¹² Н. Г. Бережков. Згадана праця, стор. 256.

¹³ Новг., стор. 249.

¹⁴ Никон., стор. 74.

ський король із закликком: «Брат ми еси, пойти и сяди в Галиче». Дались взнаки серйозні незгоди між Польщею і Угорщиною. У 1219 р. Мстислав стає галицьким князем¹⁵. Незабаром після цього він видає свою дочку Анну за Данила, отже, родичається з покійним Романом. У 1220 р. Мстислав під натиском об'єднаного польсько-угорського війська змушений залишити Галич, та не надовго. Він штурмом бере його знову, завдавши загарбникам нищівної поразки¹⁶.

Можна вважати Мстислава наступником Романа, бо між їхніми князюваннями у Галичі пролягла п'ятнадцятирічна смуга угорських нападів, боярських чвар, калейдоскопічної зміни на галицькому столі слабосилих володарів.

Майже десять років просидів Мстислав у Галичі. Він був талановитим воєначальником, хоча часом йому бракувало витримки і розсудливості, в чому він був схожий на Романа. Так, під час битви на Калці (1223 р.) Мстислав власними силами розпочав бій із монголами, не бажаючи ділити слави з іншими князями. Мстислав легко піддавався впливові спритних боярських політиків. Боярськими інтригами, зокрема, слід пояснити те, що він віддалив од себе Данила, добровільно віддав уграм Галич, залишивши собі саме Пониззя¹⁷. У 1228 р. Мстислав помер у Торчеську. Літописець пише, що перед смертю він хотів бачити Данила, щоб віддати тому в опіку синів та майно, проте Данила не пустив до хворого один із великих галицьких боярів Гліб Зеремійович¹⁸.

За життя Мстислава у Галицькій Русі і на Волині був відносний спокій: князь користувався великою популярністю і авторитетом, був сильнішим від інших південноруських князів. Данило ставився до нього з повагою і не починав розмов про власні права на Галич. Після смерті Мстислава Данило Романович розпочинає важку і тривалу боротьбу за галицький стіл, яка закінчилася битвою при Ярославі (1246 р.).

Отже, Мстислав Мстиславович Удалий відповідає всім вимогам, які ставить звернення «Слова» до Романа і Мстислава: він був сучасником Романа, його близьким родичем, як і Роман, сидів у Галичі, разом з ним ходив на половців, перемагав і «Литву» (про незрозумілих Хінову і Деремелу нічого й говорити, а ятвяги були балтійським племенем, близьким до литовців, і літописці часто не робили різниці між Литвою і ятвягами). Але все це при умові, що даний фрагмент «Слова» датується часом, пізнішим ніж 1187 р. Доречно згадати про гіпотезу Л. М. Гумільова, згідно з якою «Слово о полку Ігоревім» у цілому написане після монгольської навали, дець у 1249—1256 рр.¹⁹ Не поділяючи повністю цю гіпотезу, слід сказати, що думка Л. М. Гумільова про ретроспективність мислення автора «Слова» (у нашому випадку — автора лише звернення до Романа і Мстислава) виглядає слушною. Із позицій, скажімо, середини XIII ст., коли трохи забулись хронологічні подробиці, схема основних подій могла виглядати так: Мстислав був уже не молодшим сучасником, а просто сучасником Романа, він прийняв Галич од Романа і породичався із сином останнього, Данилом, перемагав тих самих ворогів, що і Роман. В такому разі спільне звернення «Слова» до Романа і Мстислава цілком правомірне.

¹⁵ Ипат., стор. 489.

¹⁶ Ипат., стор. 490—493.

¹⁷ Незадовго до смерті Мстислав кається Данилові: «Сыну! сгреших не дав тебе Галича, но дав иноплемьнику, Судислава льстыца (галицький боярин угорської орієнтації.— М. К.) съветом, обольсти бо мя». (Ипат., стор. 502).

¹⁸ Ипат., стор. 502.

¹⁹ Л. Н. Гумилев. Монголы XIII в. и «Слово о полку Игореве». — Доклады Отделения этнографии Географического общества СССР, вып. 2. Л., 1966, стор. 55—80.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАДИЦІЇ
ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА КИЇВСЬКОЇ РУСИ
В ДЕРЕВ'ЯНИЙ АРХІТЕКТУРІ XV—XVII ст.

Традиції давньоруської фортифікації домонгольського часу в оборонному будівництві наступних століть становлять значний інтерес як в плані історії техніки, так і в плані конкретизації спадкоємних зв'язків між двома різними періодами в історії Східної Європи. Це питання в літературі ще не порушувалось, хоча наявні матеріали дозволяють звернути на нього увагу.

Основним елементом давньоруських укріплень X—XIII ст. була стіна з одного або кількох рядів дерев'яних зрубів. В останні роки залишки таких укріплень найповніше вивчено розкопками валів на давньоруських городищах в Середньому Подніпров'ї. Звичайно в оборонних валах знаходять як зруби (городні), засипані землею, так і зруби, які спочатку були порожні (кліті). Наявність клітей встановлено на ряді давньоруських городищ-фортець. Вали з городнями характерні переважно для давньоруських міст. Незалежно від характеру зрубів у насипу валу (наявності в ньому городень або клітей), на його поверхні всі зруби були порожні, утворюючи суцільну стіну з окремих приміщень-клітей¹.

Цей же тип укріплень був поширений у післямонгольський час на території сучасної УРСР. В описах середини XVI ст. основні складові частини дерев'яних стін українських замків мають назву городень та клітей². Про характер оборонних стін українських замків є археологічні відомості. На городищі літописного замку Сокілець, розташованому на Південному Бузі, у 1961 р. по краю двору відкрито залишки оборонної стіни кінця XIV—початку XV ст., побудованої з одного ряду зрубних приміщень-клітей³. Аналогічні до давньоруських городні і кліті з речовим матеріалом XVI—XVII ст. досліджено в 1963 р. у земляному валі на городищі, розмитому Кременчуцьким морем на території колишнього с. Жовнино в нижній течії р. Сули⁴.

Для центральних районів Європейської частини СРСР відсутні достовірні відомості про наявність у XV—XVII ст. оборонних стін, що мали вигляд суцільного ряду приміщень-клітей. Узагальнюючи дані XV—XVI ст., П. О. Раппопорт дійшов висновку, що в цих районах основним типом укріплень була стіна з так званих косих тарас. Останні являли собою засипані землею трапецієвидні в плані зруби з довгою зовнішньою і короткою внутрішньою стінками; вузькі проміжки між двома суміжними тарасами призначались для розміщення стрільців та гармат під час бою⁵. Стіни з косих тарас, заповнених всередині землею, були характерні також для зрубних укріплень Засічної лінії XVI—XVII ст.⁶ Цей конструктивний тип укріплень, безперечно, виник

¹ Про конструкцію давньоруських укріплень X—XIII ст. див. М. П. Кучера. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 180—189.

² Дані про дерев'яні укріплення українських замків за описами середини XVI ст. див. М. Грушевський. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Окрема відбитка з журналу «Университетские известия». К., 1890, стор. 1—33.

³ М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с. Соکیلці на Південному Бузі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 202—207.

⁴ Дослідження проводили В. К. Гончаров і В. Д. Дяденко.

⁵ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв.— Материалы и исследования по археологии СССР. № 105. М.—Л., 1961, стор. 141, рис. 113.

⁶ А. В. Никитин. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI—XVII в.— МИА, № 44. М., 1955, стор. 154, 197, 198, 206.

на території Російської держави у зв'язку з поширенням вогнепальної зброї. Не випадково термін «тараси» в писемних джерелах з'являється лише з середини XVI ст.⁷

До появи тарас на Русі існував конструктивний тип укріплень під назвою «городні», які згадуються в писемних джерелах XIV—XV ст. і пізніших часів⁸. Цілком ймовірно, що в північних районах Русі за часів Московської держави цей термін означав зруби, які не обов'язково заповнювалися землею. Неодноразові повідомлення літописів про пожежу городень⁹ свідчать про те, що вони були пустотілі¹⁰. Не дають чіткого уявлення про будову укріплень і лаконічні відомості писемних джерел про оборонні стіни деяких фортець Засічної лінії, другий поверх яких був «рублен в две стены в клетку»¹¹. Очевидно,

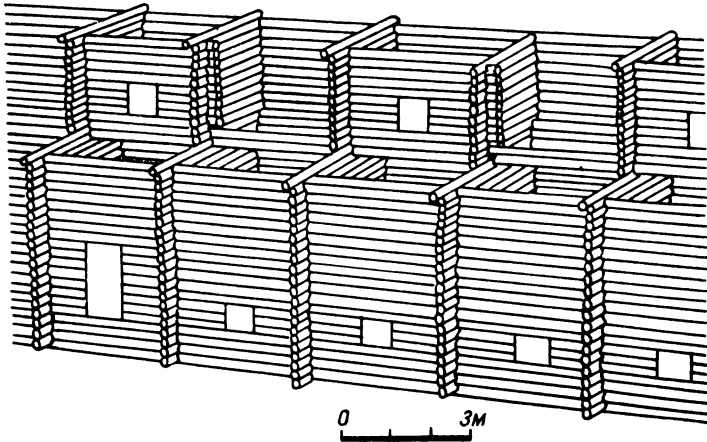

Рис. 1. Модель стіни Якутського острога (зсередини).

у даному випадку мова йде про дві паралельні стіни, поділені поперечними простінками на окремі секції-кліті, які не засипалися землею, а були порожні¹². Незважаючи на лаконічність писемних даних, можна все ж таки вважати, що давня традиція в будівництві зрубних укріплень зберігалась принаймні до XVII ст. і в центральних районах Європейської частини СРСР. Безперечно, що вона займала другорядне місце у воєнному будівництві Російської держави, де процес вдосконалення дерев'яної фортифікації відбувався більш прискореними темпами.

Найбільш виразні традиції давньоруського оборонного будівництва домонгольського часу простежуються в дерев'яній архітектурі крайніх північних земель Російської держави. Наочною їх ілюстрацією є зрубні стіни фортець і монастирських огорож XVI—XVII ст., частина яких ще зберігалася до XIX—початку XX ст., а частина відома за описами та за малюнками сучасників. Так, стіни Якутського острогу, висотою понад 6 м, склалися з ряду зрубних приміщень довжиною

⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 123.

⁸ Там же, стор. 139, 140.

⁹ Там же.

¹⁰ Літописи домонгольського часу також називають зруби оборонної стіни одним терміном — городні, незалежно від того, чи були вони заповнені землею, чи залишались пустотілі. Термін кліті, що вживається в археологічній літературі для позначення пустотілих зрубів,—умовний; стосовно до оборонних споруд він у давньоруських джерелах не зустрічається.

¹¹ Наприклад, фортеця біля Столицької брами. Див. А. В. Никитин. Оборонительные сооружения..., стор. 194.

¹² Оборонительные сооружения..., стор. 206.

по 3,2 м і мали два поверхи (рис. 1)¹³. Оборонна стіна м. Торжка, за кресленням XVII ст., була збудована з ряду двоповерхових зрубних приміщень-клітей (рис. 2)¹⁴. На плані Тихвинського монастиря оборонна стіна також зображена з одного ряду двоповерхових приміщень-клітей¹⁵. На одному з малюнків «Чертъожної книги Сибиру» (1701 р.) та на гравюрі другої половини XVIII ст. зображено м. Пелим (засноване у другій половині XVI ст.), центральну частину якого захищає стіна з одного ряду пустотілих приміщень-клітей¹⁶.

У 1946 р. в Ямало-Ненецькому національному окрузі досліджено городище, що лишилося від колишньої м. Мангазеї, збудованої на рубежі XVI—XVII ст. Навколо центральної частини городища виявлено рівчаки від зрубів стіни, збудованої з одного ряду клітей розміром в середньому 3×3 м¹⁷. У 1675 р. в іншому місці було збудовано Нову Мангазею. За кресленням 1701 р., тут також була оборонна стіна із зрубних клітей¹⁸.

Цікаво, що стіна з суцільного ряду зрубних приміщень-клітей огорожувала ряд північних монастирів і церков XVII ст., які, проте, ніколи не мали стратегічного значення. Прикладом можуть бути огорожі Ніколо-Корельського монастиря під Архангельськом (рис. 3)¹⁹, церкви в с. Ошевенському колишньої Олонецької губернії, Данилова Скита на р. Визи, Спаського погосту колишньої Олонецької губернії²⁰. Ці огорожі складались з одного ряду пустотілих зрубів і, на відміну від оборонних стін фортець, будувались без бійниць та мали невелику висоту; чотиристінні зруби нерідко чергувались у них з тристінними; входи до зрубів іноді влаштовувались з зовнішнього боку огорожі. Самі зруби звичайно під час базарів використовувались як приміщення для крамниць. На лінії огорож розташовувались також дерев'яні башти — кутові і над в'їздом. Незважаючи на деякі особливості, зумовлені мирним характером церковно-монастирського побуту, у плануванні та конструкції огорож досить повно збереглися риси фортечної архітектури.

Зрубні стіни фортець та навколо монастирів і церков колишньої півночі Російської держави є єдиними пам'ятками, які донесли до нашого часу взірці дерев'яного військово-оборонного будівництва домонгольської Русі. Можна вважати, що в північних районах традиція

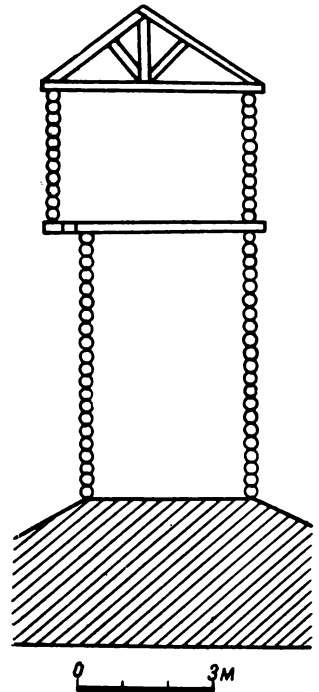

Рис. 2. Стіна м. Торжка (розріз).

¹³ Модель стіни Якутського острогу виготовлена з природного матеріалу і надіслана у 1904 р. до Археологічної комісії. Покрівлі під час виготовлення моделі на стіні вже не було (Н. В. Султанов. Остатки Якутського острога и некоторые другие памятники деревянного зодчества в Сибири.— Известия Археологической комиссии, вып. 24. СПб., 1907, табл. XI, 2, стор. 61).

¹⁴ М. Красовский. Курс истории русской архитектуры, ч. I. Деревянное зодчество. Пгр., 1916, стор. 92, рис. 96.

¹⁵ Там же, стор. 103, рис. 113.

¹⁶ Н. В. Султанов. Остатки Якутского острога..., креслення 1 на стор. 3; стор. 4, табл. II, I.

¹⁷ В. Н. Чернецов. О работе Мангазейской экспедиции.— КСИИМК, вып. XXI. М.—Л., 1947, стор. 159, 160.

¹⁸ Н. В. Султанов. Остатки Якутского острога..., стор. 70, креслення 26.

¹⁹ М. Красовский. Згадана праця, стор. 116, 117, рис. 133; 134.

²⁰ Там же, стор. 115—120, рис. 135, 137, 140.

давньоруського військово-оборонного будівництва сягає XIII—XIV ст.— початку масового освоєння цієї території руськими колоністами. Як відомо, процес заселення супроводжувався виникненням укріплених городків і, особливо, численних монастирів та скитів. Виявляється, що на Півночі збереглися не лише билини киево-руського цикла, а й архітектура давньоруського оборонного будівництва.

Слід зазначити, що зрубна конструкція дерев'яних укріплень є найхарактернішим типом фортифікації східних слов'ян. У дерев'яному оборонному будівництві вона виникла задовго до існування давньоруської держави²¹. В Середньому Подніпров'ї укріплення із зрубних

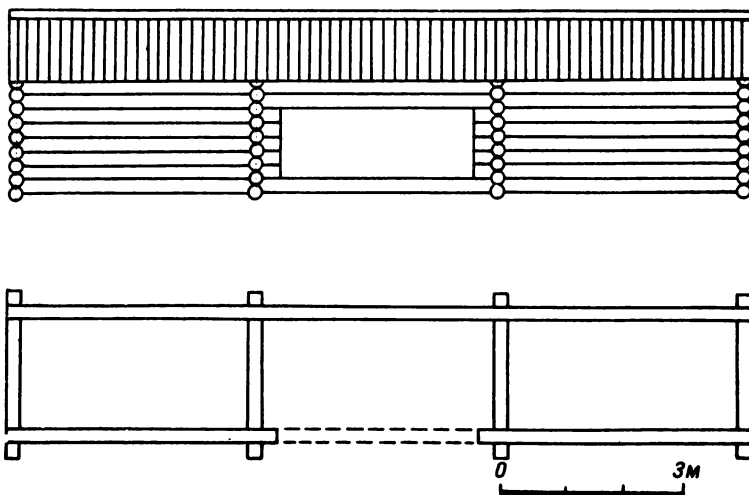

Рис. 3. Огорожа Ніколо-Корельського монастиря (зсередини). Фасад і план.

приміщень-клітей відкрито на городищах чорноліської культури ранньозалізного часу (VIII—VII ст. до н. е.). Це найдавніший тип дерев'яних зрубних оборонних споруд у Східній Європі, який набув особливого поширення в Середньому Подніпров'ї за давньоруських часів.

На території західних слов'ян найбільш масове будівництво дерево-земляних укріплень також припадає на X—XIII ст., причому тут зрубна (*izbiciowa*, *komogowa*) конструкція зустрічається порівняно рідко. На території Польщі та в межиріччі Одри і Лаби у цей час основним елементом укріплень була так звана решітчаста (*rost*) або перекладна (*przekladkowa*) конструкція, яка складалася з горизонтальних шарів деревин, покладених поперемінно впоперек і вздовж до напрямку оборонної лінії і пересипаних землею. Привертає увагу той факт, що аналогічну конструкцію укріплень відкрито у кількох випадках на території Польщі також на городищах ранньозалізного часу (друга половина I тисячоліття до н. е.)²².

Отже, відмінність між конструктивними типами дерев'яного обо-

²¹ М. П. Кучера. Про один конструктивний тип..., стор. 191—194.

²² J. Dąbrowski. *Badania na grodzisku Lecze pow. Elbląg w roku 1958.*— *Wiadomości archeologiczne*, t. XXVI, zes. 3—4. Warszawa, 1959—1960, стор. 267, 268, 271; J. Antoniewicz. *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach.*— *Światowit*, t. XXV. Warszawa, 1964, стор. 138; J. Herrmann. *Gemeinsamkeiten und Unterschiede in Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder.*— *Zeitschrift für Archäologie*. Berlin, 1967, № 1, вып. 2, стор. 235; J. Herrmann. *Die früheisenzeitlichen Burgen von Podrosche, Kr. Weisswasser, und Senftenberg, in der Niederlausitz.*— *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, Potsdam, Band 5, 1969, стор. 89—91, рис. 2—4, 10, 1.

ронного будівництва у східних і західних слов'ян відбиває досить давні місцеві традиції, що сягають часів родо-племінного ладу. Характерною особливістю дерев'яної фортифікації східних слов'ян є максимальне наближення її до житлового будівництва. Використання приміщення-кліти, як основної конструктивної форми цієї фортифікації, надає їй досить оригінальної, цілком самобутньої риси.

В узагальнюючих працях оборонні споруди із зрубних городень-клітей справедливо називають давньоруським типом укріплень. При цьому не вказується на давні східноєвропейські традиції даного типу укріплень, як не згадуються і давні місцеві традиції перекладної конструкції укріплень на території західних слов'ян. Вважається, що найпростіша основа давньоруської фортифікації — прямокутна чотири-стінна камера,— була знайома для всіх слов'ян, і що цей конструктивний тип укріплень мав поширення й у західних слов'ян.

Дійсно, зрубні конструкції у вигляді камер-клітей спорадично зустрічаються і у валах західнослов'янських городищ. Проте вони тут виступають, в основному, як допоміжний, додатковий елемент перекладної та решітчастої конструкцій. Зрубна камероподібна конструкція нерідко застосовувалась, поряд з так званим «гаковим» кріпленням і звичайними палями, для скріплення деревин перекладної конструкції, що запобігало їх розповзанню.

— — —
М. Г. РАБІНОВИЧ

БУДИНОК XV ст. В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

Розкопки експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Д. Дмитрова, а потім — А. І. Фурманської відкрили важливий район давньої Тіри і збагатили науку цікавими знахідками.

Працюючи в тісному контакті з цією експедицією, ми вивчали пізніші середньовічні шари Білгорода — Четате Албе—Аккермана. Розкопки велися у 1954 і 1958 рр. і носили розвідковий характер. Основним їх завданням було виявлення стратиграфії, співвідношення античних нашарувань з більш пізніми, встановлення наявності слов'янського і молдавського горизонтів культурного шару. Виходячи з цього, нами було закладено три невеликих розкопи¹.

В одному з розкопів (II), що містився у зовнішньому дворі фортеці, поблизу башти Пушкіна, у верхніх шарах виявлено частину насипу укріплень XVII ст., а під ним прошарок, датований монетою Стефана Великого (1457—1504) і керамікою кінця XV—XVI ст. Нижче виявлені залишки будинку. Збереглися нижні частини стін, засипані бурим супіском, а в північно-східній частині завалені штукатуркою. Під час розборки вдалося зібрати шматки штукатурки з розписом брунатною, червоною, блакитною та зеленою фарбами. Малий розмір цих фрагментів не дозволяє відновити розпис в цілому, але безсумнівно, що тут був рослинний, а можливо, і геометричний орнаменти (рис. 1, 1—5). На завалі штукатурки лежав срібний перстень-печатка з круглим щитком, на якому зображена шестипелюсткова розетка на фоні шестикутної зірки (рис. 2, 1). Привертає увагу схожість розетки з зображеннями на деяких молдавських монетах, де подібна розетка поміщена між рогами бика і, можливо, являє собою солярний знак. В самому шарі штукатурки виявлено монету Стефана Великого, кусочок золоті фольги, а безпосередньо під штукатур-

¹ Загальний огляд результатів цих розкопок див. М. Г. Рабинович. Исследование средневековых слоев Белгорода-Днестровского в 1954 и 1958 гг.— КСИИ, вып. 113. М., 1968.

кою — маленьку (діаметром 14 мм) круглу, ледь опуклу золоту бляшку з трьома отворами, що, можливо, пришивалась до матерії (рис. 2, 2), і фрагмент горщика з орнаментом у вигляді фестонів по краю вінець та плічку і з наколами поблизу шийки посудини (рис. 2, 3). Такі горщики зустрічаються в місцевих поселеннях в шарах XIV—XV ст. Необ-

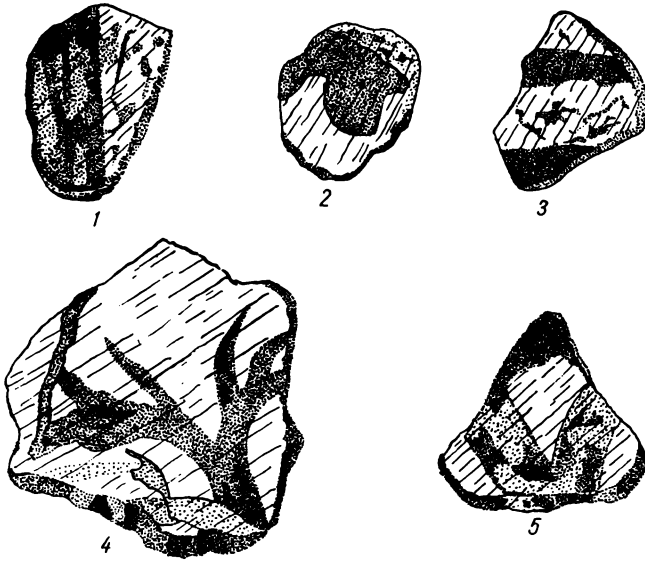

Рис. 1. Фрагменти штукатурки з розписом.

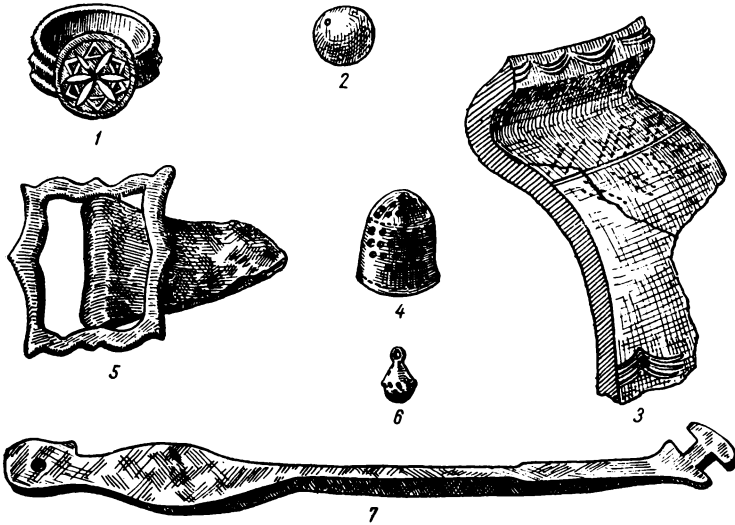

Рис. 2. Знахідки з середньовічної будівлі:
1 — перстень з печаткою; 2 — золота бляшка; 3 — фрагмент посудини;
4 — бронзовий наперсток; 5 — бронзова пряжка з залізною обробкою;
6 — бронзовий гудзик; 7 — ключ.

хідно відмітити, що взагалі кераміка в шарі штукатурки та нижче неї різко відрізнялась від кераміки, знайденої вище. В ній відсутні полив'яні посудини, мало горщиків сірого кольору, нерідко траплялися фрагменти амфор і тонкостінних посудин з червоної глини, добре випалених, але без будь-якої обробки поверхні ангобом або лощінням.

Після розчистки завалу штукатурки були відкриті стіни будівлі, що йшли перпендикулярно одна до одної.

Невелика площа розкопу не дозволяє судити про планування будинку в цілому. Розкоп закладено по середині будівлі, і його відкрито не повністю. Цілком ймовірно, що жодна з розчищених стін не була зовнішньою.

Однак можна вважати, що в будинку було не менше чотирьох приміщень, кожне з яких значно перевищувало за розмірами кімнати в будинках рядових мешканців, відкритих поза стінами фортеці Білгорода².

Чотири внутрішні кімнати мали різні площі і призначення. Північна кімната, засипана штукатуркою, могла мати 16—20 м². Західна, можливо, була дещо більшою від південної (розкрито лише один кут). Східна — найбільша — могла мати площу до 30 м².

Про призначення приміщень певне уявлення дають знахідки. Штукатурка з розписом, що заповнювала північне приміщення, свідчить про те, що це була, найімовірніше, парадна кімната. Знахідки золотих і срібних речей, про які говорилось вище, свідчать, що будинок належав заможному городянину. В його парадній кімнаті могли бути прикраси, оздоблені золотою фольгою, і якісь тканини з нашивними золотими бляшками.

В західному приміщенні знайдено предмети повсякденного побуту — пряжка (рис. 2, 5), бронзовий гудзик (рис. 2, 6), ключ від пружинного замка (рис. 2, 7), бронзове навершя руків'я ножа та наперсток (рис. 2, 4). Очевидно, це була звичайна жила кімната.

Долівка будинку була викладена з кам'яних плит на вапняковому розчині. На долівці у західному та північному приміщеннях знайдені короба калориферного опалювання. Вони мали змішану цегляно-кам'яну конструкцію. На долівці з цегли на глиняному розчині були викладені квадратні в плані стовпчики. Цегла квадратної (25×25×4 см) або видовженої (25×15×4 см) форми. В кожному з стовпчиків було по п'ять рядів цегли: то квадратної, то видовженої. Таким чином, стовпчик являв собою паралелепіпед 25×25×22 см. Відстань між стовпчиками як по осі короба, так і впоперек нього була приблизно в одну цеглину (22—28 см). Утворені таким чином вічка, що відкривались всередину кімнати, служили продухами калорифера, через які в приміщення поступало тепле повітря. Зверху короб перекидали квадратні камені розміром 40—45 см в поперечнику, які правили за лежанку. Весь внутрішній простір короба був забитий сажею і золою.

Східне приміщення було сильно перекопане, мабуть ще у XVI—XVII ст. Слід сказати, що під час спорудження будинку, а можливо, і під час його руйнування були перекопані більш давні шари. Цим пояснюються знахідки на його території більш давніх речей. Так, на 1 м вище будівлі було знайдено трибусинне скроневе кільце київського типу (XII ст.), а в самій засипці будівлі і навіть в шарі штукатурки трапились бронзові римські монети, фрагменти світильників і амфор. На шарі штукатурки разом з перснем і монетою Стефана Великого виявлено зовсім цілий світильник римського часу, датований А. І. Фурманською II ст.

Можемо констатувати, що в середині XV ст. на цьому місці стояв упорядкований дім, який належав, напевно, якомусь представникові міської верхівки Білгорода. Становить певний інтерес з'ясування загибелі цього будинку. Речові знахідки в ньому нечисленні. Хоча будівлю зруйновано повністю, у нас немає підстав припускати, що вона загнила під час якоїсь катастрофи. Господарі, напевно, залишили будинок без всякої поспішності, і його руйнування не було несподіваним. Мож-

² Відкритий нами у тому ж районі будинок мав площу 15—16 м². Подібні ж розміри характерні й для інших середньовічних будинків.

на думати, що воно пов'язане з будівництвом нових укріплень. Будинок стояв на природному підвищенні, яке мало велике стратегічне значення і повинно було бути захищено стіною і ровом. Будівники мали намір поставити тут і башту. Обставини склалися так, що будинок прийшлося знести і звалища його увійшли в будівельний шар Білгородської фортеці.

Перед нами лише одна пам'ятка середньовічного міста, культурний шар якого, безперечно, має не менший інтерес, ніж шари античної Тіри.

Дослідження середньовічних горизонтів культурного шару Білгорода-Дністровського важливе для вивчення етнічних процесів, які відбувались на південно-західній території СРСР від пізньоантичного часу до XVII—XVIII ст. Археологи ще мають відкрити культурний шар слов'янського Білгорода, відомий нам поки що лише за окремими знахідками, і виявити його співвідношення з пізнішими нашаруваннями. Нарешті, без дослідження в широких масштабах середньовічних горизонтів неможливе продовження вивчення Тіри.

О. Я. МАЦЮК

ДО ІСТОРІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ ПАПЕРУ НА УКРАЇНІ (до 450-річчя паперових промислів України)

Через брак відомостей ми не можемо точно встановити, коли pojavivся папір на Україні. Можна припустити, що він був відомий уже в VIII—IX ст., коли його почали поширювати араби. Близькість Кавказу, на якому панували араби, та широкі торговельні зв'язки України зі Сходом підтверджують ці припущення.

Слід думати, що найперше папір був відомий в Криму. Наприклад, середньоазійська держава Согдіана, яку у VIII ст. завоювали араби і в якій, очевидно, був відомий китайський папір, мала давні торговельні зв'язки з Кримом, зокрема з м. Сугдеєю (сучасний Судак), відомим ще з III ст. Правдоподібно, що виникнення цього міста та його назва пов'язані навіть з державою Согдіаною. Хорезм, який у 712 р. завоювали араби, також мав давні і постійні зв'язки з Кримом¹. В пізніші часи генуезькі колонії в Криму теж підтримували торгівлю із Сходом (з Самаркандом).

Цікавими є події, завдяки яким для паперу відкрився шлях на Захід. У 751 р. араби розгромили китайське військо в боях за Тібет поблизу р. Таласу, що протікає по території сучасної Киргизької та Казахської РСР, і значну частину населення забрали в полон². Серед військовополонених, відданих в рабство, були й папірники, які зрадили таємницю виробництва паперу. Таким чином, на території Радянського Союзу паперове виробництво виникло значно раніше, ніж воно було занесене арабами в Західну Європу. Незабаром після цієї битви папір почали виготовляти в Самарканді, який став центром його виробництва.

Араби почали виробляти паперову масу із бавовни. Такий папір поширився пізніше і в Європі, аж доки його не замінив кращий, міцніший, біліший, більш гладенький і прозоріший папір, виготовлюваний з льняних матеріалів³. З Самарканду техніка виробництва паперу пе-

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948, стор. 22.

² Alfred Schulte. Die Schlacht am Thales im Jahre 751.— Der Papierfabrikant. Berlin, 1941.

³ Friedrich Kapp. Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das Siebzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1886, стор. 227.

рейшла в Багдад, де у 793 р. була державна папірня. У X ст. папірні існували в Дамаску, Тріполі та Каїрі. Отже, папір просувався в Єгипет і Північну Африку.

З VIII ст., у зв'язку із завоюваннями арабів, в Європі проявляються впливи арабської культури. З цим пов'язане також ширше використання паперу, який привозили з арабських країн, бо власне виробництво паперу в Європі налагоджується лише на початку XII ст., коли маври заснували в Іспанії (в місті Хатіва) одну з перших європейських папірень⁴.

Правда, італійці теж претендують на пріоритет у виробництві паперу. Так, італійський дослідник Нікола Міляно зазначає: «Де і коли в Італії почалося виготовлення паперу, погляди істориків не сходяться. Вони дуже рідко згадують Амальфі, хоча є документи, з яких видно, що в цій республіці починаючи з XII ст. існували папірні... Якщо Амальфі не перша, то одна з перших папірень в Європі»⁵. Пізніше папір перейшов у Францію, Німеччину, Англію та далі на Схід.

Ряд істориків вважають, що арабська культура мусила потрапити в Східну Європу обов'язково через Іспанію, завойовану арабами, як це трапилося, наприклад, з арабськими або, як останнім часом вважають, індійськими числами, що почали вживатися в Польщі та на Україні наприкінці XIV ст.⁶ Однак не слід забувати і про безпосередній шлях з Середньої Азії, який вів до Криму та проходив півднем України. Звичайно, не можна відкидати другого шляху, яким поступав папір з Іспанії через Західну Європу, тобто через Францію, Німеччину, Польщу. Але це був дуже повільний шлях, і поки ним папір дійшов би до України, минуло б понад 500 років, як це було з іншими арабськими впливами. Роль посередника певною мірою відіграла Італія, яка привозила багато паперу в Крим та на Кавказ⁷.

Однією з найдавніших книг, написаних на Україні з використанням паперу, є адміністративна книга з генуезької колонії в Кафі, яка зберігається сьогодні в Італії. Книга датована кінцем XIII ст.⁸

Правда, ми не знаємо, на якому писемному матеріалі були написані книги давніх українських бібліотек. Перша відома бібліотека на Україні була заснована у 1037 р. великим князем Ярославом Мудрим при київській Софії. Пізніше в Києві виникають інші бібліотеки, серед яких найвідомішою була бібліотека Печерського монастиря. Оскільки ці бібліотеки не дійшли до нас, то зараз важко судити, на чому були написані книги і яку частину матеріалу становив папір.

Сумна доля спіткала також галицькі архіви та бібліотеки. Їх нищили татаро-монгольські орди та інші завойовники. У 30-х роках XIII ст. угорцями був пограбований Галич. У Львові в 1349 р. під час нападу на місто польського короля Казіміра III були пограбовані та знищені княжі архіви. Тому в українських архівах є лише найстаріші документи, написані на папері в XIV ст. Це, зокрема, Львівські судово-адміністративні книги, які зберігаються у Львові⁹⁻¹⁰, та рукописні книги

⁴ Viliam Decker. Načrt dejin ručnega papiernictva na Slovensku. Martin, 1956, стор. 6.

⁵ Nicola Milano fu Filippo. Della fabbricazione della carta in Amalfi. Amalfi, 1965, стор. 15—16.

⁶ W. Semkowicz. Paleografia łacińska. Kraków, 1951, стор. 484.

⁷ Nicola Milano. Згадана праця, стор. 16; Р. М. Патаридзе. Основные вопросы грузинской флигранологии. Тбилиси, 1967, стор. 6—7.

⁸ G. I. Brătianu. Actes des notaires Génois de Pera et de Caffa de la fin du treizieme siècle (1281—1290). Bucarest, 1927.

⁹⁻¹⁰ Найстаріша з них в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (далі ЦДІА УРСР у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 1 — книга Магістрату м. Львова з 1382—1389 рр.

вірменських колоній в Криму, які зберігаються в Інституті стародавніх рукописів (Матенадаран) у Єревані¹¹.

Якщо документи та водяні знаки засвідчують існування українських папірень в першій половині XVI ст. і в цьому не може бути ніяких сумнівів, то з приводу більш раннього їх існування є різні думки. Наприклад, український вчений І. Вагилевич, покликаючись на польського історика В. О. Мацейовського, твердить, що у XIII ст. в Галичі був відомий спосіб виробництва ганчірного паперу. Папір виробляли два брати з галицьких міщан. На доказ цього Вагилевич наводив той факт, що на його батьківщині¹² населення називає папір терміткою і цю назву народ нібито наслідував від своїх галицьких винахідників паперу. При цьому Вагилевич гордився тим, що в жодній іншій європейській мові немає власної назви паперу, а всі взяли її з грецької або латинської. В листі до російського історика М. Погодіна Вагилевич, говорячи про термітку, додає: «Це слово може бути взято з грецької мови, або походить від терміття — паперу; я припускаю, що тоді (XII—XIII ст.) на Русі були термітні (інакше папірняні) заводи»¹³.

Полемізуючи з цього приводу з Вагилевичем, інший український дослідник — Я. Головацький називав Вагилевича фантастом¹⁴. Нам не вдалося знайти в працях Мацейовського¹⁵ твердження, на яке посилався Вагилевич. Немає про це згадки і в листі Вагилевича до Мацейовського, оригінал якого зберігається у Варшаві¹⁶. Але це ще не означає, що припущення Вагилевича були безпідставні. На нашу думку, варто було б дослідити листування І. Вагилевича з В. Мацейовським, яке зберігається в архіві Празького Інституту літератури.

Вивчаючи культурне, політичне та економічне становище Галича — столиці Галицько-Волинського князівства, — приходимо до висновку, що князівство підтримувало торговельні зв'язки з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, Литвою. Велике значення для торгівлі мав судноплавний Дністер. Мешканці Галича по р. Лукві діставалися до пристані на Дністрі, де був головний торговельний осередок всього Галича. Там відбувалися ярмарки, на які приїздили не лише купці з Русі, а й араби, татари, євреї, італійці та ін. Русь мала традиційні торговельні зв'язки з арабським світом. Про існування широкої торгівлі з арабським Сходом свідчить знайдений у 1948 р. в с. Крилосі колгоспником М. В. Маланиєм глечик із срібними арабськими монетами IX—X ст.¹⁷ Добрі торговельні зв'язки, які не припинялися, були також із Багдадським халіфатом¹⁸.

Папір міг бути занесений в Галич не лише арабами або італійцями, а й татаро-монголами, які у 1241 р. підкорили Володимир, Галич та інші міста. Татаро-монголам в давнину був відомий папір, який вони використовували як постіль під час походів¹⁹.

У зв'язку з сказаним вище, твердження Вагилевича про виробництво паперу в Галичі можна вважати правдоподібним, однак це

¹¹ О. Мацюк. Водяные знаки армянских рукописных книг на Украине XIV—XIX вв.—Вестник общественных наук АН Армянской ССР, № 11, Ереван, 1968, стор. 92—107.

¹² Вагилевич народився в с. Горішній Ясень на Івано-Франківщині.

¹³ Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965, стор. 238.

¹⁴ Там же.

¹⁵ W. A. Maciejowski. Pamiętniki o dziejach piśmiennictwie i prawodawstwie słowian. Pamiętnik II, w Peterzburgu i Lipsku, 1839; Historia rzemiosł, rzemieślników i rzemieślniczych wyrobów w Polsce od czasów najdawniejszych aż do końca XVIII wieku та інші праці.

¹⁶ Biblioteka Narodowa (Warszawa), акс. 7251, стор. 52—53.

¹⁷ В. Грабовецький, П. Арсенич. Галич. Л., 1964, стор. 18.

¹⁸ В. Г. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, стор. 224, 277.

¹⁹ Сборник русского исторического общества, т. 35. СПб., 1882, стор. 27.

питання вимагає ще детального дослідження. Припинення тут виробництва паперу можна пояснити лише занепадом міста внаслідок його зруйнування в середині XIII ст. та перенесенням столиці спочатку в Холм, а пізніше у Львів.

Докладні відомості про українські папірні маємо лише починаючи з першої половини XVI ст. Найстарішою українською папірнею вважається папірня в Янові. Згадка про неї збереглася лише в Краківських актах *Consularia Cracoviensia*²⁰. В документі згадується Мартин «*Papiri factor de Janow Russie*» (папірник з Янова на Русі), що підтверджує існування папірні в Янові у 1522 р.

Пізніше виникають папірні в Левочі (1530 р.), Буську і Одриконі (1541 р.), Лівчицях (1549 р.), Новоставі (1573 р.), Острозі (1595 р.), Брюховичах (1599 р.), Стратині (1604 р.) та ряді інших населених пунктів України. Якщо всі ці пізніші папірні вдалося локалізувати, то з приводу місцезнаходження Янівської існували різні думки.

У зв'язку з тим, що на українських землях є багато населених пунктів з назвою Янів, а в документі (краківській раецькій книзі) не зазначено, який саме Янів мається на увазі, науковці старалися визначити цю місцевість. У всіх публікаціях 20—30-х років наводиться Янів під Львовом²¹, однак від цієї гіпотези довелося пізніше відмовитися, бо сама назва з'явилася лише у 1611 р., коли с. Залісся було перейменовано в м. Янів (тепер Івано-Франкове)²².

Автор цих рядків у свій час зробив припущення, що це міг бути Янів Люблінський²³. Однак і воно відпадає, бо назва з'явилася лише в 1640 р. після перейменування с. Білого. Можна було б говорити і про Янів поблизу Теребовлі, якби на початку XVII ст. цю назву не надав йому Ян Гольський, перейменувавши с. Довге на Янів²⁴. На користь останнього міг би свідчити топонім Папірня, що є біля містечка, але папірня там була заснована значно пізніше, у другій половині XVIII ст. (с. Кобиловолоки).

Найвірогідніше, що в документі йдеться про Янів на Підляшші, який, на думку деяких дослідників (В. Будка²⁵, М. Гембарович²⁶), мусив бути цим Яновом на Русі. Крім Янова, ще й Межириччя. Папірник Мартин свідчив перед міською радою Кракова, що відступив свої права на маєток братові з Межириччя²⁷. Саме Межириччя розташоване на відстані близько 40 км від Янова Підляського.

Отже, папірня повинна була знаходитися на р. Кривці, притоці Бугу. І нарешті, в якому б Янові із перерахованих не знаходилася папірня, запис краківського писаря: «Руський Янів» або «Янів на Русі» є певним доказом, що цей населений пункт був на українських землях.

²⁰ Jan Ptaśnik. Papiernie w Polsce XVI wieku. Kraków, 1920, стор. 20.

²¹ І. Крип'якевич. Найдавніші папірні на Україні.— Бібліологічні вісті. К., 1926, № 1(10), стор. 64; В. Романовський. До історії папірництва на Україні.— Бібліологічні вісті. 1926, № 2(11), стор. 73—74; М. Кошарнівський. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині. Бібліологічні вісті, 1930, № 3(24), стор. 5; В. Січинський. Нариси з історії української промисловості. Львів, 1938, стор. 5—20 та ін.

²² Історія міст і сіл УРСР, Львівська область. К., 1968, стор. 906.

²³ О. Мацюк. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. К., 1962, № 5, стор. 11.

²⁴ J. A. Bauger. Powiat Trembowelski, szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwów, 1899, стор. 182—185.

²⁵ Włodzimierz Budka. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej, w związku z pracą: О. Мацюк. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. К., 1962, № 5, стор. 10—21.— *Studia źródłoznawcze*, t. 11. Warszawa, 1966, стор. 131—132.

²⁶ Mieczysław Gębarowicz. Z dziejów papiernictwa XVI—XVIII w.— *Roczniki Biblioteczne*, R. X, z. 1.—2. Warszawa, 1966, стор. 47—50.

²⁷ Joannes Ptaśnik. *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*, Volumen I, Leopoli MCM XXII, № 230, стор. 94.

ЛЬВІВСЬКЕ ПАЛІТУРНИЦТВО
XV—ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Серед численних оправ XV—першої половини XVII ст., які зберігаються у Львові та поза його межами, багато виробів львівських палітурників. Крім книг бібліотечного характеру, є книги, що зберігаються в архівах. Це документація судових та адміністративних установ¹. Палітурки цих книг, як і інших, оправлених у Львові, свідчать про досить високий рівень розвитку мистецької оправи у Львові у розглядуваний період. Хто ж були автори цих тиснених ренесансних оправ, які сміливо можна зарахувати до мистецького ремесла, подібно до виробів золотарів, малярів та ін.

Без опублікування архівного матеріалу, що стосується їх діяльності, не можна розпочати роботу над аналізом тиснених ренесансних оправ. Слід зауважити, що архівний матеріал про палітурників обмежений, а той, що існує, скупий і фрагментарний. Часом лише ім'я палітурника, яке один або кілька разів зустрічається в матеріалах, говорить про існування палітурницької майстерні у Львові, яку він очолював².

Львівське палітурництво XV—першої половини XVII ст. ще недостатньо вивчена ділянка історії культури Львова. Хоча XV та XVI ст. вивчалось А. Єнджейовською³.

Про палітурників першої половини XVII ст. написано мало. Крім замітки В. Лозінського⁴ про книгаря Войтіха Малесковича, який також був палітурником, майже нічого невідомо.

Книги прибутків та видатків міста Львова з першої половини XV ст. відмічають витрати, пов'язані з оправою книг⁵, проте прізвища палітурників залишилися невідомими.

З останніх десятиріч XV ст. маємо відомості про двох львівських палітурників — Іванів, які крім звичайної оправи книг прикрашали їх тисненням⁶. Один з них — Іван Пфеффер. «Палітурник, який колись у Кракові перебував, а тепер у Львові», про що свідчить запис, зроблений 1486 р. у книзі краківської консисторії⁷. У Львові він займався також продажем книг⁸. Другим палітурником був львівський

¹ Слід звернути серйозну увагу на правильне зберігання актових книг з мистецькими тисненими оправами, які через невідповідне зберігання книг протягом декількох сот років нерідко перебувають у жалюгідному стані. Останнім часом внаслідок їх інтенсивного використання оправи книг почали псуватись.

² В праці використані матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові) — ф. 52 (Рада міста Львова); ф. 197 (Митрополічий католицький капітул, м. Львів), оп. 2, спр. 1249 та 1250 (Книги реєстрації народжень львівського кафедрального костюлу за 1600—1607 рр. та 1616—1664 рр.), а також книга шлюбів цього ж костюлу за 1554—1591 рр., яка зберігається в Оссолінеумі у Вроцлаві (Оссолінеум у Вроцлаві, № 826 I).

³ A. Jędrzejowska. Książka polska we Lwowie w XVI w. Lwów—Warszawa, 1928, стор. 77—85; M. Opalek. Bibliopole lwowscy. Lwów, 1928.

⁴ W. Łoziński. Leopoldina.—Kwartalnik Historyczny, rocznik IV. Lwów, 1890, стор. 456.

⁵ A. Czołowski. Księga przychodów i rozchodów miasta 1414—1426. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, t. III, стор. 9.

⁶ A. Jędrzejowska. Згадана праця, стор. 78.

⁷ J. Ptaśnik. Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum. Leopoli, 1922, стор. 13, № 35. Тут і всюди цитати подаються у перекладі з латинської та польської мов на українську.

⁸ J. Ptaśnik. Згадана праця, стор. 12, № 34. Підстав, що мініатюрист XV ст. львівський міщанин Михайло Дропан займався також оправою книг, немає, як це твердить О. Мацюк, посилаючись на дослідника В. Абрагама (О. Мацюк. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова.—Архіви України, 1968, № 2, стор. 10). Можна лише припускати подібне, виходячи з того, що мініатюристським і палітурницьким ремеслом у XV—XVI ст. часом займалася одна людина, як це було у випадку Івана Шефера. Можна нагадати також чотири випадки, відомі

кафедральний нотарій і мініатюрист, відомий з актів львівського латинського капітулу, магістр Іван Шефер.

Про палітурників XVI ст. Єнджейовська писала, що «... не чути про них (палітурників та мініатюристів.— Е. Р.) в архівних актах перших кількох десятиріч років ... тільки близько половини XVI ст. знаходимо сліди палітурницької діяльності...»⁹. При цьому автор головним чином посилається на матеріал, знайдений у Кракові¹⁰. Кільканадцять документів та багато дрібних згадок в актових книгах Львова змінують погляд на стан палітурницької справи у місті.

Перед пожежею міста у 1527 р. у Львові мешкав палітурник Іван. Скупі відомості про нього знаходимо в реєстрі міських прибутків¹¹. У 1526 р. «палітурник Іван сплачує на свято паски від будинку, в якому він мешкає, біля Краківської брами, чотири злотих чиншу». Дописка «заплатив три злотих» говорить, мабуть, про його фінансове положення. У 1527 р. він повинен був заплатити також чинш за мешкання, але «з чиншом відійшов». Напевно, це був якийсь краківський палітурник, що, не знайшовши собі пристанища у Львові, відійшов після пожежі міста у червні 1527 р. Книга видатків та прибутків міста за 1519—1530 рр. реєструє протягом 1524—1527 рр. видатки на опрацювання «реєстрів»¹², книги лави та магдебурзького права¹³.

Слід припускати, що Іван виконував для міста роботи, пов'язані з опрацюванням книг. Останній запис про опрацювання книг відноситься до початку 1527 р. В наступні роки про це немає жодного запису. І лише у 1531 р., коли з'являється палітурник Станіслав Парвус, є записи про видаток на такі цілі. Палітурник Іван одночасно був постачальником пергаменту для міста, що видно із записки, в якій сказано про видаток «тому, який буде піч в Краківській брамі у пергаментника»¹⁴. Чинш з будинку поблизу Краківської брами платив тільки палітурник Іван, і це вказує на те, що він, крім опрацювання книг, займався виробництвом пергаменту.

Палітурники не залишили багато слідів своєї короткої діяльності.

Першим постійнодіючим відомим з джерел львівським палітурником XVI ст., який діяв у Львові близько трьох десятиріч років, слід вважати Станіслава Парвуса — батька. Він прибув до Львова з Тарнова близько 1530 р. і з цього року походить перша відома згадка про нього¹⁵. Починаючи з 1531 р. книги видатків міської каси систематично відмічають витрати, пов'язані з його діяльністю як палітурника¹⁶ і скляра¹⁷. У 1541 р. Парвус прийняв міське право. Книги видатків міста протягом 1537—1545 рр. не реєструють виплати йому грошей за палітурницьку та іншу роботу. У цей час він перебуває поза Львовом, улагоджуючи свої професійні та торгові справи у Познані, Золочеві, Кракові. Довга відсутність Станіслава Парвуса у Львові підтверджується також листом його дружини Катерини¹⁸. Після при-

М. Войцеховській у Познані, де палітурники прикрашали книги своїми малюнками. (M. Wojciechowska. Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. Poznań, 1927, стор. 87).

⁹ А. Jędrzejowska. Згадана праця, стор. 80.

¹⁰ К. Piekarski. Z dziejów introligatorstwa.— Silva Rerum. Kraków, 1927, стор. 104—105.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 704, стор. 45, 58.

¹² Реєстром у розглядуваному періоді називалася кожна опрацьована недрукована книга, найчастіше незаписана.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 706, стор. 249, 297, 311, 382.

¹⁴ Там же, спр. 704, стор. 369.

¹⁵ Там же, спр. 233, стор. 146.

¹⁶ Там же, спр. 707, стор. 6; стор. 879; спр. 709; стор. 70, 117.

¹⁷ Там же, спр. 707, стор. 246, 310, 369, 379; спр. 708, стор. 652 та ін., спр. 709, стор. 270 та ін. Необхідно підкреслити, що у цей час склярі скликали вікна склом, тапером, сечовниною.

¹⁸ Лист опублікував К. Пекарський. К. Piekarski. Згадана праця, стор. 104—105.

їзду з Кракова наприкінці 1545 р. Парвуса чекає судовий процес, пов'язаний з перебуванням його у Золочеві. Позивачами на цьому процесі були золочівські староста Павло Гарніш, парох і писар золочівського замку Андрій. Вони твердили, що палітурник Станіслав взяв у них під час різних торгових операцій гроші на суму понад 200 злотих і не повернув їх. Якого роду були усі ці операції, важко встановити. Певним є те, що палітурник Парвус мав у Золочеві крамницю, в якій продавав свої вироби. Суд не дав віри поодиноким свідкам і присудив справу на користь Станіслава, вважаючи, що майже усі закиди щодо нього є безпідставними через брак свідків¹⁹.

Усі торгові справи Парвуса, зареєстровані міськими книгами Львова²⁰, свідчать про те, що він був заможною людиною. Але сталося це, напевно, не внаслідок його палітурницької діяльності. Він мав навіть «багатий крам», на який у 1547 р. пред'явив претензію золотар Іван Августинович²¹. Його перебування у Кракові могло бути пов'язане з браком роботи у Львові, де у цей час не діяла жодна друкарня.

У березні 1558 р. Станіслав вже не жив, про що можна довідатися з запису, в якому говориться, що львівський громадянин італіець Антон Пандольфі зрікається права до будинку Фричів на користь «Варвари, вдови по покійному палітурникові Станіславу»²². Перед смертю палітурник Станіслав віддав своєму сину Станіславу Парвусові «інструменти інакше цойг, необхідні для виконання склярського ремесла та оправи книг»²³.

Станіслав Парвус — син, який навчався ремесла у свого батька, веде далі палітурницьку майстерню, виконуючи роботи для ради та лави міста Львова²⁴ під наглядом писаря Станіслава Ансеріна. Одночасно займається склярством.

Крім того, він виконував ряд робіт, таких, як направа барабанів²⁵ та столярські роботи при 20 порохівницях (гарматах), до яких чохла із шкіри робив палітурник Сигізмунд.

На підставі книг видатків міста можна дійти висновку, що головним заняттям його було склярство, що, як і для батька, становило основне джерело прибутку. З духівниці Станіслава Парвуса-сина видно, що наприкінці життя він мав чималий капітал. Спадкоємцями своїми він признав дружину Софію Завезянку та неповнолітнього сина²⁶. Помер Станіслав Парвус-син близько 1592 р.

З інших відомих палітурників, які діяли у Львові у другій половині XVI ст., були: Іван Друкарович, син першодрукаря Івана Федорова (помер близько 1585 р.)²⁷, Сигізмунд (згадується у 1575 та 1576 рр.), Бальцер Гюбнер (помер у 1592 р.), Сикста Йодок Йост²⁸. Про останнього можна додати таке.

Львівський синдик Павло Щербіц, надрукувавши у 1581 р. у Львові «Саксонське зерцало» і «Міське право»²⁹, подарував львівським радникам один примірник свого перекладу з латинської і німецької мов на польську в дуже багатій оправі, яка є однією з найкращих, зроблених у Львові у другій половині XVI ст. Єнджейовська вважає

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 236, стор. 1211, 1222, 1238, 1246—1251; спр. 237, стор. 6, 31, 37—39, 51—52.

²⁰ Там же, спр. 12, стор. 3, 14, 71, 657—658; спр. 238, стор. 711, 724, 772.

²¹ Там же, спр. 11, стор. 677.

²² Там же, спр. 12, стор. 882.

²³ Там же, стор. 640.

²⁴ Там же, спр. 710, стор. 725; спр. 711, стор. 51, 238, 440, 796; спр. 712, стор. 580, 594.

²⁵ Там же, спр. 712, стор. 304.

²⁶ Там же, спр. 338, стор. 155—157.

²⁷ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953, стор. 55.

²⁸ А. Jędzejowska. Згадана праця, стор. 81—85.

²⁹ „Speculum Saxonom“ і „Jus municipale“.

Рис. 1. Обкладинка книги лавничого суду м. Львова за 1546—1552 рр.

автором оправи Йодока Йоста на тій основі, що він перебував на послугах ради і що йому видавали «герб для друкування на книги». У зв'язку з цим слід вказати на таке: а) місто не видавало Йодокові Йостові «гербу для друкування на книги», а у 1589 р. заплачено йому з міської каси 24 гроші за виготовлення матриці нового міського суперекслібріса; б) суперекслібріс, витиснутий у 1581 р. на оправі книги, подарованої П. Щербіцем радникам міста, є суперекслібрісом лави міста Львова. Він виготовлений у 1545 р., коли палітурником на послугах міста був С. Парвус-батько; в) найраніша згадка про перебування Й. Йоста у Львові відноситься до 1585 р. Отже, невідомо, чи перебував він у Львові у 1581 р. Виходячи з викладеного, можна припустити, що Йодок Йост не був автором цієї оправи.

Іншу гіпотезу висунув мистецтвознавець Т. Маньковський, полемізуючи з тезою А. Єнджейовської щодо оправи «Саксонського зерцала». Він вбачав у орнаментиці оправи східні мотиви і на цій основі припускав, що її автором був якийсь палітурник-вірменин³⁰.

На нашу думку, ці гіпотези не мають стійких підстав, особливо, якщо йдеться про припущення Т. Маньковського, бо спосіб оправи цієї книги, а також її орнаментика вказують на середньоевропейський тип оправи, а не східний. Як відомо, в оправах книг періоду Ренесансу нерідко застосовували східний орнамент³¹.

Йодок Йост, якому приписують оправу цієї книги, походив з містечка Вишні, як це видно з книги шлюбів львівського кафедрального костюлу³², і одружився у Львові у 1585 р. Він не мав значного маєтку, як його попередники. Помер близько 1607 р. у чиншовому будинку.

«Інтролігаторка Йостова» очолює майстерню свого чоловіка ще кілька років. Остання згадка про неї відноситься до 1616 р. Відомо, що напередодні 1615 р. у її палітурницькій майстерні працював підмайстром Павло Хшонсткович, який навчався ремеслу у Кракові.

У 1597 р. у Львові опрацював книги війтівського уряду невідомий за прізвиськом єврей³³. Найправдоподібніше це львівський палітурник Абрагам, якому постачав папір цешанівський папірник Іван. Такого висновку можна дійти на підставі запису з 1609 р., у якому папірник Іван свідчить перед війтівським урядом про заставу ним у згаданого палітурника жіночого хутра на суму 12 злотих. Папірник зобов'язався сплатити Абрагамові цю суму папером або ж готівкою³⁴.

На зламі XVI і XVII ст. у Львові працює палітурник Іван, але скупі відомості не дозволяють сказати про нього щось більше. Відомо лише, що він мав дружину Дороту і був львівським міщанином³⁵. У 1626—1628 рр. в актах зустрічається Іван-палітурник, який мав дружину Ядвігу. Слід гадати, що це різні люди.

В документах 1605—1629 рр. згадується палітурник Войтіх та його дружина Регіна Бидловщанка, які мешкали на Галицькому передмісті. Це Войтіх Тварошкович, прізвище якого засвідчене тільки один раз³⁶. У 1606 р. у війтівському суді він мав якісь грошові справи, які торкалися також заможного міщанина Симона Масловського. Крім оправи книг, він торгував угорським вином, про що свідчить запис 1610 р., згідно якого «Войтіх-палітурник заплатив податку за склад по 7½ грошів від п'яти бочок угорського вина»³⁷.

Першим палітурником, який після смерті Й. Йоста опрацює книги

³⁰ T. Mańkowski. Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku. — Окремий відбиток журналу. Rocznik Orientalistyczny, t. XI, Lwów, 1936, стор. 4.

³¹ W. Semkowicz. Paleografia łacińska. Kraków, 1951, стор. 131.

³² Оссолинеум у Вроцлаві, № 826/І.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 715, стор. 8.

³⁴ Там же, спр. 391, стор. 994.

³⁵ Там же, ф. 197, оп. 2, спр. 1249, арк. 1.

³⁶ Там же, спр. 1250, арк. 224.

³⁷ Там же, ф. 52, оп. 2, спр. 734, арк. 98.

для міських канцелярій ради і лави, є К а с п е р, що у 1611 р. опрацював книгу ради за 1608—1609 рр. Цілком можливо, що це був краківський палітурник Каспер Рейман-син, який у 1606 р. закінчив навчання. Його батько Каспер Рейман (старший) був відомим краківським палітурником родом із сілезького містечка Лібенталя³⁸, з якого походив також львівський палітурник і книгар Бальцер Гюбнер.

Близько 35 років існувала у Львові палітурницька майстерня Павла Хшонстковича, діяльність якого засвідчена документами 1612—1647 рр. Цей «палітурник з міста Кракова, родом з-під Кракова»³⁹ принаймні від 1612 р. мешкав у Львові, де після прибуття з Кракова був підмайстром у палітурниці Йостової. Крім боргових справ⁴⁰, що нерідко зустрічаються на сторінках судових та адміністративних книг, він мав кілька інших, які проливають світло на відносини між львівськими та приїжджими палітурниками. У 1615 р. перед міським судом стали передміщани Микола Панашович і Войтіх Ястшембський, які завірили уряд, що більше ніколи Павло Хшонсткович не турбуватиме ні словом, ні вчинком Мартина Грицьковича, палітурника з міста Казимира під Краковом. Через рік Павло Хшонсткович порушує справу проти львівського палітурника Станіслава Новікам'яна, на якого він позивав у зв'язку із знищенням таблиць, потрібних для виконання палітурницького ремесла. Станіслав Новікам'ян завірив, що «ні він, ні його челядник не різав таблиць»⁴¹. У 1616 р. місто віддало Хшонстковичу в оренду мешкання «між мурами біля Краківської брами». Павло Хшонсткович довгий час опрацював книги для ради та лави міста, а також продавав їм готові опрацьовані книги для записів. Для продажу своїх виробів він мав дві крамниці, за які платив чинш містові. У 1628 р. він прийняв міське право. На підставі духовниці львівського друкаря І. Шеліги, складеній у 1637 р.⁴², можна припустити, що Павло Хшонсткович опрацював у нього книги. Друкар призначив палітурника виконавцем своєї духовниці. У 1643 р. Хшонсткович склав духовницю, в якій усе майно записав дружині⁴³. Помер близько 1647 р.

Після його смерті палітурницьку майстерню веде його дружина Регіна Лобощанка, яка ще у 1653 р. платить чинш за будинки, що розташовані «на міських валах». У 1649 р. міська каса виплатила їй 13 злотих за дві книги і протоколи до вїтівської канцелярії⁴⁴.

Після Каспера протягом кількох років актомі книги для двох канцелярій міста опрацював Станіслав Новікам'ян (або Камп'ян, як зустрічаємо в одних джерелах). Перша згадка про нього відноситься до 1613 р., коли він заплатив чинш за мешкання «між брамами»⁴⁵. Новікам'ян опрацював книги ради за 1610 і 1611 рр., книги «Контроверсій», опрацював рахункові книги, заново опрацював «елекційний каталог», книги ради за 1612 і 1613 рр. та лави за 1612 і 1613 рр., а також вїтівські⁴⁶. У 1617 р. він прийняв міське право⁴⁷. Крім того, він був також книгарем. У 1619 р. в суді кілька разів виступала його дружина Дорота Дрезнер, яку викликав у суд звонар львівського кафедрального костюлу А. Дурач в справі несплати боргу. Дружина палітурника, який у цей час, напевно, був відсутній, запропонувала А. Дурачу

³⁸ A. Chmiel. Oprawy introligatora krakowskiego Kaspra Rajmana (starszy) 1566—1600.— Окремий відбиток журналу. Przemysł i rzemiosło, Rocznik № 1, стор. 2.

³⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 43, стор. 996.

⁴⁰ Там же, спр. 392, стор. 1368; спр. 394, стор. 955.

⁴¹ Там же, спр. 394, стор. 217.

⁴² Там же, спр. 340, стор. 664.

⁴³ Там же, спр. 341, стор. 32.

⁴⁴ Там же, спр. 739, стор. 809.

⁴⁵ Там же, спр. 734, арк. 326.

⁴⁶ Там же, арк. 327, 476, 685, 629.

⁴⁷ Там же, арк. 629.

бібліотеку, від якої той відмовився, оскільки раніше Новікамп'ян та його дружина зобов'язалися сплатити борг готівкою⁴⁸. У цьому ж році Новікамп'ян також заборгував шляхтичу Станіславу Куликовському⁴⁹, що свідчить про фінансові затруднення палітурника.

Найбільш колоритною фігурою серед львівських палітурників був Войтіх Малескович (або Малеска, як трапляється у деяких документах). Він походить з містечка Понця, що розташоване на Познанщині. Діяльність його припадає на 1619—1646 рр. Войтіх Малескович опрацював книги ради міста та лонгерії⁵⁰ у 1630, 1631, 1633, 1638 рр.⁵¹, що зафіксовано під відповідними роками у книгах видатків міста Львова. Крім цього він у 1624, 1630 та 1636 рр. продавав раді та лонгерії готові незаписані книги, а у 1633 р. продавав лонгерії папір і конституції (постанови).

Малескович мав дві крамниці і вів досить поживавлену торгівлю готовими книгами та різними товарами, наприклад сіном. Один «крам» він отримав після львівського міщанина, торгівця папером Краля, а другий — після Валентина Гаса у 1630 р.⁵² Поживавлена діяльність цього багатого палітурника і книгаря припадає на 30-ті роки XVII ст. У 1636 р. він мав загіпотековану на Печковській або Дунаївській кам'яниці досить значну суму — 3320 злотих⁵³. Малескович був одним з кредиторів міста. У цьому ж 1636 р. місто позичило у нього 1000 злотих⁵⁴. Без сумніву, основною статтею його прибутків була торгівля книгами, опрацьованими в його майстерні. Він, як «присяжний книгар» Львова і громадянин цього ж міста, мав право торгувати усіма видами книг, опрацьованими і неопрацьованими. З судової справи, яка відбулася у 1630 р.⁵⁵, видно, що усякі мандрівні кригарі (не громадяни міста), яких цей палітурник викликав у суд, не мають право торгувати опрацьованими книгами, що відносяться до «навчальної літератури і вільних дисциплін», а можуть продавати так звану ярмаркову літературу — «книги легшого змісту», тобто усякі популярні книжки, сонники, книжки з загадками, календарі, порадики здоров'я тощо.

Войтіх Малескович належав, здається, до краківського палітурницького цеху, сам навчав учнів цьому ремеслу у Львові. Відомі прізвища двох підмайстрів, які працювали у нього, це Андрій Буківський і Адам Маркович з Мінська⁵⁶.

На початку 30-х років XVII ст. до Львова з Кракова прибув палітурник Станіслав Рейнекер. У 1630 р. він виступає ще як краківський мешканець у записі про звільнення його від підозри у загарбленні одержі товариша годинникарського ремесла Івана Голиша, з яким він мандрував до Кракова⁵⁷. У 1631 р. Рейнекер виступає у суді вже як львівський передміщанин разом зі своєю дружиною Анною і обіцяє сплатити свій борг у 50 злотих краківському мешканцеві Францискові Ястшембському⁵⁸. Рейнекер був, ймовірно, сином краківського палі-

⁴⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 394, стор. 963, 991, 1084, 1237.

⁴⁹ Там же, стор. 1135.

⁵⁰ Комісія міського господарства.

⁵¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 736, стор. 294, 501, 520, 667; спр. 737, стор. 90; спр. 738, стор. 383. Малескович, як і інші палітурники, опрацьовували набагато більше книг для ради, лави і лонгерії міста, але на основі письмових джерел не можна встановити, з яким палітурником слід пов'язувати анонімні записи в книгах.

⁵² Див. акт на оренду цього краму: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 736, арк. 377.

⁵³ Там же, спр. 348, стор. 647.

⁵⁴ Там же, спр. 738, стор. 122.

⁵⁵ Там же, спр. 45, стор. 1112, 2024, 2062—2063.

⁵⁶ Там же, спр. 41, стор. 742; спр. 398, стор. 1239.

⁵⁷ Там же, спр. 45, стор. 2486. У цьому записі прізвище Рейнекера подано як Рейкнер та Рейкнер. Слід зазначити, що у документах трапляються ще варіанти: Рейнкович і Рейзікер.

⁵⁸ Там же, спр. 46, стор. 349.

Рис. 2. Обкладинка «Октоїха», надрукованого в Братській друкарні м. Львова у 1630 р.

турника Рейнекера Вільгельма, який прибув до Кракова з Ерфурта і в 1584 р. прийняв міське право⁵⁹.

Про палітурницьку майстерню Андрія Годинського (або Гостинського), який займався палітурницьким ремеслом у Львові у 1620—1644 р.⁶⁰, і Станіслава Зайця маємо скупі відомості. Те ж можна сказати відносно Адама Гіжицького, який мешкав «на валу», та Матвія Жешовського, одруженого на Софії.

Багато відомостей є про Матвія Пухальського, про якого чимало матеріалів дає його процес з львівським друкарем Михайлом Сльозкою⁶¹. Останній викликав палітурника у суд в справі шкоди на 1000 злотих, яку заподіяв йому Пухальський, направивши словолитника Сльозки підмайстра Дмитра на роботу у Краків до друкаря Франциска Цезари. Дмитро забрав необхідні інструменти та не відлив навіть половини літер, внаслідок чого позивач зазнав шкоди на 1000 злотих. Пухальський протестував проти нібито несправедливих закидів Сльозки, однак змушений був, залишивши товар на три тисячі, який він переслав з Костянтинова до Бару, покинувши барський і острозький ярмарки, їхати до Кракова і вернути назад Дмитра. Дмитро на суді зізнав, що Пухальський намовив його до їзди у Краків, у якому він раніше ніколи не був, говорячи, що словолитник мав би у Кракові кращу роботу, ніж у Львові. На підставі цього матеріалу можна зробити висновок, що Матвія Пухальського та краківського друкаря Франциска Цезари пов'язували якісь спільні інтереси, можливо навіть палітурник опрацьовував у нього книги.

Михайло Сльозка мав при своїй друкарні палітурницьку майстерню, в якій працювали підмайстри Вільгельм та Матвій. Про них довідуємося з процесу Сльозки з Малесковичем⁶².

На початку 40-х років XVII ст. у Львові починає діяти палітурницька майстерня Севастьяна Олеховича, дружиною якого була Софія. Він був також книгарем.

Палітурник Василь, який мав процес з священником «грецького обряду» Василем⁶³, займався також переписуванням книг. У 1646 р. його викликав у суд священник, який купив у нього за 14 злотих книгу, дав 6 злотих задатку, але книгу не одержав.

Про двох палітурників першої половини XVII ст. Івана Німця, який мав дружину Маргариту, та Миколу Гонтовського, який мав дружину Луцію, є лише по одній згадці⁶⁴.

У 40-х роках XVII ст. в друкарні львівської Ставропігії опрацьовували книги Іван Перемиський та Андрій Мигалевич⁶⁵.

Крім них, у Львові часто бували приїжджі палітурники. Відомі документи, які реєструють прізвища трьох з них.

На зламі XVI і XVII ст. у Львів часто приїжджав городоцький міщанин палітурник Лука, який улагоджував у місті свої та свого неповнолітнього сина Яцентія спадкові справи. Зокрема, у 1603 р. після смерті дружини палітурника Орихни. У цьому ж році він продав у Яворові Андрієві Манастирському спадкову частину кам'яниці на Руській вулиці у Львові⁶⁶.

Засвідчено документом перебування у Львові у 1632 р. краківського палітурника Кожовича⁶⁷.

⁵⁹ J. Ptaśnik. Згадана праця, стор. 365, виноска 1.

⁶⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 197, оп. 2, спр. 1250, арк. 191, 489 та ін.

⁶¹ Там же, ф. 52, оп. 2, спр. 401, стор. 713, 780, 782, 802, 803.

⁶² Там же, спр. 400, стор. 870.

⁶³ Там же, спр. 401, стор. 1917, 1918, 1921, 1922, 1926.

⁶⁴ Там же, ф. 197, оп. 2, спр. 1250, арк. 535, 542.

⁶⁵ Архив Юго-Западной России, ч. I, том XII. К., 1904, стор. 178, 231, 695.

⁶⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 659, стор. 11—17 (документ з 5 червня 1603 р.).

⁶⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 197, оп. 2, спр. 1250, арк. 273.

У 1647 р. у Львові перебував кам'янецький палітурник Яків Черкавський, який у суді мав справу з кам'янецьким міщанином греком Юрієм Константиновичем. Останній позивав на палітурника (якого писар називає «друкарем») у справі 60 злотих згідно з контрактом і вчиненої шкоди на 300 талярів та в інших справах⁶⁸.

Рис. 3. Суперекслібрис м. Львова на обкладинці книги королівської каси за 1635—1638 рр.

Львівські палітурники розглядуваного періоду виконували такі палітурницькі роботи: 1) опра-ву друкованих та писа-них книг; 2) опра-ву книг для міської, гродської, земської та інших канце-лярій Львова з паперу замовників та з власно-го, який купували у па-пірників та торгівців па-пером; 3) опра-ву з куп-леного паперу так званих реєстрів та інших виробів і продаж їх міському уряду та приватним осо-бам у спеціальних крамни-цях. Ті, що були книга-рями, нерідко доставши від друкарів неоправлені книги, опра-вляли їх і по-тім продавали. Як це вид-но з інвентаря книгарні львів'янина Бальцера Гюбнера⁶⁹, у нього було багато неоправлених книг, які знаходилися в так званих секстернах⁷⁰, і які він не встиг внаслідок смерті опра-вити. Палі-турники збували свою продукцію насамперед у Львові, але нерідко їх можна було зустріти на ярмарках у Кракові, Яро-

славі, Острозі, Костянтинові, Барі та інших містах. Вартість товарів іно-ді доходила до 3000 злотих, як це ми бачили у випадку з Пухальським.

Роботи львівських палітурників, особливо останньої чверті XVI ст., ціняться дуже високо. Про це свідчать опра-ви «Саксонського зерцала» та «Міського права», подарованого П. Щербіцем львівським радникам, а також згадка про те, що невідомий на прізвище львівський палітур-ник у 1578 р. опра-вляв книги до бібліотеки короля Стефана Баторія⁷¹.

Крім головного заняття — опра-ви книг, — палітурники займалися спорідненими справами, і навіть далекими від них. Відомий палітурник XV ст. Іван Шефер займався не лише прикрашуванням книг мініатю-рами, а й їх переписуванням, будучи кафедральним нотарієм. У XVII ст. відомий факт переписування книги палітурником Василем.

⁶⁸ Там же, ф. 52, оп. 2, спр. 401, стор. 2588, 2594—2598.

⁶⁹ J. Skoczek. Lwowskie inwentarze biblioteczne w епосе Renesansu. Lwów, 1939, стор. 194.

⁷⁰ Зошити, які спочатку склалися з шести аркушів паперу.

⁷¹ Monumenta Hungarorum in Polonia (1576—1668), vol. I. Budapest, 1918, стор. 51.

Найбільш поширеною серед палітурників спеціальністю, яка нерідко становила їх головний дохід, була торгівля книгами. Найвищими її представниками були Бальцер Гюбнер та Войтіх Малескович, які в актах називаються то книгарями, то палітурниками. Книгарем був також Станіслав Новікамп'ян та інші палітурники.

Спеціальністю здавалося б далекою від палітурницької справи слід назвати склярство, яким займалися Станіслав Парвус-батько та Станіслав Парвус-син. Останній виготовляв та вставляв вікна. Якщо взяти до уваги, що у XVI ст. для вікон замість дорогого скла нерідко вживали папір, а іноді сечовий міхур тварин, тоді стане зрозуміло, що поєднання цих двох спеціальностей має свою основу.

Однією з важливих проблем львівського палітурництва є справа цехової організації, яка існувала у Львові з 1740 р. До цього часу палітурники Львова, слід думати, входили до краківського палітурницького цеху, який самостійно існував з 1567 р.⁷² Про це свідчить відповідь палітурника Малесковича друкареві львівського архієпископа Сльозці, якого останній у 1641 р. викликав до суду за образу словами. Палітурник сказав перед судом, що жоден з підмайстрів друкаря не виконує добре роботу, бо сам Сльозка не навчився палітурницького ремесла, і що друкар тримає в себе гультяїв і злодіїв. Сльозка прийняв це як образу своєї особи, викликав Малесковича у суд, вимагаючи, щоб він був покараний згідно з правом. У відповідь Малескович навів контраргументи, які проливають світло на відношення між друкарями і палітурниками, а також на цехову організацію палітурників. По-перше, підмайстри в час мандрівки повинні поступати на роботу тільки в палітурницьку майстерню. Оскільки Сльозка не був палітурником, підмайстри палітурницького ремесла не повинні були у нього працювати. По-друге, підмайстри повинні перед своїми майстрами довести свою правоту, якщо б їх хтось звинуватив, що вони не працюють у палітурника. Цього не могли б зробити підмайстри-палітурники Сльозки, оскільки вони працювали у друкаря⁷³. З матеріалів цього процесу випливає, що львівські палітурники, які, як і Малескович, належали до краківського цеху і користуючись усіми правами та привілеями цехових майстрів, могли, наприклад, навчати палітурницького ремесла учнів, чого не могли робити нецехові ремісники⁷⁴.

Слід зазначити, що найчастіше документи називають палітурника інтролігатором, *introligator*, *ligator librorum* і навіть *impressor*, *drukarz*. Ці останні слова означають, що палітурники, крім звичайної оправки з шкіри та пергаменту, витискали (ніби друкували) на палітурках різні прикраси. Львівських палітурників XV ст. (двох) Іванів акти консисторського суду називають «палітурниками, інакше друкарями», а кам'янецького майстра палітурницької справи XVII ст. Якова називають «Яковом-друкарем». В бібліотечному інвентарі львів'янина Каспра Шольца також знаходимо пояснення цьому⁷⁵. Палітурник Йодок Йост дістав за виготовлення «гербу для друкування на книги», тобто за матрицю супереклібриса, 24 гроші. Усі ці факти свідчать, що палітурників, хоч і рідко, називали друкарями.

Про друкарів (у власному розумінні цього слова), які б самі займалися палітурницькою справою, у розглядуваний період немає відомостей. Правда, львівський друкар другої половини XVII ст. Войтіх

⁷² До 1567 р. краківські палітурники (а також, мабуть, і львівські) належали разом з книгарями і друкарями до цеху перекупнів (I. Płaśnik. Згадана праця, стор. 144).

⁷³ Є твердження на основі інших джерел, що Сльозка вмів опрацювати книги (Книга і друкарство на Україні. К., 1965, стор. 58).

⁷⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 400, стор. 870, 872, 873, 900.

⁷⁵ «Книга написана старим характером письма, друкована (тобто з тиснутими палітурками.— Е. Р.) з мідними косинцями на кінцях»; J. Skoczek. Згадана праця, стор. 418.

М'ельчевський один раз названий палітурником⁷⁶, але це, здається, слід приписати помилці писаря. Інший львівський друкар першої половини XVII ст. Сльозка незаконно тримає у своїй друкарні палітурницьких підмайстрів, але він не навчався цьому ремеслу і, напевно, не виконував його.

Тільки палітурники, які були одночасно книгарями і які якимось впливали на остаточний вигляд і довготривалість книги, мали право опрацювати надруковані в друкарнях книги і займатися їх роздрібним продажем.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ЗВ'ЯЗКИ БРАТСТВ З ЗАПОРІЗЬКИМ КОЗАЦТВОМ

В суспільно-політичному і культурному житті України XVII ст. важливе місце належало братствам — об'єднанням українського населення міст, почасти також і сіл. Наприкінці XVI—на початку XVII ст. братства були засновані в більшості міст Галичини і Холмщини. У 1615 р. було створено Київське братство, а в 20—30-х роках XVII ст. вони виникають в багатьох інших містах Правобережної України, подекуди і на Лівобережжі¹.

Найстаршим і провідним серед братств України було Львівське Успенське Ставропігійське братство (Ставропігія), з яким в різні часи співпрацювали такі визначні діячі культури, як Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, Памво Беринда, Іван Борецький, Олександр Митура та ін. Переїхавши на Наддніпрянщину, ці діячі брали участь у перетворенні Києва в основний центр суспільно-політичного і культурного життя України. Освітня праця київського культурного осередка, розпочата значною мірою активними учасниками братського руху, мала безперечний вплив і на формування народно-визвольної боротьби запорізького козацтва.

Встановлення безпосередніх зв'язків між братствами і козацтвом пов'язане в першу чергу з діяльністю Івана (Йова) Борецького і гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Борецький, родом з Бірчі (поблизу Перемишля), починаючи з 1604 р. був ректором Львівської братської школи, пізніше оселився у Києві. Він один з ініціаторів заснування Київського братства був ректором Київської братської школи протягом перших років її існування (приблизно 1615—1618 рр.). Як один з ідейних керівників братства, Іван Борецький близько співпрацював з старшиною Війська Запорізького, насамперед з гетьманом Петром Сагайдачним. Саме завдяки підтримці запорожців стала можливою активна діяльність Київського братства та його школи.

Вже після смерті гетьмана Касіяна Саковича, ректор Київської братської школи у 1620—1624 рр., згадував, що Сагайдачний подав велику матеріальну допомогу Київському братству і навіть вступив до його складу разом з усім Запорізьким військом. Петро Конашевич Сагайдачний, як пише Сакович, був похований при церкві Київського братства, «... в которое ся братство зо всім войском вписал і на него ялмужну значную одказал»².

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. XII. К., 1904, стор. 467.

¹ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, стор. 10—44.

² К. Сакович. Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска его королевской милости Запорозского. К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1622. Передруковано в кн.: Хв. Тітов. Матеріали до історії книжної справи на Україні. К., 1924. Рукописна копія віршів Саковича збереглася також в складі збірника XVII ст., який раніше належав бібліотеці Ставропігії (Я. Ісаєвич. Бібліотека Львівського братства.— Бібліотекознавство і бібліографія 3, X., 1966, стор. 131).

Про те, що козаки записалися до каталогу Київського братства, згадували також в своєму меморандумі до Риму уніатські єпископи, серйозно занепокоєні співробітництвом між керівниками братств і запорожцями³.

Відкритий вступ всього козацтва до братства мав величезне значення, ним козаки продемонстрували, що солідаризуються з програмою братства і діють заодно з ним. Такий акт сприяв популярності Київського братства в широких народних масах і одночасно охороняв братство від репресій. При підтримці козаків братство змогло рішуче виступити проти унії, за перетворення Києва в осередок антикатолицького політичного і культурного руху.

Завдяки співробітництву Київського братства з запорізькими козаками в 1620 р. вдалося відновити українську православну ієрархію, що мало велике значення для дальшої боротьби проти церковної унії. Для цього було використано перебування на Україні ерусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви на батьківщину. Феофан близько року прожив у Києві при братстві. Спочатку він побоювався погодитися з настановленням православних єпископів і пішов на це лише під тиском представників запорізьких козаків, які пообіцяли патріархові його охорону. В церкві Київського братства Феофан висвятив на перемишльського єпископа ігумена братського монастиря Ісаю Копинського, на київського митрополита — Йова Борецького, на єпископа полоцького — Мелетія Смотрицького, який був ректором братської школи після Борецького⁴. Про зростання ролі братства в цей період свідчить те, що під час перебування в Києві Феофан не лише затвердив Київське братство, а й проголосив його ставропігійським — невідомим місцевим єпископом та митрополитом, затвердив ряд інших братств, в тому числі й Мінське⁵. Були навіть заготовлені патріарші грамоти про затвердження братств, у яких не було вказано жодної місцевості та назви братства, а в тексті залишалися вільні місця для відповідних вставок⁶. Це означає, що українські суспільно-політичні діячі, які приймали Феофана, планували поширення мережі братств.

Ставши митрополитом, Борецький продовжував сприяти поширенню братств, розвитку братських шкіл. У цій діяльності йому і далі допомагав Петро Конашевич Сагайдачний. Навчання в Острозькій колегії, знайомство з Борецьким та іншими діячами культури, співробітництво з Київським братством, — допомогло Сагайдачному глибоко вивчити стан шкільної освіти на Україні. Він розумів, що для забезпечення високого рівня навчання в братських школах, для залучення кваліфікованих викладачів необхідно мати значні кошти. Той же Касіяк Сакович писав про Сагайдачного:

«Виділ он і Львовское братство, хоть далеко,
Церков їх в місті наділил неледаяко *,
Суму значную грошей до братства леговал,
Ажеби науки там били, пильне жадал».

Сакович має тут на увазі заповіт Сагайдачного, складений ним 5(15) квітня 1622 р., за кілька днів до смерті від ран, отриманих у Хотинській битві. Згідно з цим актом, Сагайдачний заповідає 1500 золо-

³ М. Nagasiewicz. *Annales ecclesiae Ruthenae*. Leopoli, 1862, стор. 260.

⁴ П. Орловский. Участие запорожских козаков в восстановлении иерусалимским патриархом Феофаном православной западнорусской церковной иерархии в 1620 году. — Труды Киевской духовной академии, 1905, № 8, стор. 642—650.

⁵ Чтения в обществе истории и древностей российских, 1896, кн. I, (176), смесь. стор. 11—15.

⁶ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 18, № 47 (Грамота Феофана, в якій назва Рогатинського святого духівського братства вписана іншою рукою, ніж решта тексту грамоти).

* Неледаякий — неабиякий, неледаяко — немало.

тих «на школу братства львовського, на науку і цвічене діток» так, щоб з цієї суми йшов щорічний прибуток на утримання «учоного магістра в гречеськом язyku біглого»**. Гетьмана було поховано «при церкві школи словенськoє», розташованій «на Подолі в дому братства церковного»⁷. Повідомляючи львівських братчиків про останню волю небіжчика, виконавці його заповіту Борецький і новий гетьман Олифер Голуб з «усім товариством війська Запорозького» поставили вимогу, «аби тая фундація того всякої чѣсѣти і пам'яті вічного годного мужа пана Петра Конашевича Сагайдачного, з заслуг всего ридерства Войска... Запорозького через Йова Борецького митрополиту православного киевського учиненая на школу або рачей на дидаскалюв, за чим би в школе той братської всегодне непрерыване наука трвати могла вічними і потомними часи, не нишчала, ані уставала». Від імені нового гетьмана і всього Запорозького війська було додано, що коли братчики використають прибуток з вказаної суми не для школи, то будуть повинні подвоїти цю суму, а якщо і далі не виконуватимуть волі фундатора, — пошестирити⁸. 29 липня братський посланець привіз з Києва «дар Петра Сагайдачного — таляров мечикових 250» і «півшкарлатну шату, підшиту рисизною» (напівпурпурову гетьманську мантію), яка була продана в Константинополі за 120 золотих⁹. З цих грошей братство позичало по 200 золотих своїм членам із зобов'язанням сплати школі річно 8% (160 золотих), що гарантувалось нерухомим майном боржника¹⁰. З 1630 р. сума, записана Сагайдачним, була в руках Афендіків (Янія, потім Петра), які й мусили сплачувати по 160 золотих щороку¹¹. 1690 р. братство позичило 2000 золотих з леґації Сагайдачного Куртовичу, за якого поручився Юрій Папара, і до 70-х років XVIII ст. обов'язок сплати процентів за записом гетьмана покладався на власників Куртовичівської (пізніше Папарівської) кам'яниці¹².

Заповіт гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним значної грошової суми мав велике значення для підтримання української школи у Львові. Протягом XVII ст. вона інколи переживала періоди занепаду, і дуже цікаво, що у 1658 та 1676 рр. братчики ставили питання про необхідність поставити навчання на належному рівні, мотивуючи тим, що на цю мету є леґація Сагайдачного. Розуміючи його заслуги, братчики називали гетьмана «годної пам'яті Сагайдачним», або «славної пам'яті Сагайдачним»¹³.

Здійснене під час гетьманства Сагайдачного відновлення українсько-білоруської ієрархії спонукало деяких діячів, пов'язаних з братствами, виступити з публіцистичними творами, в яких оспівувалися історичні заслуги козацтва. Так, у книзі «Elenhus...» (друкарня Віленського братського монастиря, 1622) підкреслено роль запорізьких козаків у боротьбі українського та білоруського народів проти національно-релігійного гніту¹⁴. Доблесть Запорізького війська прославляв у присвяченій Могилівському братству поемі «Labirynt» (Краків, 1625) Т. Євлевич, який незабаром став ректором Київської братської школи.

** Біглий — досвідчений, знавець.

⁷ Древний поменик Киево-Печерской лавры. Сообщил С. Т. Голубев.— Чтения в обществе Нестора летописца, кн. 6. К., 1892, додаток, стор. VI.

⁸ А. Крыловский. Львовское Ставропигиальное братство (Додаток). Львів, 1904, стор. 76—77.

⁹ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. 1, т. II, стор. 362, 368.

¹⁰ Гроші ці позичались «на видеркаф». Це означало, що власник нерухомого майна, під заставу якого вони позичались, міг звільнитись від сплати щорічних процентів, повернувши братству всю суму позики.

¹¹ АЮЗР, ч. I, т. 12, стор. 345, 223, 224. І. Шараневич. Географічно-історичні статті. Львів (1874), стор. 22 (про внесення в 1680 р. копії заповіту Сагайдачного у львівські магістратські актові книги).

¹² АЮЗР, ч. I, т. 12, стор. 223; Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 129, оп. 13, спр. 1, одн. 41.

¹³ АЮЗР, ч. I, т. II, стор. 209, т. 12, стор. 580.

¹⁴ А. Анушкин. На заре книгопечатания в Литве. Вильно, 1970, стор. 186.

Для прямих зв'язків членів Львівського братства з запорожцями особливого значення мала облога Львова козацько-селянською армією Богдана Хмельницького восени 1648 р. За винятком частини багатіїв, українське населення міста допомагало козакам, не лякаючись жорстоких репресій з боку польських властей. Якийсь маляр-українець (а ми знаємо, що малярі були тісно пов'язані з братствами) показав козакам найкращий напрямок наступу на укріплення кармелітського монастиря — через доми «схизматицьких» міщан з боку їхньої церкви¹⁵. Навіть в наступному столітті Львівському братству закидали вороже ставлення до польської влади під час облоги 1648—1655 рр.¹⁶ В ті дні представники братства зустрічались з особистим капеланом Хмельницького Іваном Гоголевським. Останній від братчиків отримав шість книг, а сам подарував псалтир для братської церкви і октоїх для Онуфріївського монастиря, підпорядкованого братству¹⁷. До бібліотеки Онуфріївського монастиря потрапила книга, подарована восени 1648 р. козаками братству села Вербиці¹⁸, «Пролог на місяць мархол рекомий сухий марець»¹⁹. Таким чином, визвольний похід козацького війська Богдана Хмельницького в Галиччину також сприяв культурному єднанню між західними і східними землями України.

В наступні роки Львівське братство і діячі, що з ним співпрацювали, підтримували тісні зв'язки з Запорозьким військом і з гетьманським урядом України. У 1656—1657 рр. член Львівського братства Феодосій Томкевич був при Богдані Хмельницькому екзактором (збирачем податків та мита) і виконавцем різних доручень дипломатичного та економічного характеру. 1657 р. львівський єпископ Арсеній Желиборський, який був у дружніх відносинах з братством, послав своїх представників до російського уряду. 28 травня вони мали аудієнцію у Богдана Хмельницького в Чигирині і отримали від нього грамоту з рекомендацією Желиборського як православного єпископа «в державе и царстве вашего царского величества Малороссийском»²⁰. Так, Хмельницький підкреслив, що вважає Львівщину невід'ємною частиною України, возз'єднаної з Росією.

Збереглись біографічні відомості про львівського купця, члена Ставропігійського братства Янія Мазаракія, який переїхав на службу до Хмельницького. Син Янія Дем'ян служив у козацькому війську значовим товаришем, а дочка Ганна вийшла заміж за лубенського полковника Василя Свічку²¹. Без сумніву, до Запорізького війська вплилось і чимало рядових членів братства Західної України та Правобережжя.

У 1659 р. Львівське Ставропігійське братство направило до київського митрополита Діонісія Балабана братчиків Михайла Сльозку і Василя Корендовича з дорученням повідомити про «ярмо наше і вселякое стиснення і зневолення от панов магістратових»²². Представники братства в Києві глибоко цікавились дипломатичною діяльністю козацької старшини, шукаючи її допомоги в справі збереження політичних прав українського населення в містах. Більшість членів брат-

¹⁵ Сборник летописей, относящихся к Южной и Западной Руси. К., 1888, стор. 241.

¹⁶ W. Łoziński. Patrycjat i mieszczanstwo Lwowskie. Lwów, 1892, стор. 321.

¹⁷ АЮЗР, ч. I, т. II, стор. 184.

¹⁸ Ймовірно, йдеться про Вербицю в колишньому Рава-Руському повіті (тепер в Люблінському воєводстві ПНР). Села з такою назвою є ще в Ходорівському районі Львівської області, а також на Холмщині (одно в Красноставському повіті, інше в Грубешівському).

¹⁹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки, збірка Оссолінеуму, спр. 2391, арк. 44.

²⁰ М. Ковальський. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій пол. XVII ст. Питання історії СРСР, 6, Львів, 1957, стор. 125.

²¹ В. Антонович. Прилуцький полкової осаул Михайло Мовчан и его записная книга.— Киевская старина, т. II, 1885, стор. 69—70.

²² АЮЗР, ч. I, т. II, стор. 572.

ства були свідомими і послідовними борцями проти експансії католицизму проти будь-яких форм польсько-шляхетського панування на Україні. З другого боку, згадуваний вже Феодосій Томкевич, ставши на шлях політичного авантюризму, у 1657—1658 рр. був зв'язуючою ланкою між гетьманом Іваном Виговським і поляками²³.

Не знаючи, мабуть, про дворушницьку поведінку Томкевича, братство доручило йому нагадати при гетьманському дворі про «тиранію» перемишльського уніатського єпископа Хмельовського²⁴. Слід також відзначити, що сам Іван Виговський та його конкурент Павло Тетера уже після закінчення свого гетьманування записалися до «Альбому» братства²⁵. Очевидно, вони з демагогічною метою хотіли завоювати собі популярність серед православного населення²⁶. З другого боку, заможна частина братчиків використовувала зв'язки з козацькою старшиною, щоб заручитись її протекцією в різних справах. 1659 р. верхівка братства вітала у Львові генерального обозного Запорізького війська, який їхав тоді на переговори з Польщею, і того ж року — Виговського; в березні 1664 р. — колишнього гетьмана Юрія Хмельницького²⁷. 1669 або 1670 р. Ставропігія передала близькому співпрацівникові гетьмана Петра Дорошенка київському митрополитові Йосифові Нелюбовичу Тукальському книгу «Полуставець», надруковану в братській друкарні²⁸. Джерелом про торговельні подорожі братчиків є виданий гетьманом Лівобережної України членові братства Михайлові Савичу паспорт на право їздити на Гетьманщину (в тому числі й «до нас в Батурин з потребами») і безмитно привозити товари²⁹.

Відзначені тут зв'язки з гетьманами і козацькою старшиною підтримували, як правило, багаті львівські купці, які в другій половині XVII ст. остаточно захопили в свої руки керівництво Ставропігією. Деякі з них, виходячи з класових позицій, йшли на зговір з польсько-шляхетською владою, прагнучи залучити до цього й старшину Війська Запорізького. Проте така орієнтація не була визначальною в політичній діяльності Ставропігійського братства. В усіх найважливіших питаннях його керівництво не могло не рахуватись з прагненнями більшості братчиків, які рішуче виступали проти національно-релігійного гніту. І якщо заможна верхівка братства шукала співробітництва з козацькою старшиною, то, з другого боку, нема підстав сумніватись, що рядові члени братств легко знаходили спільну мову з широкими колами козацтва. Запорізькій сіромі близькі були й антиклерикальні настрої радикальної течії в братствах, і відстоювані міськими ремісниками та крамарями принципи справжньої, а не формальної виборності світських та духовних урядовців. Питання про ідейні зв'язки різних угруповань братського руху з запорізьким козацтвом вимагає ще дальшого дослідження. Незважаючи на неоднорідність соціального складу, братства, принаймні в період найбільшого піднесення своєї активності, прагнули згрупувати всіх борців проти національно-релігійного гноблення, проти експансії католицизму. Діяльність братств у цьому напрямі, хоч і проводилася в інших формах, зливалася в один потік з героїчною боротьбою запорізького козацтва — могутньої сили в народно-визвольному русі українського народу.

²³ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960, стор. 143, 171.

²⁴ АЮЗР, т. 11, стор. 180—181.

²⁵ «Альбом Ставропігійського братства» (рукопис Львівського державного історичного музею), стор. 155, 257.

²⁶ М. Андрус'як. Павло Тетера і Львівська Ставропігія.— ЗНТШ, т. 151, стор. 183.

²⁷ ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1142, спр. 1152, арк. 7, стор. 17—18; т. 11, стор. 173. На рибу для частування Виговського було витрачено 8 золотих.

²⁸ За оправу цієї книжки палітурникові Івану виплачено 3 золоті (ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1164, арк. 5).

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1045.

Л. П. КАЛУЦЬКА, Г. В. ФРІЗМАН

ПРО МЕДІЄВІСТИКУ НА УКРАЇНІ В 1917—1936 рр.

Українська радянська медієвістика досі ще не стала об'єктом серйозного вивчення. У статтях та повідомленнях з цього питання ми зустрічаємо багато неточностей, помилок. Зрозуміло, що немає підстав підозрювати компетентних авторів у неповній обізнаності; скоріше справа пояснюється недооцінкою «неактуальної» медієвістики.

Маючи свої місцеві особливості, історична наука на Україні, зокрема медієвістика, розвивалась тими шляхами, що й у Росії. Правда, масштаби були меншими, виникали свої специфічні труднощі. Розвиткові української медієвістики перешкоджали і загальні для того періоду причини. Характеризуючи їх, М. В. Нечкіна писала: «...більш давні часи вивчались недостатньо, тематикою феодалізму нехтували»¹. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і до середини 30-х років велась боротьба проти ворожих буржуазних теорій і одночасно відбувався процес становлення радянської (в тому числі й української) марксистської медієвістики². Природно, що в центрі уваги української історичної науки були питання з історії України. Менш вивчалась історія середніх віків.

Досить швидко визначилися три ідейні напрями в українській медієвістиці. Вони були відображенням загальних процесів, чітко охарактеризованих В. І. Леніним, що відбувались серед інтелігенції. Розкол серед неї був неминучим. «Частина,— писав В. І. Ленін,— перейде на нашу сторону, частина лишиться нейтральною, частина свідомо приєднається до монархістів-кадетів...»³

Один напрям становили реакційні буржуазні історики, які вели активну ідейну, наукову і політичну боротьбу проти Жовтневої революції та ідеології марксизму-ленінізму (В'язигін, Біцилли та ін.). До іншого напрямку належали історики, які стояли на буржуазних позиціях (Бузескул, Беркут та ін.) і лише в останні роки свого життя зазнали впливу марксистських ідей. Окремий напрям (Пакуль, Вайнштейн, Киктев та ін.) представляли вчені, які з самого початку виступали з марксистських позицій. Саме вони, незважаючи на наявність окремих спірних або навіть помилкових положень, починають закладати фундамент марксистської медієвістики на Україні. Вони вчилися на працях Косьминського, Удальцова, Сказкіна та ін., які закладали основи марксистсько-ленінської медієвістики в РСФРР⁴.

У перший період свого існування (1917—середина 30-х років)

¹ М. В. Нечкіна. О периодизации истории советской исторической науки.— «История СССР», 1960, № 1, стор. 87.

² Очерки исторической науки в СССР, под редакцией М. В. Нечкиной, т. IV. М., 1966, стор. 138.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 166.

⁴ Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4, стор. 595.

українська медієвістика пройшла два основних етапи: перший — з кінця 1917 р. до 20-х років, коли марксистська медієвістика робила тільки перші кроки; другий — кінець 20-х — середина 30-х років, коли марксизм-ленінізм в цій галузі історичної науки починає займати головні позиції.

Найреакційнішою фігурою серед медієвістів не лише на Україні, а й в Росії був професор Харківського університету А. С. В'язигін, автор ряду праць, просякнутах релігійністю, містикою, різко спрямованих проти ідей революції і марксизму. Не дивно, що після Жовтня він став на шлях активної контрреволюційної діяльності.

Інший відомий представник релігійно-містичного напрямку професор Одеського університету П. М. Біцилли зовні зберігав лояльне ставлення до радянської влади, а насправді вів гостру ідейну боротьбу проти соціалістичної революції, ідей марксизму, використовуючи матеріали середньовічної історії. Пізніше він емігрував. У праці, присвяченій падінню Римської імперії⁵, Біцилли виступив як послідовник Карсавіна і Фюстель де Кулянжа, як крайній реакціонер, що маскується вигаданим об'єктивізмом. Він виступає з позицій завершеного ідеаліста, який вслід за Ріккертом відкидає закономірність і причинність суспільного розвитку. Посилаючись на чисто юридичні формальні моменти, він заперечує факт падіння Римської імперії. Біцилли відкидає позитивну роль варварських завоювань взагалі, роль общини зокрема. Звертаючись до праць Фюстель де Кулянжа, яку Біцилли вважає геніальною, він обгрунтовує мирний перехід від римських порядків до середньовіччя⁶. Не гребує він і прямими випадками проти ідей соціалізму та марксизму.

У такому ж дусі написана й друга, що вийшла того ж року, праця Біцилли, присвячена середньовічній культурі⁷. Автор декларує свій ідеалізм, вбачаючи у пізнанні самодовліючий творчий акт духу. Вся книга просякнута містикою і релігійністю. Її автор відкрито виступає проти марксизму, відкидаючи залежність ідеології від «її економічного підґрунтя»⁸, заперечуючи об'єктивний характер причинності. Виступи Біцилли свідчать про гостроту ідейної боротьби, зокрема в медієвістиці та в історичній науці взагалі. Ця боротьба була характерною рисою розглядуваного періоду.

Не завжди ворожі марксизму ідеї проявлялись так відкрито. У 1920 р. в Києві вийшла книга Г. Наумова, в якій розглядалась історія соціалізму і робітничого руху до Великої Французької революції⁹. Автор книги добре обізнаний із спеціальною літературою з цього питання. Він зібрав великий фактичний матеріал щодо розвитку соціалістичних ідей і революційного руху середньовіччя, якому присвячена половина книги; посилається на роботи Маркса і Енгельса. Однак, прочитавши книгу уважніше, можна побачити, що вона написана з ворожих, меншовицьких позицій. Її автор виступає проти Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁰, перекручує погляди В. І. Леніна на роль соціалістичних ідей у розвитку робітничого руху, поняття комунізму, ідеї більшовиків про диктатуру і демократію¹¹. По-меншовицьки розв'язує Г. Наумов і проблеми середньовічної історії. Досить сказати, що в Жакерії він бачить тільки грабунок феодалів і взагалі селянський рух вважає реакційним.

⁵ П. Бицилли. Падение Римской империи. Одесса, 1919, стор. 103.

⁶ Там же, стор. 18.

⁷ П. Бицилли. Элементы средневековой культуры. Одесса, 1919.

⁸ Там же, стор. 20.

⁹ Г. Наумов. История социализма и рабочего движения. (Лекции читанные в Киевском городском народном университете и Коммерческом институте), ч. 1, К., 1920.

¹⁰ Там же, стор. 4.

¹¹ Там же, стор. 6, 17, 20.

В період переходу до мирного будівництва вийшла на Україні книга П. Христюка¹². Без особливих зусиль ми знаходимо у Христюка багато антинаукових тверджень. Він, наприклад, говорить про «торговий капіталізм» і навіть пояснює ним розвиток класової боротьби у феодальному суспільстві, ігноруючи іманентні суперечності феодальної суспільно-економічної формації. Спрощено трактує селянські рухи, зокрема передумови Жакерії, та ін.

Наприкінці 20-х років в українській медієвістиці спостерігається значний прогрес. Проти засилля соціологізму виступив талановитий український історик М. Є. Редін, який вимагав, щоб вивчався не абстрактний феодалізм, а конкретний, насамперед європейський. Це було необхідно для розуміння генезису капіталізму.

Досить корисною була поява книги Г. Рохкіна, присвяченої західноєвропейській історіографії. Вона являє собою вдалу підбірку уривків з Вольтера, Гердера, Ранке, Мезера і багатьох інших, здебільшого не перекладених раніше російською мовою, не говорячи вже про українську¹³.

У цей період друкуються перші спеціальні дослідження з історії середніх віків. Заслуговує на увагу стаття В. Ляскоронського, присвячена аналізу матеріалу з історії нашої Батьківщини, який є у Тітмара Мерзебурзького. Це серйозне наукове дослідження, що дає матеріал з джерелознавства середніх віків та з історії Східної Європи XI ст.¹⁴

Безперечний інтерес становить стаття М. В. Бречкевича¹⁵. Вона присвячена критиці Допша. Автор показує, як по-суб'єктивістськи і довільно Допш трактував джерела.

Рішення ЦК ВКП(б) та Ради Народних Комісарів у середині 30-х років з приводу викладання історії СРСР мали благотворний вплив на розвиток історичної науки взагалі, медієвістики зокрема. Збільшується кількість і поліпшується якість медієвістських досліджень на Україні.

Одним з прикладів, що ілюструє цей процес, є робота В. Петрова¹⁶, де йдеться про історію давніх германців. Це питання до того серед дослідників на Україні не розроблялось. Спираючись на детальний аналіз джерел, автор відтворює картину панування у германців родового ладу. Чітко розв'язується центральне питання про характер земельної власності у давніх германців, констатується відсутність індивідуальної приватної власності на землю. Відповідно до джерел автор показує глибоку принципову відмінність між рабством германським і римським.

Розвиток української медієвістики стане яснішим, коли ми познайомимось з діяльністю деяких найбільш значних її представників.

Ім'я Владислава Петровича Бузескула (1858—1931) Російської Академії наук (з 1922 р.) та Академії наук УРСР (з 1925 р.) добре відоме в нашій країні і за її межами. Він довгий час працював на Україні і не поривав з її науковими установами до кінця життя. Проте ми більше знаємо В. П. Бузескула як античника і менше як історіографа. Ще в дореволюційний час він надрукував ряд праць з історіографії середніх віків. Над цією тематикою він працював і в радянський пе-

¹² Павло Христюк. Нарис історії класової боротьби та соціалізму, т. 1. Харків, 1929 (це третє видання, друге з'явилося у 1926 р., а перше — у 1924 р.).

¹³ Г. Рохкін. Класики історичної науки. Харків, 1929.

¹⁴ В. Ляскоронський. Тітмарові повідомлення про руські справи з початку XI ст.—Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. К., 1928.

¹⁵ М. В. Бречкевич. Спірні питання раннього середньовіччя.—«Україна», 1930, травень—червень (кн. 41), стор. 2—12.

¹⁶ В. Петров. Ф. Енгельс про родовий лад у давніх германців.—Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, кн. 3—4. К., 1935, стор. 19—75.

рїод, однак його праці були несправедливо забуті. У 1922 р. Бузескул відгукнувся на смерть Е. Лавісса¹⁷ статтею-некрологом. В ній дається біографія і характеристика праць Лавісса, висловлюється ряд критичних зауважень, що становлять інтерес і для оцінки поглядів самого автора. Як чудове зведення матеріалів ця стаття не втратила значення й сьогодні.

Невелика робота В. П. Бузескула, яку він присвятив створенню відомого зводу середньовічних джерел *Monumenta Germaniae*, досі залишається єдиною спеціальною роботою на цю тему. Вона цікава тим, що автор пов'язує виникнення *Monumenta Germaniae* з певними суспільними процесами і аналізує позиції різних соціальних груп (знаті й бюргерства) щодо цієї публікації¹⁸.

Великий інтерес становлять політично актуальні дослідження, що стосуються історії критичного методу, зокрема Ранке. На фоні нестримного вихвалювання Ранке, характерного для нинішньої буржуазної історіографії, особливо у ФРН¹⁹, оцінки Бузескула звучать тверезо, реалістично, обгрунтовано.

Бузескул пише, що вважати Ранке єдиним творцем критичного методу було б неправильним. Надмірне вихвалювання заслуг Ранке, перебільшення його ролі у створенні критичного методу є найважливішим компонентом культу. Говорячи про попередників Ранке, вчений зупиняється на Геєрені, якого, на думку дослідника, несправедливо забули, а тим часом «основні положення історико-критичного методу ми знайдемо висловленими вже у Геєрена»²⁰. Цьому авторові Бузескул присвятив спеціальне невелике дослідження. Він підкреслює, що, на відміну від Ранке, Геєрен приділяв багато уваги проблемам економічного розвитку, що дослідження достовірності, на думку Геєрена,— найважливіше питання²¹.

Коротко згадуючи деяких істориків, що виступали до Ранке, Бузескул розглядає погляди Штенцеля, чия роль у створенні критичного методу залишається, на його думку, недооціненою. Він полемізує з Фютером, який твердив, ніби Штенцель запозичив свій метод у Ранке, і доводить, що все було навпаки.

Вказані праці не лише дають цікавий фактичний матеріал, а й приваблюють вірною постановкою питання, розглядом історичної науки як продукту колективних зусиль.

Цікаві також деякі висловлювання Бузескула про марксизм. Не будучи марксистом, але знайомий з основними положеннями цього вчення, він не міг не виступити проти анекдотичного твердження Трельча, який вбачав у Адамі Мюллері попередника Маркса. Цілком справедливі і критичні зауваження на адресу Белова, який перебільшував роль реакційного романтизму, вважав його стрижнем розвитку всієї німецької історіографії²².

Статтю В. П. Бузескула про французьких істориків 20-х років

¹⁷ В. П. Бузескул. Эрнест Лависс (1842—1922). Некролог.— «Известия Российской Академии наук», 1922.

¹⁸ В. П. Бузескул. Из истории *Monumenta Germaniae*.— Доклады АН СССР, 1925, стор. 63—66.

¹⁹ О. Л. Вайнштейн. Леопольд фон Ранке и современная буржуазная историография.— Критика новейшей буржуазной историографии. М.—Л., 1961, стор. 113—150; И. И. Смоленский. О некоторых теоретико-методологических принципах исторической концепции Ранке.— Методологические и исторические вопросы исторической науки. Томск, 1963, стор. 137—167.

²⁰ В. П. Бузескул. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель.— Известия АН СССР, 1926, стор. 1128.

²¹ В. П. Бузескул. Из истории критического метода. Геєрен.— Известия АН СССР, 1927, стор. 211.

²² В. П. Бузескул. Из области новейшей западноевропейской историографии.— Збірник заходознавства. К., 1929, стор. 148.

XIX ст.²³ зараз забули, хоча в ній міститься цікавий матеріал, важливий для аналізу ідейної еволюції автора. Нам здається характерним і знаменним початок статті, де говориться, що до вивчення історії спонукала тогочасна політична обстановка. «Історична наука 20—30-х років розвивалась не в тиші кабінетів, а серед боротьби політичних партій»²⁴. Бузескул підкреслює, що всі історики того часу вийшли з середовища буржуазії, і шукає в цьому ключ до розуміння їх поглядів. Сказане зараз само собою зрозуміле, але для Бузескула, який розглядав науку як самодовліючий процес, такі положення свідчать про певні зрушення в його поглядах.

Ще цікавіші у цьому плані міркування В. П. Бузескула про Т'єррі. Він з самого початку підкреслює політичну спрямованість праць великого французького історика, його прагнення на історичному матеріалі піднести третій стан. Характеристика Т'єррі як ідеолога буржуазії добре обгрунтована: «Він проводив класову точку зору, і ми знаходимо в нього історію класу, елементи історії соціальної»²⁵. «Таким чином,— пише В. П. Бузескул,— Т'єррі висуває ідею класової боротьби»²⁶.

Думку про вплив марксизму на погляди В. П. Бузескула вперше висловив М. М. Лукін у 1930 р. на підставі праці про французьких істориків 20-х років XIX ст. Він писав: «Успіхи марксизму в галузі соціальних наук настільки великі, що не відчуті на собі вплив марксизму надзвичайно важко... я вкажу на такий разючий приклад, як академік Бузескул»²⁷.

Можна сперечатися про ступінь впливу марксистських ідей на Бузескула в останні роки його життя, можна і слід уточнити це питання, але сам по собі даний факт відкинути важко.

Вершиною історіографічних досліджень В. П. Бузескула стала його капітальна праця, присвячена розвиткові загальної історії в Росії²⁸, яку він вважав завершенням своєї 50-річної роботи в галузі історичної науки²⁹. Але не дивлячись на глибоку ерудицію, ясність і чіткість у викладі матеріалу, доброзичливість оцінок, основний принциповий недолік праці полягає в тому, що розвиток історичної науки розглядається поза зв'язком з громадським і політичним життям, відірвано від розвитку філософської, соціологічної і політичної думки. Основний зміст дослідження — творчі біографії істориків, розгляд їх праць. І сьогодні залишається справедливою оцінка, яку дав йому академік АН СРСР В. П. Волгін. Він писав, що згадану роботу «не можна розглядати як викінчене дослідження з історії російської історичної науки, але вона становить найбагатше зібрання матеріалів для цієї історії»³⁰.

Незважаючи на помилки і застарілі положення, праця Бузескула і сьогодні являє великий інтерес, залишається потрібним і цінним посібником. Ми певною мірою приймаємо ту оцінку, яка дається в ній розвиткові загальної історії в Росії: «...до кінця минулого століття російська наука в галузі загальної історії досягає рівня західноєвропейської, вносячи по деяких її розділах свій великий вклад»³¹. Нам здається, що аналіз всіх праць Бузескула з історіографії середніх

²³ В. П. Бузескул. Французские историки 20-х годов XIX столетия и их отношение к революции 1830 г.— Известия АН СССР, 1931, стор. 783—832.

²⁴ Там же, стор. 785.

²⁵ Там же, стор. 790.

²⁶ В. П. Бузескул. Французские историки 20-х годов..., стор. 790, 792.

²⁷ «Историк-марксист», 1931, т. 21, стор. 49.

²⁸ В. П. Бузескул. Всеобщая Россия и ее представители в России XIX и начале XX века, т. 1, 1929, стор. 219; т. II, 1931, стор. 223 (т. III, де йшлося про візантологію та вивчення історії слов'янського світу, залишився в рукописі).

²⁹ В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России..., т. II.

³⁰ Там же, стор. 3.

³¹ Там же, стор. 18.

віків дозволяє дійти висновку, що в останні роки життя на його творчості позначається вплив ідей марксизму.

У Київському університеті після Великої Жовтневої соціалістичної революції і майже до початку Великої Вітчизняної війни медієвістика була пов'язана з діяльністю професора Леоніда Миколайовича Беркута (1879—1940).

Л. М. Беркут народився в Києві, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Потім кілька років жив за кордоном, слухав лекції в університетах Франції, Німеччини.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції Л. М. Беркут викладав у Варшавському університеті, а після — він професор Київського університету, де викладав середню історію, історію Риму, джерелознавство середніх віків і різні спецкурси.

Вже до революції Л. М. Беркут надрукував ряд праць, здебільшого присвячених проблемам джерелознавства середніх віків, боротьбі за інвеституру за часів Генріха V та ін. У цих працях Л. М. Беркут виявляє свою блискучу ерудицію в галузі джерелознавства і західноєвропейської історіографії.

Після революції Л. М. Беркут багато працює над творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Як і раніше, улюбленою тематикою Л. М. Беркута залишається середньовічна історіографія. У 1928 р. він видає велику працю «Етюди з джерелознавства середніх віків», в якій розглядається розвиток історичного опису IX і X ст. Вона містить багато цікавого матеріалу про середньовічних авторів цього періоду. Навіть після появи «Джерелознавства історії середніх віків» О. Д. Люблінської та «Історіографії середніх віків» О. Л. Вайнштейна праця Л. М. Беркута не втратила свого значення саме завдяки великій кількості маловідомого у нас фактичного матеріалу. Л. М. Беркута насамперед цікавить розвиток історичної думки в середні віки, тобто більше питання історіографії, ніж джерелознавства. Через це він розглядає тільки розповідні джерела, але всі досліджувані аннали, хроніки, біографії піддає детальному джерелознавчому аналізу. Київський медієвіст розглядає політичну орієнтацію окремих середньовічних авторів, а інколи й їх класові позиції. «Етюди з джерелознавства» Л. М. Беркута були першою працею такого роду не тільки на Україні, а й у Радянському Союзі. І пізніше Беркут постійно звертається до середньовічної історіографії. У 1940 р. вийшла його стаття, присвячена місцевій історіографії остготів, вестготів і вандалів. У ній Л. М. Беркут з марксистських позицій розглядає історичні праці Касіодора, Іордана, Ісидора Севільського і Юліана Толедського. Л. М. Беркутом була опублікована чисто теоретична стаття про марксистсько-ленінське розуміння середніх віків³² і дві праці, де висвітлюється проблема генезису феодалізму в Західній Європі та розглядається ідеологія прибічників світової імперії³³.

Обидві праці у наш час становлять чисто історичний інтерес. Однак не слід забувати, що теоретична стаття Л. М. Беркута, яка з'явилася у 1932 р., була однією з перших праць такого характеру, і без неї не можна правильно зрозуміти розвиток медієвістики на Україні.

Микола Макарович Пакуль (1880—1958), професор Харківського університету, народився в Білорусії. У 1905 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, який закінчив у 1910 р. За студентське дослідження «Колонат» М. М. Пакуль був

³² Л. М. Беркут. Буржуазні концепції і марксо-ленінське розуміння так званих середніх віків.— «Україна». Журнал циклу наук історичних, 1932, № 1-2.

³³ Л. М. Беркут. Про основні елементи в походженні феодальної системи.— Записки Київського інституту народної освіти. К., 1927; Л. М. Беркут. Про ідеологію німецьких цезаристів середніх віків.— Записки історико-філологічного відділу, кн. X. К., 1927.

нагороджений золотою медаллю, а після закінчення університету його залишили на кафедрі для спеціалізації з історії середніх віків.

У 1920 р. починається тривала і плідна робота М. М. Пакуля в університеті, де він очолював кафедру історії середніх віків і був деканом історичного факультету. Він брав активну участь в роботі Українського інституту марксизму-ленінізму і поступово ставав одним із засновників марксистської медієвістики на Україні.

М. М. Пакуль був ученим широкого діапазону, знавцем античності, середньовіччя і нової історії. Щодо середньовіччя, то однією з проблем, яка найбільше цікавила його, був розвиток феодальних відносин у Західній Європі. Серед його опублікованих праць найцікавішими є ті, де автор піддає критиці концепцію А. Допша і А. Піренна. У першій з них М. М. Пакуль розглядає питання про грошове господарство в епоху каролінгів³⁴. Він детально розглядає допшанську теорію вотчинного капіталізму. М. М. Пакуль твердить, що більшість міркувань Допша побудовані на досить сумнівних джерелах і через це не є переконливими. Він вважає, що Допш робить висновок про наявність розвинутих міст в епоху каролінгів, про високий рівень розвитку металевого і шерстяного виробництва на основі одного-двох свідчень. Досліджуючи каролінгські тексти про церковне будівництво і металеве ремесло, вчений дійшов висновку про невисокий рівень їх розвитку³⁵. У статті, в якій аналізується відома праця А. Піренна «Міста середньовіччя», М. М. Пакуль справедливо критикував бельгійського історика за надзвичайне перебільшення в історичному розвитку зовнішніх стимулів, особливо зовнішньої торгівлі, що виражає своє негативне ставлення до теорії Піренна про наступ феодалізму в Західній Європі внаслідок арабських завоювань VII—VIII ст.³⁶ Можна стверджувати, що з цих питань М. М. Пакуль відстоював позиції, близькі до марксистських. Особливе місце у науковій діяльності М. М. Пакуля посідають його дослідження про Нідерландську революцію. У 1929 р. в Харкові вийшла книга М. М. Пакуля на цю тему, а в 1931 р. її перевидали у Москві з невеликими, але істотними змінами³⁷. У редакційній статті збірника «Середні віки» праця в цілому дістала позитивну оцінку³⁸. В ній правильно сформульовано основний антагонізм, що викликав буржуазну революцію в Нідерландах; дана характеристика різних класів Нідерландського суспільства, показана роль народних мас, наведено багато матеріалів для оцінки економічного розвитку Нідерландів у XVI ст. Звичайно, розглядувана праця не є бездоганною; особливо з точки зору високих сучасних вимог.

Наукові інтереси М. М. Пакуля були дуже широкими. Він опублікував статті про рух у німецьких містах в XVI ст., про джерела «Історії Італії» Гвиччардіні, про політичну тенденцію середньовічного хроніста Ламперта Герсфельдського³⁹. Не все однаково важливо в науковій спадщині М. М. Пакуля, але вона є невід'ємною частиною радянської української медієвістики.

³⁴ Микола Пакуль. Питання про грошове господарство за каролінгівської доби.— «Прапор марксизму», 1928, № 1.

³⁵ Там же, стор. 164.

³⁶ Н. Пакуль. Нова книга про середньовічні міста.— «Прапор марксизму», 1923, № 3, стор. 255—257.

³⁷ Н. М. Пакуль. Нидерландская революция. Харьков, 1929; його ж. Нидерландская революция.— В кн.: Н. М. Пакуль, В. Ф. Семенов. Ранние буржуазные революции. М., 1931, стор. 7—96.

³⁸ Сорок лет советской медиевистики и ее очередные задачи.— Средние века, вып. XV, 1957, стор. 14.

³⁹ Микола Пакуль. Повстання нюрнберзьких ремісників у 1848—1849 рр.— «Прапор марксизму», 1928, № 2; Н. М. Пакуль. К вопросу о достоверности «Истории Италии» Гвиччардини.— Учені записки, № 15, Труды історичного факультету, № 1. Харків, 1939; М. М. Пакуль. Ламберт, монах Герсфельдський.— Наукова хроніка ХДУ, травень, 1946, історичний факультет.

Олександр Якович Киктев (1899—1944) належить до тих радянських істориків, які сформувались і почали свою наукову діяльність вже у наш час. Після закінчення у 1925 р. Харківського інституту народної освіти займався викладацькою діяльністю і вчився в аспірантурі під керівництвом професора М. М. Пакуля. На початку 30-х років О. Я. Киктев переїхав до Києва і взявся за дослідження нової історії. У 1944 р. він загинув на фронті.

О. Я. Киктев спеціалізувався у галузі вивчення Великої селянської війни в Німеччині, його цікавили питання, якими тоді у нас ще ніхто не займався. Першим друкованим виступом О. Я. Киктева була коротка рецензія на відому монографію Розенкранца, присвячену повстанню Башмака⁴⁰. Вона цікава як один з перших кроків у формуванні марксистської медієвістики на Україні.

Серйозне самостійне дослідження проблеми Селянської війни О. Я. Киктев починає спеціальною статтею про походження цієї війни⁴¹. У названому дослідженні робиться перша у радянській історіографії спроба дати відповідь на питання про походження селянської війни в Німеччині з позицій марксизму-ленінізму. О. Я. Киктев висуває певну концепцію, вважаючи, що на межі XV і XVI ст. Німеччина переживала аграрну кризу, що падіння хлібних цін було основною причиною погіршення становища селян. Досить детально простежується погіршення умов селянського володіння, ліквідація спадкових прав, обмеження права продажу селянської землі. Цілком ясно показано, що селянин безуспішно бореться за перетворення свого володіння у власність і поступово позбавляється права розпоряджатися землею. Вказуючи, що обмеження прав селянина іноді оберталось і замахом на його особисту свободу, аж до відновлення кріпосницьких відносин, О. Я. Киктев справедливо підкреслює, що це не означало простої реставрації панщинних відносин, бо основою господарства залишалась дрібна ділянка селянина, а не панська земля. Автор переконливо доводить, що право сеньорів регулювати торгівлю і вся система баналітетів стояла на шляху розвитку самостійного селянського господарювання.

Навряд чи можна оспорювати головний висновок праці: «Основна умова» (виникнення селянської війни.— Г. Ф., Л. К.) полягала в суперечності між самостійним селянським господарством, що розвивалося в бік буржуазного виробництва, і феодальними формами селянських відносин»⁴².

Говорячи про те, що звільнення особистості селянина від феодальних пут, ліквідація сеньоріальних форм аграрних відносин відкривали шлях до розвитку буржуазних форм, О. Я. Киктев дуже близько підходить до сучасної загальноновизнаної концепції реформації і селянської війни, як ранньої буржуазної революції. Правда, в праці О. Я. Киктева не все правильно. Так, зовсім неприйнятно його теза, що місто було майже головним експлуататором селян, що в ході Селянської війни воно цілком перетворилося в реакційну силу.

Найважливішою у науковому дослідженні О. Я. Киктева є його невелика монографія, присвячена аналізу програми Селянської війни в Німеччині⁴³. Вона починається оглядом літератури і джерел. Їх велика кількість і майстерний аналіз свідчать, що ми маємо справу з серйозною і самостійною працею.

⁴⁰ А. Я. Киктев. А. Rosenkranz. Der Bundschuh Bd. 1—2, Heidelberg, 1927.— «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 257—259.

⁴¹ А. Я. Киктев. К вопросу о происхождении крестьянской войны в Германии.— Наукові записки. Праці науково-дослідної кафедри історії західно-європейської культури, вип. 3. Харків, 1929, стор. 87—104.

⁴² А. Я. Киктев. К вопросу о происхождении крестьянской войны в Германии, стор. 102.

⁴³ О. Киктев. Програма Селянської війни в Німеччині. Харків, 1930.

Звичайно, сьогодні не всі положення цього дослідження можна прийняти. Не можна, наприклад, погодитись з тим, що 12 статей — це «програма тільки заможного селянства»⁴⁴. О. Я. Киктев не хоче визнати, що поміркованість 12 статей була відображенням намагань всієї основної маси селянства, а не тільки його заможної верхівки. Дуже прямолинійно звучить і теза, що «заможна частина зрадила рух»⁴⁵. У сучасній історіографії ці питання ставляться інакше. Так, М. М. Смірін в останній праці розглядає 12 статей як документ, що виражає інтереси всього селянства⁴⁶.

Серйозний інтерес становить і детальний розгляд конкретного змісту програмних вимог руху у Верхній Швабії. Автор підкреслює, що основною вимогою було зменшення чиншу та інших повинностей; одночасно він говорить, що йшлося не про ліквідацію чиншу, селяни хотіли його зменшити, фіксувати і запобігти підвищенню. О. Я. Киктев справедливо зазначає, що особливо ненависною повинністю був посмертний побір, який являв собою «повну протилежність тенденції розширення товарних відносин у сільському господарстві»⁴⁷.

Даючи глибокий аналіз окремих вимог, автор підводить читача до широких і важливих висновків — загальну тенденцію він бачить у прагненні знищити сеньоріальні привілеї і створити умови для вільної господарської діяльності.

Дуже детально розглянуті події у Франковському районі. Автор переконливо доводить, що деякі вимоги, наприклад зруйнування замків, захоплення церковного майна тощо, мають досить революційний характер. Загальний висновок автора викликає сумнів. Він прагне довести, що мова йде про повну ліквідацію феодального ладу; виходить, майже все франконське селянство стояло на позиціях Мюнцера.

Окрема глава присвячена міським рухам у Франконії. Автор аналізує матеріал, який стосується багатьох міст, що дозволяє дійти висновку, що найбільш гострим було питання про податки. Мешканці міст боролись проти зловживань і прагнули до того, щоб податки встановлювались за згодою громадян міста. Великого значення надавали вони вимогам про свободу торгівлі, інколи йшлося про обмеження лихварства. Гейльбронська програма охарактеризована правильно, як проект загальної політичної перебудови Німецької імперії⁴⁸. О. Я. Киктев розв'язує це питання за Енгельсом, що вбачав у Гейльбронській програмі передчуття сучасного буржуазного суспільства.

Абсолютно вірно, обгрунтовано, по-сучасному звучать підсумкові висновки роботи. «Селянська війна... виникла із суперечностей між розвитком капіталізму та товарних відносин і феодальними формами аграрних відносин у сільському господарстві»⁴⁹. Основа програми — перетворення кріпосного і залежного селянина у вільного землероба, що мав право відчужувати свою землю і був пов'язаний тільки сплатою фіксованого чиншу, мав право вільно торгувати. І кінцевий висновок: «Селянська війна переходила в буржуазну революцію у своєму незавершеному етапі, яка попереджувала майбутню боротьбу за владу і новий суспільний лад»⁵⁰. О. Я. Киктев був першим українським істориком, що поклав початок марксистському дослідженню проблеми Селянської війни в Німеччині.

Звичайно, на сучасному етапі розвитку марксистської історичної

⁴⁴ О. Киктев. Програма Селянської війни в Німеччині, стор. 22.

⁴⁵ Там же, стор. 29.

⁴⁶ М. М. Смірін. Германия эпохи реформации и Великой крестьянской войны. М., 1962.

⁴⁷ Там же, стор. 37.

⁴⁸ Там же, стор. 83.

⁴⁹ Там же, стор. 96.

⁵⁰ Там же, стор. 95.

науки не доліки праці О. Я. Киктева видно особливо ясно. Вони зумовлені пануванням на той час деяких помилкових поглядів і недостатнім обсягом використаної літератури та джерел.

Розвиток медієвістики в Одеському університеті у післяреволюційний період і до 1935 р. пов'язаний з діяльністю видатного радянського історика Осипа Львовича Вайнштейна (1894).

Ще в студентські роки О. Л. Вайнштейн написав велике дослідження «Початок розколу у францисканському ордені у висвітленні найновішої літератури» (рукопис зберігся, містить понад 300 сторінок). В ньому автор не тільки продемонстрував свою велику ерудицію, а й, порушуючи пануючі тоді традиції, приділив серйозну увагу соціально-економічним питанням.

Інтереси О. Л. Вайнштейна були зосереджені головним чином на двох проблемах: політичній історії Флоренції у XIII ст. та історіографії середніх віків. У 1927—1929 рр. він опублікував статті, присвячені першій з названих проблем. Одна з них, що становить найбільший інтерес, є дослідженням класової боротьби у Флоренції напередодні встановлення пріорату⁵¹. Висвітлюючи класову боротьбу у Флоренції протягом 1267—1280 рр., О. Л. Вайнштейн використав ті ж джерела, що й буржуазні автори, які займалися цією проблемою. Однак він аналізує джерела на основі марксистської методології і тому приходять у своїй статті до зовсім нових, цікавих висновків. Уперше в радянській літературі аналізувався класовий склад гвельфської партії, діяльність та роль її у посиленні Карла Анжуйського, причини незадоволення політикою гвельфів з боку флорентійських посполанів, що стало приводом для втручання у флорентійські справи римського папи Миколи III. О. Л. Вайнштейн переконливо пояснює причину розколу партії гвельфів: одна частина у складних умовах вирішила піти на поступки народу; друга, навпаки, прагнула до компромісу з гібелінами. Внаслідок розколу партії Флоренція поділилась на два табори. Після тривалого перебування тут кардинала Латіно були опубліковані умови виробленого ним миру. О. Л. Вайнштейн показує, що для партії гвельфів угода була не вигідною і вона її не дотримувалась. Щоб довести це, він детально розглядає питання про організацію нового уряду у Флоренції, пояснюючи принципи збереження при владі колегії 12-ти, яка складалася із гвельфів. Він стверджує, що значна частина гвельфської знаті остаточно зливається з верхівкою великої буржуазії. О. Л. Вайнштейн дійшов висновку: «мир» кардинала Латіно прискорив оформлення цього союзу, зміцнив його. І, як наслідок, у Флоренції зникли попередні партійні ярлики, її суспільство розшарувалось на основі інших соціально-економічних ознак. Новий уряд, який прийшов на зміну колегії 12-ти, був уже не органом гвельфської олігархії, а представництвом великої буржуазії.

Дослідження молодого радянського медієвіста Л. М. Баткіна⁵² дещо уточнює картину, змальовану О. Л. Вайнштейном. Але в цілому розглянута стаття, особливо для свого часу, була певним досягненням радянської медієвістики, бо в ній вперше бурхливі події флорентійської історії розв'язувались з точки зору соціально-економічних суперечностей і класової боротьби.

В іншій праці⁵³, пов'язаній з цією самою тематикою, розглядається хроніка Віллані і Стефани. Автор доводить, що, на відміну від Віллані,

⁵¹ О. Л. Вайнштейн. Згода кардинала Латіно та приготування пріорату.— Записки Інституту народної освіти. Одеса, 1927, стор. 9—29.

⁵² Л. М. Баткін. Гвельфы и гибеллины во Флоренции.— Средние века, вып. XXI, 1959.

⁵³ Осип Вайнштейн. Тенденційність флорентійських хроністів в освітленні гвельфського перевороту, 1267 р.— Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. К., 1928.

висвітлення флорентійських подій 60-х років у хроніці Стефані заслугове певного довір'я.

У 1932 р. вперше у радянській медієвістиці з'явився історіографічний нарис розвитку середніх віків, починаючи від XVI ст. і кінчаючи 20-ми роками XX ст.⁵⁴, написаний О. Л. Вайнштейном. Тут розглянуті історіографії гуманізму, епохи Просвітництва, романтичного напрямку; історія другої половини XIX ст. висвітлюється в плані суперечок германістів і романістів. Детально показується стан історичної науки в період імперіалізму, дається характеристика діяльності тих радянських істориків, які зазнали впливу А. Допша⁵⁵. О. Л. Вайнштейн першим з радянських істориків викрив політичну основу теорії Допша, яку розглянув досить ґрунтовно.

Звичайно, нарис був коротким, з нього зовсім випав позитивістський напрям в історичній науці. Дуже побіжно, а іноді й спірно висвітлювалась творчість найвизначніших буржуазних істориків О. Т'єррі і Ф. Гізо, не було розділу про російську медієвістику. Однак на початку 30-х років, коли в галузі історіографії середніх віків радянські історики ще нічого не створили, такий нарис був конче потрібним, корисним і зіграв позитивну роль в успішному розвитку марксистської історичної науки.

О. Л. Вайнштейн працював також у Великій Радянській Енциклопедії, для якої написав ряд статей з середньовічних проблем. До від'їзду з Одеси у 1935 р. до м. Ленінграда він закінчив для цього видання нарис з історії середньовічної Франції (до XV ст.). Незважаючи на конспективність викладу, нарис мав велике значення для розвитку радянської медієвістики, бо в ньому з марксистських позицій розроблялась методологія історії однієї з провідних у феодальній Європі країн.

Таким чином, з усього сказаного вище можна дійти висновку, що, незважаючи на деякі специфічні риси, в українській медієвістиці у розглядуваний період відбувався процес формування марксистських поглядів на історичне минуле народів Європи.

⁵⁴ О. Л. Вайнштейн. Очерк историографии западноевропейского феодализма.— В кн.: О. Л. Вайнштейн и Е. А. Косминский. Феодализм в Западной Европе, ч. 1. М., 1932.

⁵⁵ Там же, стор. 152, 155, 156.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП УРСР — Археологічні пам'ятки України.
- Арх. — Архив юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч. VIII, т. 6. К., 1911.
- АЮРЗ — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., т. I, 1863; т. II, 1865.
- Величко — Летопись событий в Юго-западной России в XVII в. Составил Самоила Величко, бывший канцелярист войска Запорожского 1720, т. I—II. К., 1848—1851.
- ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.
- Іпат. — Іпатіівський літопис. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией, т. II, СПб., 1843.
- КС — Киевская старина.
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
- Лавр. — Лаврентіевський літопис. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией, т. I. СПб., 1846.
- Малороссия — Россия, полное географическое описание нашего отечества, под редакцией В. П. Семенова, т. VII, Малороссия. СПб., 1903.
- МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
- Пам. — Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, т. III, ч. 2. К., 1852.
- ПКПКК — Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостою Станиславом Хваличевским в 1552—1555 гг. Вильно, 1884.
- ПКПС — Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная на повеление короля Сигизмунда Августа во 1561—1566 годах, пинским и кобринским старостою Лаврином Войною..., ч. I—II. Вильно, 1874.
- Похилевич — Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
- Рев. — Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г. Вильно, 1867.
- РИБ — Русская историческая библиотека. Литовская метрика. т. XXVII. СПб., 1910; т. XXXIII. Пг., 1915.
- СА — Советская археология.
- Скальк. ИНС — История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского, ч. I—III. Одесса, 1885.
- УРС — Українсько-російський словник, т. I—IV. К., 1953—1963.
- ЦДІАК — Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 256 (родинний фонд Замойських), оп. 1, спр. 1.
- ЦДІАЛ — Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 131 (колекція пергаментних грамот), оп. 1, спр. 5.
- ААС — Acta Archeologica Carpathica.
- AGZ — Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Lwów, т. XI, 1886; т. XII, 1887; т. XIV, 1889; т. XV, 1891.
- AR — Archeologiccké rozhledy.
- КМ/Мон. — Kodeks dyplomatyczny Małopolski, т. III (Monumenta medii aevi historica, т. X). Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1887.
- РА — Památky archeologiccké.
- SA — Slovenska archeológia.
- SG — Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich, тт. I—XIV. Warszawa, 1880—1895.
- SCIV — Studii si cercetari de istorie veche Spraw. ROA.— Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- WA — Wiadomości archeologiczne.
- ZOW — Z otchłani wieków.

З М І С Т

Передмова 3

Статті

В. Д. Баран. Ранньосередньовічні пам'ятки України (За матеріалами Прикарпаття і Західної Волині)	5
О. С. Стрижак. Козацтво в топонімії України	25
Ф. П. Шевченко. Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр.	44

Повідомлення і замітки

І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, А. Т. Сміленко. Ранньослов'янське поселення Устя на Середньому Дністрі	56
Л. В. Вакуленко. Ранньослов'янське поселення Волосів на Прикарпатті	63
Л. М. Рутківська. З історії етнічних зв'язків в Подніпров'ї	68
О. А. Купчинський. Питання генезису географічних назв на -ичі	73
Є. В. Махно. Три давньоруські житла з Жуківецького поселення	86
С. Р. Кілієвич. Археологічні дослідження на Старокиївській горі	96
<u>П. М. Самойловський</u> . З археологічного літопису Київської Софії	101
М. М. Кучінко. Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. в верхів'ях р. Сян	104
Г. М. Шовкопляс. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві	109
М. Ф. Котляр. Хто був Мстислав із «Слова о полку Ігоревім»	122
М. П. Кучера. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV—XVII ст.	127
М. Г. Рабінович. Будинок XV ст. в Білгороді-Дністровському	131
О. Я. Мацюк. До історії виготовлення паперу на Україні (до 450-річчя паперових промислів України)	134
Е. Й. Ружицький. Львівське палітурництво XV—першої половини XVII ст.	138
Я. Д. Ісаєвич. Зв'язки братств з запорізьким козацтвом	149

Сторінки з історії медієвістики

Л. П. Калущька, Г. В. Фрізман. Про медієвістику на Україні в 1917—1936 рр.	154
--	-----

СРЕДНИЕ ВЕКА НА УКРАИНЕ

Выпуск 2

(На українском языке)

*Друкється за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор Л. Л. Ващенко. Художній редактор С. П. Квітка. Оформлення художника М. Ф. Остапка. Технічний редактор Б. М. Кричевська. Коректор Ж. О. Николайчук.

Здано до набору 28. II 1972 р. Підписано до друку 12. IX 1972 р. БФ 08109. Зам. № 197. Вид. № 165. Тираж 1300. Папір № 1, 70×108¹/₁₆. Умовн. друк. аркушів 14,7. Облжово-видавн. аркушів 15,88. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Друкофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів, Зелена, 20.

Надруковано в Обласній книжковій друкарні Львівського обласного Управління в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Львів, Стефаника, 11. Зам. № 2998.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1973 РОЦІ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

**СМИРНОВ С. В.
ПАЛЕОЛІТ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ.
Мова українська. 12 арк. 1 крб. 20 коп.**

Це перше у вітчизняній літературі зведення палеолітичних матеріалів порогової частини Дніпра. Розглядаються матеріали 93 місцезнаходжень раннього і пізнього палеоліту, висвітлюється їх місце серед палеолітичних пам'яток суміжних та більш віддалених територій. На основі аналізу техніко-топологічних особливостей виробничого інвентаря надпорізьких палеолітичних пам'яток простежується розвиток техніки і культури в палеоліті Надпоріжжя.

Книга ілюстрована.

**ТЕЛЕГІН Д. Я.
СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА
ЕПОХИ МІДІ.**

Мова українська. 12 арк. 1 крб. 50 коп.

У книзі охарактеризовано матеріальну і духовну культуру середньостогівських племен IV—III тисячоліття до н. е., поселення і могильники яких виявлено за останні десятиріччя в Подніпров'ї, на Сіверському Дінці та в Нижньому Подонні. Розглядаються питання антропологічного складу цього населення, хронології і періодизації культури, її походження та зникнення, ролі середньостогівських племен в історії населення Східної Європи взагалі.

Видання ілюстроване.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якому магазину «Книга—поштою» або безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4).

